

RIMSKA KULTURA NA TLU CRNE GORE

Uvod

Već je u više navrata rečeno da je teritorija današnje Crne Gore, iako po prostranstvu mala, s aspekta arheološke nauke izuzetno zanimljiva, o čemu dovoljno ubjedljivo govore rezultati arheoloških istraživanja, koja su tokom posljednjih pet decenija preduzimana na gotovo svim njenim djelovima. Istraživanja su pokazala da se na ovom prostoru nalaze i tako značajni lokaliteti koji predstavljaju prave dragocjenosti, i to ne samo za arheologiju Crne Gore već i za arheološku nauku uopšte. Mnogi od njih sadrže elemente, često i ključne, neophodne za razrješavanje brojnih pitanja vezanih za nastanak i razvoj pojedinih kultura, i to ne samo na tlu Crne Gore već i šire, na prostoru Balkanskog poluostrva i jugoistočne Evrope. Međutim, i pored nesumnjivo značajnih rezultata koji su u proteklom periodu postignuti, za kompleksno sagledavanje svih pojava koje su se u daljoj prošlosti događale na tlu Crne Gore i dalje nedostaje znatan broj odgovarajućih podataka i dobar dio arheološke građe, što je, kako je to u više navrata istaknuto, rezultat još uvijek nedovoljnih arheoloških istraživanja. Posebno je skroman broj istraženih lokaliteta iz perioda rimske dominacije, perioda koji nam je u odnosu na praistoriju daleko bliži, a time svakako i lakši za izučavanje i za razumijevanje. Međutim, sama činjenica da je na tlu Crne Gore do sada istražen neuporedivo veći broj arheoloških lokaliteta iz perioda praistorije nego onih iz perioda antike ili srednjeg vijeka, dovoljno jasno govori da smo o kulturama koje pripadaju dubljoj prošlosti bolje obaviješteni, nego o kulturama koje njima slijede i koje konačno pripadaju istorijskom periodu i koje su nam, kako je rečeno, vremenski mnogo bliže. I pored toga što su istraživanja tragova antičke kulture na teritoriji Crne Gore, posebno rimske, započela davno, još tokom sedamdesetih godina XIX vijeka, ona ipak nijesu pobudila značajnije interesovanje koje bi vodilo ka ozbiljnom i sistematskom izučavanju ovog perioda, pa je zato i broj sondažno ili si-

stematski ispitanih lokaliteta do danas izuzetno skroman, a rezultati dobijeni ovim istraživanjima ne omogućavaju formiranje jasnije slike o političkim, društvenim, ekonomskim i kulturnim odnosima koji su u vrijeme rimske dominacije vladali na tlu Crne Gore.

Zna se da je Rim nakon pacifikacije sprovedene kroz dva rata sa Ilirima, jedan vođen 229. i drugi 219. godine prije nove ere, svoju pravu vladavinu ovim prostorima započeo tek nakon sloma Ilirske države pod njenim posljednjim kraljem Gencijem, u posljednjem ratu vođenim 168. godine prije nove ere i da je tada započeo dug, postepeni proces romanizacije ukupnog ilirskog stanovništva, pa i onog nastanjenog na prostoru današnje Crne Gore.

I pored toga što su Iliri energično branili svoju nezavisnost, često kroz borbe i buntove, Rimljani su postepeno pod svoju upravu stavljali pojedine djelove Balkanskog poluostrva, tako da su već u prvoj deceniji I vijeka nove ere uspjeli da uspostave svoju potpunu dominaciju nad čitavim ilirskim prostorom, što je Oktavijanu Avgustu omogućilo da 9. godine nove ere proglasi Rim pobjednikom nad nepokornim Ilirikom. Time se teritorija današnje Crne Gore, zajedno sa Jadranskim primorjem (izuzev Istre), Bosnom, Hercegovinom i zapadnom Srbijom našla u sklopu novoosnovane provincije Dalmacije, i to u njenom južnom dijelu.

O samoj teritoriji današnje Crne Gore iz toga perioda nema mnogo podataka kod antičkih pisaca, pa i one vijesti koje se na neki način, bilo posredno ili neposredno, odnose na ovu teritoriju krajnje su oskudne i nijesu uvijek pouzdane. Opravdanje ovome svakako leži u činjenici da su antički pisci svoju pažnju uglavnom usmjeravali na krupnije događaje, na ratovanja i osvajanja, dok su podaci koji bi se odnosili na socijalnu i društvenu strukturu, na ekonomske i kulturne prilike, saopštavani usput, najčešće u krajnje skromnom obimu. Posebno su skromni podaci koji se odnose na karakter materijalne i duhovne kulture, mada se kod izvjesnih pisaca ponegdje uočava po neki podatak, koji u kombinaciji sa ostacima na terenu i sa prikupljenom arheološkom građom može pomoći pri rekonstrukciji slike o životu domorodačkog stanovništva, koje je u vrijeme rimske dominacije naseljavalo teritoriju Crne Gore, naročito o njegovim društveno-ekonomskim odnosima, socijalnom statusu i stepenu kulturnog razvitka.

Jedan broj antičkih pisaca u svojim djelima, koja se prvenstveno odnose na ratovanja Rima i osvajanje Ilirika u prva tri vijeka nove ere, donosi i kraće osvrtne o životu i običajima stanovnika, o

naseljima, privredi, plemenskoj organizaciji, topografiji i geografiji, od kojih su mnogi vezani i za teritoriju današnje Crne Gore. Među njima se posebno izdvajaju: Polibije (III-II vijek stare ere), Varon (I vijek stare ere), Diador i Strabon (I vijek nove ere), Tit Livije (59. stare ere do 17. nove ere), Velej Paterkul (prva polovina I vijeka nove ere), Plinije Stariji (I vijek nove ere), Flor (početak II vijeka nove ere), Klaudije Ptolomej (II vijek nove ere), Apijan (II vijek nove ere) i Dion Kasije (oko 150. do 229. nove ere). Od navedenih pisaca, čiji su se osvrti djelimično odnosili i na teritoriju Crne Gore, poseban značaj pripada romanizovanom Grku Polibiju, koji u svom djelu *Ἱστορίαι* saopštava određene podatke iz vremena prvog i drugog ilirsko-rimskog rata. Značajne podatke o geografskim karakteristikama Crnogorskog primorja donosi grčki geograf Strabon u djelu *Γεωγραφικά*, dok Apijan u svom obimnom djelu *Romaika*, napisanom u 24 knjige, u IX knjizi koja nosi naziv *Ilyrika* saopštava niz podataka od kojih se jedan broj odnosi i na teritoriju današnje Crne Gore. Značajno je i djelo *Γεωγραφική ἰφειρεσις* Klaudija Ptolemeja, koje zajedno sa nizom geografskih karata daje relativno precizne opise primorja i unutrašnjosti, i koje danas služi kao jedan od pouzdanih antičkih izvora čiji se dio odnosi i na geografiju današnje Crne Gore. Rimski pisac Tit Livije, savremenik Oktavijana Avgusta, u svojoj istoriji Rima pod nazivom *Ab urbe condita*, pišući o istorijskim događajima, donosi i niz značajnih podataka o Iliriku, a time i o teritoriji današnje Crne Gore. I njegov savremenik Plinije Stariji, u svom poznatom djelu *Naturalis historiae libri*, pored podataka o geografiji, donosi i podatke o gradovima lociranim duž Crnogorskog primorja i plemenima nastanjenim na istom prostoru.

Osim podataka koji se odnose na istorijske događaje, geografiju, naselja, socijalnu strukturu i ekonomiju, jedan broj antičkih izvora služi i za identifikaciju osnovnih komunikacija, odnosno mreže puteva koji su tokom rimske dominacije presijecali teritoriju Crne Gore, pružajući istovremeno i mogućnost za bliža lociranja rimskih naselja koja su se nalazila na njihovim trasama. Na prvom mjestu su to pojedini itinerari u kojima su navođeni podaci o putnim stanicama sa njihovim imenima i sa naznačenim međusobnim razdaljinama, kao i karte sa ucrtanim mjestima i putevima i sa naznačenim razdaljinama između pojedinih mjesta. Među značajnijim itinerarima pominje se poznati *Itinerarium Antonini* iz IV vijeka nove ere, dok se među kartama kao posebno značajna izdvaja tzv. *Tabula Peutingeriana*, nastala u drugoj polovini IV vijeka nove ere.

Svi ovi podaci iz istorijskih izvora, iako oskudni, u konfrontaciji sa podacima i arheološkom građom prikupljenom tokom arheoloških iskopavanja i ostacima sačuvanim na terenu, pružaju koliko-toliko pouzdane informacije o političkim, društvenim, ekonomskim i kulturnim prilikama koje su vladale među domorodačkim stanovništvom nastanjenim na prostoru današnje Crne Gore u vrijeme rimske dominacije. Pri tome treba naglasiti da se prikupljena arheološka građa uglavnom sastoji od predmeta namijenjenih za svakodnevnu upotrebu, od predmeta vezanih za kult i religiju, predmeta vezanih za umjetnost, kao i novca, posebno značajnog ne samo za utvrđivanje apsolutnih datuma u zatvorenim nalazima već i za utvrđivanje stepena ekonomske moći, nivoa kulturnog razvoja, ostvarenih trgovačkih veza, kulturnih uticaja, umjetničkih stilova i umjetničkih stremljenja na određenim područjima, tokom određenog perioda. Pod materijalnim ostacima sačuvanim na terenu, prvenstveno se misli na ostatke naselja sa očuvanim tragovima arhitekture, na nekropole, na tragove komunikacija, ostatke fortifikacija, ostatke zgrada ekonomskog i administrativnog karaktera na poljoprivrednim imanjima, na natpise sačuvane na spomenicima javnog karaktera, na votivnim i na nadgrobnim spomenicima, kao i na miljokazima, što je sve u većoj ili manjoj mjeri identifikovano na prostoru Crne Gore.

Svi ovi elementi koji govore o karakteru rimske kulture istovremeno pružaju i osnovne informacije o samom procesu romanizacije, koji očito na svim prostorima Crne Gore nije tekao istim tempom i istim intenzitetom. Rezultati istraživanja govore da je on u svojoj početnoj fazi intenzivnije zahvatio prostor Crnogorskog primorja na kome su se nalazila i najznačajnija ilirska naselja, koja su bila podignuta i posebno utvrđena još u vrijeme Ilirske države. Neka od ovih naselja, posebno ona koja su u vrijeme sukoba sa Rimom igrala značajnu ulogu i koja su zauzimala povoljne strateške položaje, bila su ubrzanim tempom preuređena. Takva naselja su sa uzvišenja spuštana u njihova podnožja, u ravničarski predio, gdje su obnovljena i urbanistički ustrojena po rimskom sistemu izgradnje gradova. Tako su od poznatih ilirskih gradova preuređeni Risan (*Risinium*), Budva (*Butua*) i Ulcinj (*Olcinium*). Jedan broj ilirskih naselja koja su u vrijeme sukoba sa Rimom imala određen strateški značaj, ali su taj značaj u procesu romanizacije izgubila, ubrzo je raseljen. Takav je slučaj sa ilirskim *Meteonom*, današnjim Medunom, u kome je tokom posljednjeg ilirskog rata zarobljena porodica

kralja Gencija zajedno sa njegovim bratom, i ilirsko utvrđenje Samobor na Skadarskom jezeru. Istovremeno su neka starija ilirska naselja gradinskog tipa, koja su se nalazila u blizini važnijih komunikacija i sa kojih je stanovništvo raseljeno, pretvorena u manja vojna utvrđenja. Tako je od praistorijske gradine poznate kao Budetina gradina, koja se nalazi u blizini sela Riječani, u okviru koga se nalazilo rimsko naselje zabilježeno pod imenom *Salthua*, formirano omanje utvrđenje sa ciljem da pruži zaštitu dijelu puta koji je od primorja, preko unutrašnjosti Crne Gore, odnosno preko pomenute *Salthue*, vodio za Skadar.

Osim preuređivanja zatečenih ilirskih gradova, Rimljani su na mnogim mjestima koja su raspolagala povoljnim prirodnim okruženjima, rukovodeći se prvenstveno strateškim, političkim, a svakako i ekonomskim razlozima, podizali i nove gradove. Povoljno prirodno okruženje, pod kojim se najčešće podrazumijevalo bogatstvo određenim resursima, davalo je novoosnovanim gradovima čvrstu ekonomsku osnovu iz koje su se mogle razviti značajne privredne grane, na prvom mjestu zanatstvo i trgovina. Pored toga, okruženje je moralo pružiti i mogućnosti za uspostavljanje relativno lakih i bezbjednih komunikacija između gradova, što je podrazumijevalo da su morali postojati i uslovi koji su omogućavali da u njima bude stalno prisutan određen broj vojnika i administrativnog aparata. Zbog toga su ovi gradovi, osim toga što su bili moćni ekonomski i trgovački centri, istovremeno bili i snažna vojna uporišta, ali i centri za sprovođenje rimske vlasti i držanje pod kontrolom domaćeg stanovništva.

Radi što uspješnijeg sprovođenja procesa romanizacije, u naselja koja su formirana duž primorja i koja su izgrađena po sistemu rimskog urbanizma i utvrđena bedemima, veoma rano se doseljavaju vojni veterani Italici, tako da ona ubrzo postaju *oppida civium romanorum*, odnosno „utvrđeni gradovi rimskih građana“. Donoseći nove običaje, nov jezik i novu kulturu, doseljeni Italici aktivno učestvuju u procesu romanizacije, utičući na domorodačko stanovništvo da postepeno zapostavlja i zaboravlja vrijednosti svoje tradicionalne kulture, tako da ovi gradovi veoma rano počinju da žive na „rimski“, odnosno „italski“ način.

U procesu romanizacije nije zapostavljena ni unutrašnja teritorija današnje Crne Gore, gdje se već tokom I vijeka nove ere formiraju rimski gradovi obilježeni osnovnim elementima rimskog urbanizma i u kojima je, za razliku od primorja, veći dio stanovništva

pripadao domaćem, ilirskom življu. Među njima se, kao posebno značajni, izdvajaju dva velika centra – *Doclea*, današnja Duklja, osnovana u neposrednom zaleđu primorja, i grad osnovan na sjeveru Crne Gore, u blizini Pljevalja, čije se ime još uvijek ne zna, već se samo naslućuje, pa je u arheološkoj nauci poznat kao Municipium S... I ovi gradovi su utvrđeni moćnim bedemima sa kulama i kapijama, dok im je unutrašnji prostor uređen u skladu sa načelima rimskog urbanizma, što podrazumijeva podjelu grada na segmente postavljanjem dvije osnovne gradske komunikacije – *cardo* i *decumanus*, koje se sijeku pod pravim uglom. U blizini presjeka glavnih komunikacija smješten je glavni gradski trg – *forum*, oko koga su bliže i dalje razmješteni hramovi, javna kupatila – *terme* i druge značajnije građevine javnog i privatnog karaktera, kako je sve to ustanovljeno kod Dokleje. Uz gradove se osnivaju i prostrane nekropole na kojima se sahranjuju domorodci, ali i doseljeni Italici i drugi stranci, koji su, uglavnom kao trgovci, pristizali često i iz veoma udaljenih krajeva rimskog carstva. Za razliku od rano romaniziranih stanovnika primorskih gradova, stanovnici gradova formiranih u unutrašnjosti zemlje uporno su se i dugo odupirali prodoru rimske kulture, i pored toga što su živjeli po principima rimske vlasti, žilavo braneći tekovine svoje bogate tradicije. Suprotstavljajući se prodoru stranih elemenata, domorodačko stanovništvo nastanjeno u gradovima i naseljima u unutrašnjosti Crne Gore često je uspijevalo da pojedine elemente iz svoje tradicionalne kulture zadrži dugo u upotrebi, što je znatno usporavalo proces romanizacije i što je učinilo da proces romanizacije u pojedina područja, posebno u ona koja su bila znatno udaljena od glavnih rimskih komunikacija, nikada i ne bude u potpunosti sproveden.

Naprijed je rečeno da su romanizaciju uglavnom sprovodili razni pripadnici rimske administracije, vojska i doseljenici – Italici, ali su značajnu ulogu imali i isluženi vojnici – veterani, i to posebno oni koji su regrutovani iz autohtonog ilirskog življa i koji su nakon odsluženja vojnog roka (koji je trajao između 20 i 25 godina, nekada i više) ili naseljavani na teritoriji na kojoj je boravila vojna jedinica u kojoj su služili ili vraćani u svoj zavičaj, gdje su kao rimski građani uživali sva prava i gdje su zajedno sa plemenskim prvacima, koji su uživali određene privilegije, predstavljali čvrst oslonac za uspostavljanje i sprovođenje rimske vlasti. Pri tome se u sprovođenju romanizacije često pribjegavalo i otkupu pojedinih većih zemljišnih parcela – feuda, koje su davane doseljenim Italicima

i na kojima su podizane manje ekonomske naseobine, sa tzv. vilama rustikama (*villae rusticae*), čiji su tragovi otkriveni na nekoliko mjesta na području Crne Gore, o čemu će kasnije biti više riječi.

Istorijat istraživanja

Iako su u ranije izloženom tekstu, koji je obuhvatio istorijat ukupnih arheoloških istraživanja na području Crne Gore, relativno iscrpno obuhvaćena i istraživanja obavljena na antičkim, odnosno rimskim lokalitetima, ona će na ovom mjestu biti posebno izdvojena i dopunjena, sa ciljem da se što jasnije osvijetli razvoj rimske kulture na području Crne Gore, kao i da se, zadržavajući uspostavljeni kontinuitet u izlaganju, omogući lakši pristup sagledavanju njenog karaktera.

Već je rečeno da su arheološka istraživanja antičkih, odnosno rimskih lokaliteta na području Crne Gore, na prvom mjestu gradova, započela veoma davno, na nekima još u drugoj polovini XIX vijeka, da su se na nekima obavljala decenijama i da se na nekima, istina s prekidima, obavljaju i danas. Tako je rečeno da su prva istraživanja jednog rimskog lokaliteta na prostoru Crne Gore obavljena sedamdesetih godina XIX vijeka u Risnu, na prostoru zvanom Carine,¹ da bi se 1930. godine nastavila na suprotnom kraju grada, gdje je otkopan dio jedne veće rimske vile sa nekoliko prostorija čiji su podovi bili pokriveni mozaicima.² Istraživanja vile su nastavljeni 1956. i 1963. godine,³ dok su prva obimnija arheološka iskopavanja na prostoru Carina obavljena tek 1968. godine,⁴ pa su nastavljena nakon pune dvije decenije, tačnije 1988. i 1989. godine, zatim su nakon jednog dužeg prekida obnovljena 2000. godine, a obavljaju se i danas.⁵

¹ Evans, A. 1883; Richly, H. 1898.

² Vuksan, D. 1931. 201-205; Vuksan, D. 1932. 77-79.

³ Marković, Č. 1965. 103-116.

⁴ Iskopavanja obavljena u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture sa ekipom koju su sačinjavali Č. Marković, J. Martinović i I. Pušić. Rezultati iskopavanja nijesu objavljeni.

⁵ Iskopavanja u 1988. i 1989. godini izvedena su u organizaciji Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora, a od 2000. godine izvode se u saradnji pomenutog Zavoda i Univerziteta iz Varšave.

Takođe je ranije rečeno da je otkriće budvanskih nekropola – helenističke i rimske, uslijedilo sasvim slučajno, prilikom kopanja temelja za gradnju hotela „Avala“ 1938. godine, kada su obavljena i manja iskopavanja, koja su bila posve haotična i nedovoljno stručna.⁶ Istraživanja su nastavljena mnogo kasnije, tek 1952. godine, i sa čestim i dužim prekidima obavljana su tokom nekoliko narednih decenija, da bi posljednja bila izvedena između 1980. i 1982. godine.⁷

I iskopavanja Duklje, odnosno antičke Dokleje, započela su jako rano, još 1890. godine, i obavljana su do 1893. godine, kada nastaje duži prekid koji je trajao sve do 1954. godine, kada su istraživanja nastavljena i gotovo bez prekida obavljana sve do 1962. godine.⁸ Određene kampanje ovih iskopavanja bile su usmjerene na reviziju ranijih iskopavanja, u nekima je došlo i do otkrića novih objekata, dok su u posljednjim ispitivane nekropole Dokleje, od kojih jugoistočna sistematski, a zapadna sondažno.⁹

Zanimljivo je da su prva iskopavanja na nekropoli Municipijuma S... obavljena na samom kraju XIX, a da su nastavljena nešto više od pola vijeka kasnije. U periodima od 1964. do 1967. i od 1970. do 1975. godine nekropole su sistematski istraživane, dok su na prostorima grada putem nekoliko omanjih sondi ispitivani pojedini punktovi za koje se smatralo da mogu poslužiti bar za okvirno sagledavanje njegovog položaja i karaktera.¹⁰

Za razliku od pomenutih gradova kod kojih su istraživanja započela davno, kod Ulcinja su ona otpočela tek 1953. godine, neposredno pred početak obimnih i sistematskih radova na Dokleji, i trajala su sa dužim prekidima sve do 1967. godine.¹¹

⁶ O nekropoli Budve i nalazima iz 1938. godine vidi: Abramić, M. 1938; Petrović, J. 1939; Rendić-Miočević, D. 1959; Rendić-Miočević, D. 1989. 191-225.

⁷ Marković, Č. 1970. 41-54. Rezultati ostalih istraživanja nijesu objavljeni.

⁸ O prvim istraživanjima Duklje vidi: Ровинский, П. А. 1890; Ровинский, П. А. 1890a; Ровинский, П. А. 1909; Ровински, П. А. 1994. 348-396; Sticoti, P. 1913; Sticoti, P. 1999.

⁹ O novijim rezultatima istraživanja Duklje i njenih nekropola vidi: Vučković-Todorović, D. – Stričević, Đ. 1957. 409-410; Korać, V. 1958/1959. 378-379; Srejšević, D. 1960. 112-114; Srejšević, D. 1960a. 254-246; Srejšević, D. 1961. 279-280; Srejšević, D. 1961a. 95-96; Srejšević, D. 1962. 178-180; Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. (sa literaturom).

¹⁰ O istraživanjima nekropola Municipijuma S... vidi: Cermanović-Kuzmanović, A. 1967. 77-84; Srejšević, D. 1975. 177-189; Cermanović – Kuzmanović, A. 1977. 37-47; Cermanović – Kuzmanović, A. 1978. 93-100; Cermanović-Kuzmanović, A. 1998.

¹¹ Bošković, Đ. – Mijović, P. – Kovačević, M. 1981.

Dosadašnja arheološka istraživanja rimskih gradova na području Crne Gore nijesu kod svih dala podjednako značajne rezultate, jer, kako je ranije istaknuto, kod nekih još uvijek nedostaju pojedini elementi za preciznije utvrđivanje položaja i veličine samog grada, oblika i položaja njegovih bedema, kula, kapija i unutrašnje urbanističke koncepcije, trasa prilaznih puteva, položaja gradskih nekropola i sl. Tako se još uvijek ništa pouzdano ne može reći o položaju, veličini, urbanističkom karakteru i nekropolama rimskog Risna, jer su istraživanja zahvatila njegov manji dio, i to čini se periferni, dok središnji, koji se po svemu sudeći nalazi ispod današnjeg Risna, nije ni načet. Sličan je slučaj i sa rimskom Budvom, kod koje minorni tragovi odbrambenih zidova (?), sačuvani u donjim, ili temeljnim partijama kasnijih srednjovjekovnih bedema, manji tragovi zidova građevina i pločnika ulica i nekoliko fragmenta dekorativne arhitektonske plastike – nijesu dovoljni da se preciznije sagleda položaj i izgled grada. Otkriveni nalazi su dovoljni samo za jednu uopštenu konstataciju da se rimska Budva nalazila na mjestu ilirske Budve i da je zahvatala čitav prostor kamenitog poluostrva izlazeći iz perimetra kasnijih, srednjovjekovnih zidina, o čemu svjedoče ostaci jedne veće rimske palate otkriveni ispod temelja ranije pomenutog hotela „Avala“. Ni kod Municipijuma S... gotovo se ništa ne zna o izgledu i karakteru samog grada. Njegov položaj, oblik bedema, raspored i broj kula i kapija može se samo naslutiti na osnovu konfiguracije terena i skromnih tragova arhitekture slučajno otkrivenih u poljoprivrednim aktivnostima. I dalje je ostalo otvoreno pitanje njegovog imena, iako, nakon obavljenih istraživanja njegovih nekropola, ima određenih nagovještaja koji, moguće, vode ka rješavanju ove enigme.

Gotovo se isto može reći i za Ulcinj, jer iskopavanja na prostoru citadele Starog grada, za koji se pretpostavlja da krije ostatke rimskog *Olcinijuma*, nijesu pružila neophodne podatke koji bi pomogli njegovoj preciznijoj ubikaciji. Nešto pokretnih nalaza pronađenih tokom iskopavanja ni izdaleka nije dovoljno da se podaci saopšteni kod antičkog pisca Tita Livija, koji pominje stanovnike *Olcinijuma*, i Plinija Starijeg, koji Ulcinj pominje kao grad rimskih građana, identifikuju sa prostorom na kome je kasnije nastao srednjovjekovni Ulcinj. Ovome treba pridodati i činjenicu da još uvijek nije otkrivena ni nekropola rimskog Ulcinja, iako se, ukoliko se zaista radi o rimskom gradu lociranom na ovom prostoru, morala nalaziti u njegovoj neposrednoj blizini.

Za razliku od pomenutih gradova, situacija sa Doklejom je mnogo povoljnija, jer očuvani djelovi bedema sa kulama unaprijed su, bez arheoloških iskopavanja, odredili položaj grada i fiksirali njegovu veličinu, dok su rana iskopavanja otkrila značajne djelove njegovog urbanističkog koncepta, što je zajedno sa istraživanjima nekropola omogućilo da se rimska *Doclea* danas može smatrati gradom sa čijom smo istorijom, urbanizmom i elementima društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja najbolje upoznati.

Međutim, i pored izrečenih nedostataka, nesporna je i činjenica da su rezultati dobijeni ovim istraživanjima ipak omogućili da se u većoj ili manjoj mjeri sagledaju potrebe i uslovi koji su doveli do formiranja ovih gradova, da se do određenog nivoa utvrde stepeni njihovog kulturnog i ekonomskog razvoja, da se utvrde trgovačke i kulturne veze sa bližim i daljim područjima, da se sagleda struktura njihovih stanovnika, da se naznači njihova unutrašnja organizacija i ostvareni stepen samostalnosti.

Pored istraživanja koja su obavljena u okvirima većih rimskih centara i njihovih nekropola, na prostoru Crne Gore bilo je još nekoliko manjih, koja su imala više karakter zaštitnih, nego pravih iskopavanja. Tako su u blizini Berana, u selu Dolac, u kraćim iskopavanjima obavljenim pedesetih godina proteklog vijeka, otkriveni ostaci jednog rimskog vojnog logora kvadratne osnove. Rezultati nijesu objavljeni pa se danas zna samo približna lokacija, dok su tragovi kastruma davno nestali. Istih, pedesetih godina obavljena su i skromna istraživanja na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, gdje je 1902. godine otkriven dio jedne veće kasnoantičke *villae rusticae*, odnosno jedna prostorija sa podnim mozaikom.¹² Neku godinu kasnije, tačnije 1963, obavljena su nešto obimnija sondažna istraživanja unutrašnjeg prostora starog grada Ribnice u Podgorici, u kojima su otkriveni tragovi zidova koji bi mogli pripadati antici i nešto pokretnih nalaza koji se pripisuju istom vremenu, što je poslužilo za iznošenje teze da se radi o ostacima rimskog naselja poznatog pod imenom Alata ili Halata, koja se nalazila na jednom od glavnih rimskih puteva koji su vodili za Skadar.¹³ U jesen 1966. godine

¹² Bulić, F. 1902. 160; Nikolajević-Stojković, I. 1955. 159-161; Jovanović, V. 1963. 129-137.

¹³ Mijović, P. Alata-Ribnica-Podgorica, 1966; Mijović, P – Kovačević, M. 1975. 53-54.

obavljena su manja probna i sondažna istraživanja na više mjesta na području Tivatskog polja i njegove okoline, od kojih su vrijedna pomena ona izvršena na brežuljku Gomilica, gdje su pored pokretnih arheoloških nalaza otkriveni i ostaci jedne pravougaone građevine za koju je izrečeno mišljenje da pripada antičkoj kuli stražarnici ili osmatračnici.¹⁴ Na lokalitetu Karlova mogila, u blizini Sutomora, u kratkotrajnim zaštitnim iskopavanjima sprovedenim 1971. godine otkrivena su tri kasnoantička groba, koja moguće ukazuju na postojanje veće antičke nekropole na ovom mjestu.¹⁵ Među posljednjim istraživanjima antičkih lokaliteta vrijedna su pomena i ona koja su između 1988. i 1990. godine obavljena na višeslojnom utvrđenju Samograd, u dolini rječice Brzave, između Bijelog Polja i Berana, koje je nastalo u II vijeku, napušteno sredinom III vijeka, obnovljeno u IV vijeku, ponovo napušteno sredinom V vijeka i iznova naseljeno u VI vijeku.¹⁶

Osim ovih zaštitnih i sondažnih istraživanja, jedan broj podataka o rimskoj kulturi, odnosno o potencijalnim lokalitetima, prikupljen je tokom rekognosciranja pojedinih područja Crne Gore, i to uglavnom onih koja se protežu duž primorja i njegovog zaleđa – područje Herceg-Novog, poluostrvo Luštica, područje Boke kotorske, Grblja, Tivatskog polja, Kotor, djelimično Bara, Ulcinja, Podgorice, Zetske i Bjelopavličke ravnice. U rekognosciranjima su na više mjesta zabilježeni tragovi antičkih (?) zidova, fragmenti mozaičkih podova, tragovi rimskih puteva, jedan broj epigrafskih spomenika, miljokazi, kao i jedan broj pokretnih nalaza – keramike, stakla, oružja, oruđa, nakita i novca.

Rezultati dobijeni sa ovih manjih sondažnih ili zaštitnih istraživanja, koja su tokom posljednjih decenija preduzimana na pojedinih antičkim lokalitetima, dopunjena i podacima prikupljenim u rekognosciranjima, svakako imaju svog udjela u sagledavanju pojedinih segmenata rimske kulture, ali još uvijek ne mogu bitnije uticati na izmjenu ili dopunu slike o karakteru rimske kulture na tlu Crne Gore, formirane na bazi podataka prikupljenih tokom istraživanja većih rimskih centara i njihovih nekropola. Iz ove činjenice

¹⁴ Parović-Pešikan, M. 1967b. 89-90.

¹⁵ Marković, Č. 1971. 53-57.

¹⁶ Mrkobrad, D. – Jovanović, A. 1989. 31-45; Mrkobrad, D. – Lutovac, P. 1990. 135-139.

slijedi i logičan zaključak da se u traženju odgovora na veći broj otvorenih pitanja vezanih za sagledavanje ukupnog karaktera rimske kulture, ili pak samo pojedinih njenih segmenata, posebno u unutrašnjosti Crne Gore, moraju i dalje koristiti rezultati dobijeni iz istraživanja samih gradova i njihovih nekropola, imajući pri tome na umu da se razvoj rimske kulture uglavnom kretao ustaljenim sistemom, tako da su određene razlike koje se ponegdje uočavaju uglavnom uslovljene različitim lokalnim faktorima. U svakom slučaju, za detaljniju spoznaju ukupnog razvoja rimske kulture na prostoru Crne Gore biće potrebno još mnogo istraživačkih napora.

Rimski putevi

Imena pojedinih rimskih naselja zabilježena kod nekih antičkih pisaca, njihovo unošenje u pomenuti *Itinerarium Antonini* i u kartu poznatu kao *Tabula Peutingeriana*, sa naznačenom pozicijom i međusobnim odstojećima izraženim u hiljadama koraka (*millia passum*), u konfrontaciji sa sačuvanim tragovima arhitekture na pojedinim mjestima, tragovima trasa rimskih puteva, miljokazima i drugim pokretnim nalazima – poslužili su za brojne rasprave koje su imale za cilj da utvrde pravce pružanja glavnih rimskih puteva koji su presijecali Crnu Goru, da izvrše identifikaciju naselja koja se na tim putevima pominju, kao i da potvrde ili opovrgnu određena mišljenja iznijeta na ovu temu. Međutim, kako su analize izvora često konfrontirane sa krajnje sumnjivim nalazima na terenu i bez arheoloških potvrda, odnosno bez iskopavanja, mnoga pitanja su i dalje ostala otvorena i po svemu sudeći takva će ostati još dugo, sve dok se ne obave neophodna arheološka istraživanja.

Inače se zna da su Rimljani nakon sprovedene pacifikacije Ilirika i osnivanja provincije Dalmacije, radi svojih vojnih, strateških i ekonomskih interesa, istovremeno sa sprovođenjem procesa romanizacije otpočeli i izgradnju putne mreže kroz čitavu provinciju, pa time i kroz teritoriju današnje Crne Gore. Izgradnja puteva je prevashodno imala za cilj da međusobno poveže važnije centre i da ih time učini ekonomski i vojno snažnijim. Komunikacije su omogućavale brze pokrete vojnih jedinica radi sprečavanja svakog pokušaja otpora rimskoj vlasti, njima je vršeno snabdijevanje gradova i vojnih jedinica neophodnim artiklima, što je svakako uticalo na intenzivniji razvoj trgovine, zanatstva i uopšte na unapređenje eko-

nomske osnove stanovništva. Istovremeno, putevi su doprinosili i bržem protoku različitih informacija, vršeći snažan uticaj na kulturni razvoj usmjeren prije svega na prihvatanje osnovnih vrijednosti rimske kulture. Pri tome je važno istaći da je gradnja puteva svakako zavisila i od geografskih, odnosno geomorfoloških uslova, jer je većina trasa koristila pogodne prirodne pravce – doline rijeka, planinske prevoje i planinske zaravni, uglavnom one prirodne pogodnosti koje su korišćene i kasnije, a mnoge od njih se koriste i danas.

Prema podacima iz navedenih izvora, na prvom mjestu *Tabule Pojtingerijane* i *Itinerara Antonini*, teritoriju Crne Gore presijecao je dio glavnog puta koji je od *Narone* (Vid kod Metkovića) vodio do *Scodre* (današnjeg Skadra), na kome se nalazio niz naselja, čija su imena, položaji i međusobna rastojanja navedena u oba dokumenta. Istina, kada je riječ o navedenim imenima naselja, njihovom položaju i međusobnim udaljenostima, kod ova dva dokumenta javljaju se određene razlike. Međutim, nesporno je da su prema ovim dokumentima Crnu Goru presijecala dva osnovna puta – jedan, koji je od *Narone* kroz unutrašnjost Crne Gore vodio do *Scodre*, i drugi, naveden samo u *Pojtingerovoj* tabli, koji je od *Epidaurusa* (današnji Cavtat) išao morskom obalom do *Olciniuma* (Ulcinja), od koga je ponovo, kroz dio unutrašnjosti, vodio dalje do *Scodre*.

Na trasi puta koji je vodio kroz unutrašnjost Crne Gore, u *Pojtingerovoj* tabli su navedene sljedeće stanice: *Leusinum*, *Sallunto*, *Anderva*, *Varis*, *Sallunto*, *Halata*, *Bersumno*, *Cinna* i *Scodra*, dok *Itinerarium Antonini* navodi: *Leusinum*, *Anderba*, *Sallunto*, *Alata*, *Birziminio*, *Cinna* i *Scodra*. Pada u oči podatak da između ova dva izvora, kako je već rečeno, postoje određene razlike koje se odnose na navedena imena stanica, njihove položaje duž trase puta, kao i na njihova međusobna rastojanja. Tako je u prvom dokumentu navedeno da se iza stanice *Anderva* nalazi stanica *Varis*, koje u drugom dokumentu nema, kao i da su u prvom dokumentu navedene dvije stanice pod istim imenom – *Sallunto*, jedna smještena iza stanice *Leusinium*, a druga iza stanice *Varis*, dok je u drugom dokumentu navedena samo jedna stanica pod ovim imenom, smještena iza stanice *Anderva*.

Na trasi drugog kraka puta, koji je vodio duž primorja, i o kome govori samo *Pojtingerova* tabla, navedena su sljedeća mjesta: *Resinium* (današnji Risan ili naselje Rose na poluostrvu Luštici), *Vicinium* (Ulcinj ?) i *Batua* (današnja Budva). Zanimljivo je da put nije išao preko rimskog naselja koje se u izvorima pominje kao *Acrvium*, čija lokacija još uvijek nije utvrđena, mada su u tom smislu izno-

šena različita mišljenja, od onih koja ovo naselje smještaju na mjesto današnjeg Kotora pa do onih koja ga traže negdje na prostoru Grblja, na području Krtola ili zaliva Trašte, gdje se kao uža lokacija pominje mjesto Bigova.¹⁷ Slična je situacija i s antičkom Doklejom, koja, iako se pominje u istorijskim izvorima, nije naznačena ni u Itinerarijumu Antonini ni u Tabuli Pojtingerijani. Razlog ovome svakako leži u činjenici da se ni *Acruvium* ni *Doclea* nijesu nalazili na glavnom putu, već su najvjerovatnije sa njim bili povezani sporednim krakom.

Kada se govori o rimskim komunikacijama kroz Crnu Goru, odnosno o mogućim pravcima njihovog pružanja, kako glavnih tako i sporednih, kao i o ubikacijama pojedinih naselja koja su se nalazila uz njihove trase, čini se da se sa mnogo više izvjesnosti mogu prihvatiti ona ponuđena rješenja koja su zasnovana na tragovima uočenim na terenu, posebno tragovima kolovoza, miljokazima ili tragovima samih naselja. Ponuđena rješenja o mogućim trasama putnih pravaca i o mogućim položajima naselja koja su se na njima nalazila, ukoliko nijesu zasnovana na materijalnim dokazima, i dalje će ostati sporna i zahtijevaće dalja arheološka istraživanja.

Jedno od naselja čiji se položaj u ovom trenutku može sa sigurnošću odrediti, a time i dio trase glavnog rimskog puta, odnosi se na pomenutu stanicu *Sallunto*, koja je u arheologiji Crne Gore identifikovana sa rimskim kastelom *Salthua*, čiji su ostaci otkriveni na lokalitetu Suntutije, u selu Riječani, zapadno od Nikšića. Kastel *Salthua* se inače ne pominje u rimskim itinerarima, ali je naselje poznato po dva natpisa nađena u Riječanima – jednom, u kome se pominje Gaj, sin Epikadov, prvak ilirskog plemena Dokleata, koji pokazuje da se oblast ovog plemena protezala daleko na zapad, i drugi, u kome se pominje Agiro, sin Epikadov, prvak kastela *Salthua*, gdje je termin kastel (*castellum*) vjerovatno upotrijebljen da naznači da se radi o naselju domorodačkog stanovništva. Zanimljiv je svakako i sam naziv lokaliteta – Suntutije, na kome se nalaze ostaci ovog kastela, koji se lako može dovesti u vezu sa imenom *Salthua*, odnosno sa imenom rimske stanice *Sallunto*, koja se pominje u rimskim itinerarima.¹⁸

¹⁷ O *Acruviumu* vidi: Mijović, P. 1963/1964. 39-47; Pušić, I. 1967. 65-68 (sa osnovnom literaturom); Garašanin, D. i M. 1967b. 216-218; Mijović, P. 1970. 41-77; Martinović, J. 1971. 29-49; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 38-41.

¹⁸ O kastelu *Salthua* vidi: Garašanin, D. i M. 1967b. 170; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 48-51.

Ostala naselja, odnosno stanice koje se pominju duž puta koji je prolazio kroz unutrašnjost Crne Gore, još uvijek je teško ubicirati, iako je u tom pravcu bilo više pokušaja. Međutim, kako su se teze o položaju pojedinih naselja uglavnom oslanjale na nedovoljno jasnim ostacima arhitekture na terenu i na manjem broju pokretnih, uglavnom slučajnih nalaza – opeke, tegule, keramiku, novac, kao i na nekoliko nadgrobnih spomenika i nekoliko miljokaza, ni jedna se danas ne može uzeti kao definitivno rješenje problema, već samo kao podsticaj i eventualna indicija za dalja istraživanja.

Stanica koja se u itinerarima pojavljuje nakon *Salluntuma*, odnosno *Salthue*, navedena je pod imenom *Anderva*, za koju se smatra da se nalazila negdje u blizini Nikšića, gdje se pomišlja i na sam grad Nikšić, odnosno na utvrđenje Onogošt, ali i na lokalitet Dukatušu u selu Zavrhu, na desnoj obali Zete, zatim na lokalitet Ogradice u Ozrinićima i na lokalitet Moštanicu u Štedimu, na obali istoimene rijeke u blizini Nikšića.¹⁹ Kako ni jedan od navedenih lokaliteta nije pružio čvršće dokaze za preciznije ubiciranje, položaj ovog naselja i dalje je problematičan.

Gdje su se nalazila naselja koja se u Tabuli Pojtingerijani pojavljuju, jedno pod imenom *Varis* i odmah iza njega drugo pod imenom *Sallunto*, odnosno pod istim imenom pod kojim je navedeno i naselje koje je identifikovano sa kastelom *Salthua*, nema nikakvih nagovještaja. Istina, kada se radi o naselju *Varis*, ima mišljenja da se moguće nalazilo kod mjesta Povije, gdje su nađena dva miljokaza, ali drugih, bližih podataka za sada nema.²⁰

I utvrđivanje položaja naselja koje se u itinerarima pojavljuje pod imenom *Alata*, ili *Halata*, još uvijek nije na zadovoljavajući način riješeno. Dosadašnji pokušaji da se analizom izvora i na osnovu uočenih tragova na terenu precizno utvrdi, prije svega, sama trasa puta, a zatim i položaj naselja, nijesu doveli do konačnog razrješenja problema. Još uvijek je među naučnicima prisutna dilema: da li *Alatu*, odnosno *Halatu*, treba tražiti oko današnjeg Danilovgrada, odnosno Spuža, ili u temeljima tvrđave Ribnice, na ušću istoimene rijeke u Moraču, gdje bi ona predstavljala najstariji stratum današnje Podgorice.

Arheološka iskopavanja obavljena unutar tvrđave Ribnice utvrdila su postojanje tri građevinske faze, od kojih najstarija, po

¹⁹ Garašanin, D. i M. 1967b. 172-173

²⁰ Isti, 172

mišljenju istraživača, pripada rimskoj epohi, što navodi na pomisao da se na ovom mjestu moglo nalaziti neko manje rimsko naselje ili stanica, moguće sama Alata. Nalazi su, međutim, tako skromni da se na osnovu njih ne može zaključiti da je na ovom mjestu postojalo rimsko naselje, mada su istraživači ipak skloni da ovo naselje identifikuju s Alatom i da u njemu vide najstariji stratum današnje Podgorice. U prilog ovoj tezi idu i mišljenja nekih starijih arheologa koji su, analizirajući istorijske izvore, došli do istih zaključaka, s tim što su *Alatu* smjestili na širem prostoru današnje Podgorice.²¹ U svakom slučaju, precizno ubiciranje *Alate* će za arheološku nauku i dalje ostati otvoren problem, koji će se moći razriješiti tek obimnijim arheološkim istraživanjima.

Slično je i sa naseljem koje se pominje pod imenom *Birziminium*, čijim se ubiciranjem takođe bavio veći broj arheologa i historičara, od kojih su neki skloni da ovo naselje lociraju na mjestu današnje Podgorice, odnosno na prostoru starog grada Ribnice, dok su drugi mišljenja da ga treba tražiti južnije u Zetskoj ravnici, ali i na ilirskoj gradini Samobor, na obali Skadarskog jezera. U prilog ovoj posljednjoj tezi navodi se i semantično objašnjenje naziva *Birziminium* i njegovo dovođenje u vezu s indoevropskim korijenom „*bherg'h*“ – visok, u značenju brijeg, što bi značilo da se naselje moralo nalaziti na nekom uzvišenju, kakav je u ovom slučaju sam položaj Samobora, a ne u ravnici, kakav je prostor Podgorice.²²

I, konačno, o položaju naselja koje je zabilježeno pod imenom *Cinna* takođe postoje različita mišljenja, od onih koja ovo naselje lociraju kod Kodre Moršenjt u Albaniji, do onih koja smatraju da se nalazilo kod sela Vuksan-Lekić u Zeti, gdje je nađen jedan rimski miljokaz i gdje postoje znatniji rimski ostaci, pa se iz tih razloga čini da je ova teza i prihvatljivija.²³ Izvjesno je da će i ovo pitanje ostati otvoreno sve dok se ne obave neophodna arheološka iskopavanja.

²¹ O Alati ili Halati vidi: Evans, A. 1883. 84-85; Miller, K. 1916. 468; Praschniker, C. – Schober, A. 1919. 95-98; Garašanin, D. i M. 1967b. 169-172; Mijović, P. 1966. 69-93; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 53-54; Mijović, P. 1998. 71-141.

²² O Birziminijumu vidi: Evans, A. 1883. 85; Praschniker, C. – Schober, A. 1919. 95-96; Garašanin, D. i M. 1967b. 169-172; Mijović, P. 1966. 69-93; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 54-55; Mijović, P. 1998. 71-141.

²³ Garašanin, D. i M. 1967b. 170-171.

Na osnovu dosadašnjih pokušaja da se utvrdi trasa rimskog puta koji je prolazio kroz unutrašnjost Crne Gore, oslanjajući se na prvom mjestu na otkrivene ostatke samog puta, tragove naselja i posebno na miljokaze koji su na više mjesta nalaženi duž trasa, najčešće postavljenih u slavu pojedinih careva, danas je moguće relativno uspješno utvrditi njegov osnovni pravac. Put je, kako je rečeno, polazio od *Narone* (Vid kod Metkovića) i kod stanice *Ad Zizio*, za koju se smatra da se moguće nalazila na mjestu današnjeg Gacka, Bileća ili Trebinja, ili što je prihvatljivije između Trebinja i Bileća, kod mjesta Mosko, račvao se u dva kraka: jedan, koji je preko Trebišnjice vodio ka unutrašnjosti Crne Gore i, drugi, koji je išao za *Epidaurus* (današnji Cavtat), a onda duž obale ka *Scodri* (današnji Skadar).

Od stanice *Ad Zizio* (moguće Mosko), put je preko Trebišnjice išao za *Leusinum* (moguće Panik), zatim preko stanice *Salthua* (Riječani) na *Anderbu* (Nikšić, odnosno Moštanicu ili Ogradice), zatim preko stanice *Varis* (moguće Povija), *Alate* (Danilovgrad, Spuž ili Podgorica), *Birziminiuma* (Podgorica ili Samobor), *Cinne* (Vuksan-Lekić) – konačno izbijao na *Scodru*, odnosno današnji Skadar.

I na drugom kraku puta, koji se od stanice *Ad Zizio* odvajao za *Epidaurus*, a onda duž obale vodio za *Scodru*, nalazilo se nekoliko naselja, među kojima ima i onih čiji položaji još nijesu precizno utvrđeni. Položaj naselja, koje se na Tabuli Pojtingerijani pominje pod imenom *Resinium*, svakako ne treba dovoditi u sumnju, jer se očito radi o naselju koje se nalazilo na mjestu današnjeg Risna, mada ima i mišljenja da se pod ovim ili sličnim imenom moguće krije naselje, odnosno rimska stanica koja se nalazila na mjestu današnjeg naselja Rose, na poluostrvu Luštici. Naime, ima mišljenja da se put koji je iz *Epidaurusa* vodio za *Scodru*, u stanici koja se, moguće, nalazila na mjestu današnjeg Herceg-Novog, račvao u dva kraka, od kojih je jedan nastavljao obalom do današnjeg Risna, dok se drugi, lađom ili trajektom, prebacivao preko zaliva na poluostrvo Lušticu, na kojoj se, na mjestu današnjeg naselja Rose, nalazila stanica pod imenom *Resinium*, od koje je kopnom nastavljao za stanicu *Batua*, današnju Budvu. Ima i mišljenja da bi stanicu *Resinium* trebalo tražiti i na mjestu današnjeg Herceg-Novog.²⁴

²⁴ U vezi s *Resiniumom*, odnosno Risnom, vidi: Mijušković, S. 1966. 111-129; Garašanin, D. i M. 1967b. 175; Mijušković, S. 1969. 33-34; Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 55-58; Pušić, I. 1980. 145-154; Mijović, P. 1980. 137-138.

Jasno je da su sva ova pitanja zbog nedostatka materijalnih dokaza i dalje problematična, a odgovori na njih zavisice od budućih arheoloških istraživanja.

Poseban problem predstavlja naselje pod imenom *Vicinu*, koje se na Tabuli Pojtingerijani pojavljuje između *Resiniuma* (Risna) i *Batue* (Budve) i za koje se po sličnosti imena vjeruje da se radi o stanici koja je postojala na mjestu današnjeg Ulcinja. Međutim, ima i onih koji smatraju da je zaista između *Resiniuma* i *Batue* postojala manja stanica pod ovim imenom, moguće u blizini današnjeg sela Bigova u zalivu Trašte, i da se to ime ne odnosi na *Olcinium*, odnosno Ulcinj, iz prostog razloga što se ovo naselje nije nalazilo na glavom putu, već je sa njim bilo povezano sporednim krakom, kao što je to slučaj sa Doklejom i sa još uvijek neidentifikovanim Akruviumom, koji se u izvorima pominje kao *oppidum civium Romanorum*.²⁵ Izvjesno je da će odgovori i na ova pitanja uslijediti tek sa pribavljanjem potrebnih materijalnih dokaza do kojih je moguće doći jedino putem arheoloških iskopavanja.

Na kraju, u vezi s rimskim putevima treba napomenuti da su pored glavnih putnih pravaca, koji su naznačeni u rimskim itinerarima, morali postojati i drugi, o kojima, nažalost, postoji tako malo podataka, uglavnom poneki miljokaz, da se o pravcima njihovog pružanja može malo toga reći. Nekoliko miljokaza i tragova trase gotovo sigurno potvrđuju postojanje puta koji je od Risna preko Grahova i Riječana vodio u pravcu Nikšića i dalje ka Municipijumu S... kod Pljevalja, a odatle ka naselju koje se nalazilo na mjestu današnjeg Kolovrata kod Prijepolja. O drugim, sporednim putevima koji su povezivali manja naselja, a kojih je svakako moralo biti, nema nikakvih bližih podataka, osim pretpostavke da su i oni u najvećoj mjeri koristili prirodne pravce, iste one koji su za puteve korišćeni i kasnije, a od kojih se mnogi koriste i danas.²⁶

Ekonomija

Za stvaranje potpunije slike o ekonomskim prilikama koje su u vrijeme rimske dominacije vladale na prostoru Crne Gore još uvi-

²⁵ Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 59-61.

²⁶ Garašanin, D. i M. 1967b. 177-180.

jek nedostaju odgovarajući podaci, posebno oni materijalne prirode. Iz ovih razloga se u ovom momentu ne može donijeti ni jedan pouzdan zaključak koji bi pripadao domenu ekonomskih odnosa i koji bi počivao na relevantnim podacima. Zbog nedostatka podataka ne može se sa punom pouzdanošću govoriti čak ni o onim osnovnim privrednim djelatnostima na kojima je u dobroj mjeri počivala egzistencija većeg dijela stanovništva, posebno domorodačkog. Nekoliko podataka saopštenih od strane antičkih pisaca, koji se indirektno mogu dovesti u vezu sa ekonomijom, nešto otkrivenih tragova na terenu i jedan broj pokretnih nalaza dozvoljavaju da se neke privredne grane kojima se domorodačko stanovništvo bavilo samo naznače, dok se postojanje nekih drugih može samo pretpostaviti, koristeći se pri tome podacima iz susjednih oblasti.

Sasvim je izvjesno da je poljoprivreda predstavljala osnovnu privrednu granu kojom se domorodačko stanovništvo bavilo prije osvajanja Ilirika, pa je logično pretpostaviti da je njome nastavilo da se bavi i nakon njegovog pada i uspostavljanja rimske vlasti. Takođe je logično pretpostaviti da je poljoprivreda i u periodu rimske dominacije predstavljala osnovni faktor razvoja, ali i čvrst oslonac rimske uprave. Pri tome nema sumnje da je zemljoradnja bila jedna od osnovnih poljoprivrednih grana kojom se stanovništvo bavilo i prije i za vrijeme rimske uprave. Pored zemljoradnje, stanovništvo se izvjesno bavilo i drugim poljoprivrednim djelatnostima, kao što su voćarstvo, povrtarstvo i svakako maslinarstvo. U kakvom su se međusobnom odnosu nalazile ove grane i na kakvom su stupnju razvoja bile teško je utvrditi, jer za to ne postoje nikakvi arheološki pokazatelji, mada je sigurno da je upražnjavanje neke od ovih poljoprivrednih grana, pored prirodnih uslova, uveliko zavisilo i od nivoa uspostavljene administrativne uprave. Pri tome je više nego jasno da je stanovništvo naseljeno u ravničarskim predjelima i u dolinama rijeka bilo predodređeno da se bavi zemljoradnjom, koja se sada, za razliku od ranijih perioda, odvijala pod određenim uslovima. Naime, nakon uspostavljanja rimske vlasti nad Ilirikom i formiranja provincije Dalmacije, sva zemlja u osvojenim oblastima je postala državno vlasništvo (*ager publicus*), pa je davata u zakup novim korisnicima ili se ostavljala na korišćenje starim, uz obavezu plaćanja poreza. Pri tome je ekonomska politika rimske uprave težila za stvaranjem što većih poljoprivrednih gazdinstava, tzv. *funda* (*fundus*), ali se čini da su geografske karakteristike Crne Gore učinile da se kao dominantan oblik gazdinstva ipak zadrže manja po-

ljoprivedna dobra, mada nije isključeno da su u određenim područjima postojala i ona veća. Veća poljoprivredna dobra redovno su pratili kompleksi zgrada namijenjeni za upravu, administraciju i samu ekonomiju, tzv. vile rustike (*villae rusticae*), koje su najčešće podizane u blizini glavnih komunikacija, budući da se jedna od osnovnih namjena ovih imanja sastojala i u snabdijevanju hranom šire teritorije, prvenstveno gradova.

Da su ovakva imanja postojala na teritoriji Crne Gore svjedoče otkriveni ostaci vila rustika, od kojih se jedna, moguće, nalazila na poluostrvu Prevlaci kod Tivta, jedna sasvim izvjesno na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, jedna u dolini Lima u blizini Berana i jedna u selu Kruče kod Ulcinja. Moguće je da se jedno veće imanje nalazilo i u dolini Trebišnjice, u blizini sela Kosijereva, na granici Crne Gore i Hercegovine, odakle potiče jedan natpis iz druge polovine I vijeka nove ere, koji sadrži naredbu o određenim popravkama na imanju, što nesumnjivo govori da se radi o većem fundu koji se u vrijeme rimske dominacije nalazio na ovom prostoru. Nažalost, osim pomenutog natpisa drugih arheoloških nalaza nema, pa se ništa određeno ne može reći o njegovoj užoj lokaciji, njegovim granicama i samom karakteru.²⁷

Otkriveni ostaci pomenutih vila rustika, na kojima su vršena i manja arheološka iskopavanja, koja, uzgred rečeno, ni na jednom lokalitetu nijesu dovedena do kraja, dozvoljavaju da se samo okvirno naznači njihov karakter, ali bez mogućnosti utvrđivanja njihove veličine, sadržaja, izgleda pojedinih zgrada i samog značaja. Zanimljivo je da su kod svih, u djelovima otkrivene arhitekture, nađeni fragmenti podnih mozaika, što govori o zavidnoj ekonomskoj moći i prefinjenim ukusima njihovih vlasnika. Budući da otkriveni ostaci arhitekture nijesu dovoljni za utvrđivanje vremena podizanja samih vila i sagledavanje njihovih izgleda, fragmenti sačuvanih podnih mozaika su jedini elementi za njihovu hronološku determinaciju. Tako je na osnovu stilskih karakteristika podnih mozaika zaključeno da je vila na lokalitetu Mirišta u Petrovcu nastala u IV vijeku,²⁸ a vila u selu Kruče, kod Ulcinja, mnogo kasnije, čak u VI vijeku.²⁹ Otkriveni ostaci vile rustike na Prevlaci čini se da pokazuju dvije

²⁷ Garašanin, D. i M. 1967b. 160-161.

²⁸ Nikolajević-Stojković, I. 1955; Jovanović, V. 1963. 129-137.

²⁹ Mijović, P. 1987a. 116-117; Mijović, P. 1987. 142-148.

građevinske faze: jednu stariju, koja se po stilskim karakteristikama fragmenata podnog mozaika može vezati za I-II vijek, i drugu mlađu, koja se takođe na osnovu karakteristika mozaika može pripisati kasnoj antici, odnosno IV vijeku.³⁰ Zanimljivo je da su sve pomenute vile rustike locirane u blizini glavnog puta koji je od Epidaurusa vodio za Skadar. Tako su se vila rustika u Mirištima i vila rustika u Kručama nalazile gotovo na samom putu, dok je vila rustika na Prevlaci sa glavnim putem morala biti povezana sporednim krakom, budući da je od njega bila znatno udaljena.

U stvaranju čvrste ekonomske osnove stanovništvu provincije Dalmacije, a time i stanovništvu teritorije današnje Crne Gore, osim poljoprivrede, znatnog udjela su imale i druge privredne grane, među kojima su rimske vlasti posebno interesovanje pokazivale za rudarstvo. Sudeći po prirodnim resursima kojima su pojedine oblasti Crne Gore raspolagale, ova posebno značajna privredna grana je morala postojati, iako za to nema neposrednih dokaza. Činjenica da su područja oko Pljevalja i Mojkovca posebno bogata rudnim blagom i da je u srednjem vijeku u rudnicima Šuplja stijena i Brskovo kopana ruda, možda bi mogla da ukaže i na mogućnost da je na istim prostorima, a moguće i u istim rudnicima, ruda kopana i u rimsko doba.

U privrednom potencijalu provincije i zanatstvo je igralo značajnu ulogu, posebno ono koje se razvijalo u većim gradskim centrima i koje je direktno uticalo na razvoj trgovine, ali i na uzdizanje ekonomske moći samih stanovnika. Od kolikog je značaja bilo zanatstvo svjedoči i činjenica da su u pojedinim gradovima određene vrste zanatlija formirali svoja udruženja, tzv. kolegije (*collegia*), na čijem su se čelu nalazili pojedini prefekti (*praefectus*), ličnosti od velikog ugleda u gradu. Tako se zna da je u Dokleji postojalo udruženje zanatlija čiji su se članovi bavili obradom metala, kamena ili drveta (*collegium fabrum*), na čijem se čelu nalazio Marko Flavije Fronton, ličnost od posebnog ugleda, koji se, između ostalog, pominje i kao *praefectus fabrorum*.³¹ Pored ovog, moguće je da je u gradu postojalo i udruženje zanatlija koji su se bavili obradom gvožđa (*collegium ferrarium*), kao i udruženje čiji su se članovi, moguće,

³⁰ Rezultati istraživanja nijesu objavljeni. Iskopavanja su još u toku. Podaci iz sopstvenog uvida.

³¹ Garašanin, M. i D. 1967b. 166.

bavili pružanjem pogrebnih usluga (*collegia funeratitia*).³² Sigurno je da je, pored ovih, u gradovima bilo i drugih zanatlija – obućara, kožara, oružara, keramičara, odnosno grnčara, zapravo svih onih za kojima se osjećala potreba i koji su mogli da pruže određene usluge ili da ponude odgovarajuće proizvode, i to ne samo stanovnicima gradova već i širim područjima.

Sudeći po opekama koje su nalažene na više mjesta u Crnoj Gori i na kojima se javljaju određeni žigovi, može se zaključiti da je na području Crne Gore postojalo i nekoliko ciglana lokalnog karaktera. Tako se, između ostalog, navodi da je moguće na prostoru Dokleje postojala ciglana lokalnog značaja, o čemu navodno govore opeke nađene u Spužu, na kojima se nalazi žig *DOCL*.³³ U manjim zaštitnim radovima koji su izvedeni na lokalitetima Sige i Zidanice u blizini Spuža zaista su otkrivene brojne opeke, koje moguće ukazuju na postojanje neke ciglane na ovom mjestu, ali bez bližih podataka.

Moguće je da je i Municipijum S... imao svoju lokalnu ciglanu, jer su na njegovom području nađene opeke sa žigovima *MR* i *PAS*, čije značenje još uvijek nije odgonetnuto. Slično je i sa opekama nađenim na lokalitetu Pijavice kod Tivta, na kojima se pojavljuje žig *SURI*.³⁴

Na kraju, posebnu pažnju zaslužuju i klesarske radionice, kojih je svakako moralo biti i u kojima su izrađivani različiti spomenici, posebno nadgrobni, sa uklesanim natpisima, različitim motivima i dekorativnim elementima. Za snabdijevanje klesarskih radionica morali su postojati i kamenolomi u kojima je vađen kamen određene vrste i boje i koji je, osim klesarima služio i u druge svrhe, u građevinarstvu za izradu pojedinih arhitektonskih elemenata ili čitavih objekata, za izradu mozaika i sl. Moguće je da je kamenolom koji se nalazi u mjestu Đurići u Bokokotoskom zalivu, iz koga se i danas eksploatiše kvalitetan kamen crvenkaste boje, služio i u doba Rimskog carstva, jer je kamen ove boje, vjerovatno iz istog kamenoloma, korišćen za izradu mozaika, koji su prekrivali podove rimske vile u Risnu.

I, konačno, za razvoj ekonomije značajnu ulogu je igrala i trgovina, koja je bila posebno razvijena u većim centrima u kojima

³² Isti, 166.

³³ Isti, 167.

³⁴ Isti, 167.

su boravili brojni domaći trgovci, kao i oni pristigli sa strane, koji su često iz veoma udaljenih krajeva carstva donosili različite zanatske proizvode, u prvom redu one luksuznije izrade. Nema nikakve sumnje da se pored zanatskih trgovalo i drugim proizvodima, posebno poljoprivrednim, od kojih su neki služili za import, a neki za eksport. Među značajnim pominju se: ulje, vino, sir, žitarice i masline, za čiji su transport najčešće korišćene posude specijalnog oblika – amfore, koje su se, u zavisnosti od vrste robe koja je u njima transportovana, i nazivale: *amphorae oleariae*, namijenjene za transport ulja, *amphorae vinariae*, za transport vina, *amphorae granariae*, za transport žita.

Naselja i gradovi

Rimljani su nakon osvajanja Ilirika, a time i područja današnje Crne Gore, kao osnovni oblik naselja u kojima je živjelo lokalno ilirsko stanovništvo, zatekli gradine i njihova podgrada tipa manjih sela (*vicus*) i nekoliko utvrđenih gradova duž primorja, formiranih po ugledu na grčke gradove – polise. Naselja su bila raspoređena po teritorijalnim zajednicama – župama ili opštinama, a na njihovim čelima su se, u duhu plemenskog uređenja, nalazili plemenski prvaci (*princepsi*). Budući da na osvojenim teritorijama nijesu zatekli gradove slične onima u Italiji, a uviđajući pri tome da su za uspješno sprovođenje romanizacije potrebni odgovarajući centri koji bi postali osnovni nosioci upravnog, administrativnog i političkog života, Rimljani su se od samih početaka dominacije svesrdno angažovali na osnivanju takvih centara, odnosno gradova, ustrojenih po principima sopstvenog urbanizma. Gradovi kao centri upravne, administrativne i političke moći istovremeno su postali i centri privrednog života, ali i svojevrsna žarišta iz kojih se širila rimska kultura, kao jedan od bitnih elemenata za uspješno sprovođenje romanizacije.

Rimljani su sa podizanjem gradova na teritoriji Crne Gore otpočeli veoma rano. Odmah nakon osnivanja provincije Dalmacije nekoliko gradova je podignuto duž primorja i njegovog zaleđa, gdje se proces romanizacije najintenzivnije sprovodio i gdje je za veoma kratko vrijeme bio uspješno okončan, da bi se odmah zatim prešlo i dublje u unutrašnjost kopna. Jedan broj gradova podignut je na autohtonim osnovama – Risan (*Rhisinium*), Budva (*Budua*), Ulcinj

(*Olcinium*), dok su dugi, po svemu sudeći, podignuti na čistim prostorima – Dokleja (*Doclea*), Municipijum S... (*Municipium S...*) i Akruvijum (*Acruvium*). Međutim, kako se Municipijum S... ne pominje u historijskim izvorima, pa mu se čak ni ime ne zna, a prostor grada je i dalje neistražen, ne može se čvrsto tvrditi da se u njegovoj substrukciji ne nalaze i elementi nekog autohtonog naselja. Slično je i sa gradom Akruvijem, svakako značajnim centrom, koji antički izvori pominju kao *oppidum civium romanorum*, čija je lokacija, kako je to već naprijed pomenuto, do danas ostala nepoznata, pa nije isključeno da se i kod njegovog osnivanja može računati s autohtonim elementom.

Pored gradova kao značajnih centara uprave i administracije, Rimljani su duž trasa glavnih puteva osnovali i jedan broj manjih naselja ili stanica, u okviru kojih su se nalazili i posebni objekti koji su putnicima pružali različite usluge – popravke kola, zamjene konja, hranu i prenoćište. Osim ovih, postojala su i naselja tipa kastela (*castell*) naseljena domorodačkim stanovništvom, kakvo je ono, već ranije pominjano, na lokalitetu Suntutlije u selu Riječani, zabilježeno pod imenom Saltua (*Salthua*). Radi zaštite svojih interesa, na važnijim strateškim punktovima Rimljani su osnivali i vojne logore – kastrume, privremenog ili trajnijeg karaktera, kakav je bio onaj čiji su tragovi otkriveni u selu Dolac kod Berana, dok su na pojedinim, posebno osjetljivim mjestima duž puteva, radi njihove zaštite i kontrole, podizana manja utvrđenja tipa osmatračnica ili stražarnica. Nažalost, tragova ovih naselja, vojnih logora, putnih stanica ili utvrđenja do sada je na teritoriji Crne Gore otkriveno veoma malo i uglavnom se radi o nedovoljno jasnim i često problematičnim površinskim nalazima, koji ne dozvoljavaju bliža određenja. Za sada su jedino nešto izvjesniji tragovi jednog omanjeg vojnog utvrđenja koje je bilo podignuto na ranije pominjanoj Budetinoj gradini kod Riječana, očito sa ciljem da se zaštiti dio trase glavnog puta koji je prolazio u neposrednoj blizini ovog brežuljka.

Za razliku od ovih manjih naselja, podaci o rimskim gradovima su i brojniji i pouzdaniji, i oni dijelom potiču iz saopštenja antičkih pisaca, a dijelom iz obavljenih arheoloških istraživanja. Međutim, i pored činjenice da se raspolaže relativno bogatom arheološkom građom, na mnoga pitanja još uvijek nije moguće dati prave odgovore. Tako za većinu gradova još uvijek ne postoje podaci koji bi omogućili da se preciznije utvrdi vrijeme njihovog zasnivanja, da se utvrde primarni položaji i odrede granice njihovog areala, da

se sagledaju njihovi izgledi i urbanističke koncepcije, utvrdi status i odredi položaj njihovih nekropola. Pored ovoga, nedostaju i mnogi drugi elemenati značajni za upoznavanje organizacije života u gradu i stepena njegovog društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja. Kako je već više puta istaknuto, jednom gradu se ne zna čak ni ime, već se u stručnoj literaturi pojavljuje kao Municipijum S..., dok se drugom, koji se u izvorima pominje pod imenom Akruvijum, ne zna lokacija. Jedino se za antičku Dokleju, zahvaljujući njenoj relativnoj očuvanosti i obavljenim istraživanjima, znaju vrijeme zasnivanja, položaj i granice gradskog areala, osnovna urbanistička šema, izgledi pojedinih arhitektonskih objekata, status i stepen društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja, kao i položaj njenih nekropola.

Budući da su podaci o pojedinim gradovima zabilježeni kod antičkih pisaca u stručnoj literaturi veoma detaljno prodiskutovani i to sa više aspekata – arheološkog, historijskog, lingvističkog, uz njihovu konfrontaciju s arheološkom građom, kako onom sačuvanom na terenu tako i onom dobijenom u obavljenim istraživanjima – nema potrebe za njihovim ponavljanjem, već će se radi praćenja kontinuiteta razvoja rimske kulture na tlu Crne Gore na ovom mjestu saopštiti samo one osnovne informacije koje će omogućiti stvaranje jedne opšte slike o ovim značajnim centrima rimske uprave. Za pojedine gradove kod kojih su u posljednje vrijeme vršena arheološka istraživanja, novi podaci će biti saopšteni u okviru osnovnih informacija, ali budući da se radi o iskopavanjima manjeg obima sa posve skromnim rezultatima, oni neće bitnije uticati na izmjenu ranije formirane opšte slike.

Rimski Risan se prvi put pominje kod Plinija (I vijek nove ere) pod imenom *Rhizinium*, i to kao *oppidum civium romanorum*, Ptolomej (II vijek nove ere) ga naziva Risinon (*Ρισινον*), a u Tabuli Pojtingerijani ubilježen je pod imenom *Resinium*, što je kod jednog broja naučnika učvrstilo uvjerenje da se ovo ime ne odnosi na Risan, već na putnu stanicu koja se nalazila na mjestu današnjeg naselja Rose, na poluostrvu Luštici, o čemu je već ranije bilo riječi.

I pored činjenice da je Risan, odnosno rimski *Rhizinium*, već odavno postao predmet interesovanja brojnih arheologa i historičara, i da su na tom prostoru davno započela i arheološka istraživanja, istina skromnog obima, još uvijek se ne raspolaže materijalnim podacima na osnovu kojih bi bilo moguće fiksirati sam položaj grada, utvrditi njegove granice, sagledati osnovnu urbanističku šemu, utvrditi njegov status, karakter i stepen kulturnog i ekonomskog

razvoja. Ono što je do danas saopšteno o ovom gradu uglavnom se odnosi na njegov mogući status, na sastav njegovog stanovništva, na njegove veze sa drugim gradovima, na pojedine kultove i na zanimanja njegovih stanovnika – zapravo na ono što se moglo dobiti proučavanjem jednog broja epigrafskih spomenika nađenih ili u samom Risnu ili u njegovoj bližoj i daljoj okolini, dok se o njegovom izgledu, užoj lokaciji, urbanizmu i drugim elementima gradskog života uglavnom raspravljalo na nivou pretpostavki, uz pokušaj da se pojedine potkrijepe sa nešto materijalnih ostataka na terenu i jednim brojem pokretnih nalaza.³⁵ U razrješavanju brojnih pitanja vezanih za ovaj rimski grad nijesu mnogo pomogla ni dosadašnja iskopavanja koja su vršena na jednom dijelu polja zvanog Carine, koje se proteže od desne obale rječice Spile, zahvatajući prostor od podnožja brda Gradine do morske obale, gdje se, kako se vjeruje, nalazilo uže jezgro rimskog Risna. Otkriveni ostaci arhitekture, bez dovoljno elemenata za njihovu precizniju identifikaciju, mada se pomišlja da su moguće pripadali gradskom trgu, odnosno forumu, i veća količina pokretnog arheološkog materijala, uglavnom keramike, samo su djelimično popunili određene praznine u istorijatu grada, ali izvjesno nijesu pomogli da se daju odgovori na gornja pitanja. Nekoliko arhitektonskih djelova, koji su davno, kako se navodi, otkriveni u središnjem dijelu Carina – fragment arhitravne grede sa kasetama i fragment friza sa bogatom biljnom ornamentikom izvedenom u tehnici svrdlanja, za koje se vjeruje da potiču sa neke monumentalne građevine koja se nalazila na forumu, kojoj su moguće pripadala i tri sačuvana monumentalna natpisa – od kojih se jedan danas nalazi uzidan u zapadni zid aneksa crkve sv. Nikole u Perastu, drugi je ugrađen u potporni zid gradskog groblja Risna, a treći u zid portirnice risanske bolnice – takođe služe kao argument za lociranje rimskog Risna na Carinama.³⁶

Tragovi građevina i fragmenti podnih mozaika otkriveni su i na više mjesta na prostoru današnjeg Risna, odnosno van Carina, što dodatno komplikuje i otežava iznalaženje odgovora na pitanje gdje tražiti primarnu ili užu lokaciju rimskog grada. Ovi nalazi, među kojima

³⁵ O rimskom Risnu sa starijom literaturom vidi: Garašanin, D. i M. 1967b. 210-216.

³⁶ Arhitektonski fragmenti se nalaze izloženi unutar prostora vile urbane sa mozaicima, a o monumentalnim natpisima iz Risna vidi: Garašanin, D. i M. 1967b. 214 (sa starijom literaturom); Martinović, J. *Epigraphica catharensia*, (rukopis). 3-5.

je posebno značajno otkriće jedne veće reprezentativne rimske stambene zgrade sa centralnim dvorištem kvadratne osnove i nizom prostorijskih, od kojih su neke imale podove ukrašene mozaicima, locirane u jugoistočnom dijelu današnjeg Risna, na prostoru koji je znatno udaljen od Carina, navode na pomisao da se radi ili o krajnjem jugoistočnom, perifernom dijelu grada, ukoliko se njegov centar nalazio na Carinama, ili se pak radi o užoj periferiji grada čiji se centar moguće nalazio na prostoru današnjeg Risna. Prostor Carina bi se takođe mogao smatrati dijelom uže periferije ovog gradskog jezgra, budući da otkriveni ostaci arhitekture ni svojim izgledom ni svojim sadržajem ne pružaju valjanu argumentaciju da se radi o centru rimskog Risna. U svakom slučaju nalazi i sa jedne i sa druge strane rječice Spile pokazuju da je rimski Risan zauzimao površinu znatno veću od one koju zaprema samo polje Carine na koje se grad locira.

U vezi sa rimskim Risnom zanimljiv je i pokušaj da se razriješi pitanje njegovog statusa, jer je odavno u nauci prisutna dilema: da li je grad osnovan kao municipijum ili kao kolonija, jer i za jedno i za drugo ima određenih argumenata. Naime, na jednom spomeniku nađenom u mjestu Rogatici, u Bosni, pominje se Tiberije Klaudije Maksim koji nosi titulu dekuriona kolonije Ris. Nije jasno o kojoj se koloniji radi, jer je ime navedeno u skraćenom obliku, ali se može pomišljati da se radi o Risnu, za šta postoji i niz dodatnih razloga.³⁷ No, bez obzira na iznijetu argumentaciju, dilema o statusu Risna biće u arheološkoj nauci Crne Gore prisutna i dalje, jer će za njeno definitivno razrješavanje biti potrebni novi dokazi koji se mogu očekivati jedino u budućim sistematskim iskopavanjima.

O rimskom gradu koji se u antičkim izvorima i itinerarima pominje pod imenom Akruvium, o čijoj se ubicaciji na više mjesta raspravljalo i o kojoj je iznijeto nekoliko različita mišljenja, već je ranije bilo riječi, pa će se na ovom mjestu dati samo nekoliko opštih napomena.³⁸ Kao prvo, nema nikakve sumnje da je Akruvium zaista postojao, budući da ga kao *oppidum civium romanorum* pod imenom *Acruium* pominje Plinije, a nešto kasnije ga pod imenom *Ακροβίον* pominje i Ptolomej. Pri tome je zanimljivo da Tit Livije, govoreći o trećem ilirskom ratu i podjeli ilirske države na tri oblasti nakon njenog sloma 167. godine stare ere, pominje stanovnike

³⁷ Garašanin, D. i M. 1967. 210-211.

³⁸ Vidi napomenu 17.

Akruviuma – Agravonite, što bi moglo da znači da je grad postojao i ranije kao ilirski, slično Budvi i Ulcinju, i da je pod rimskom dominacijom transformisan u rimski *oppidum civium romanorum*. Ovo bi istovremeno značilo da je rimski Akruvium, slično Budvi i Ulcinju, podignut na autohtonim osnovama. Drugo, iako se Akruvium u izvorima pominje kao razvijeni urbani centar, njegov položaj ni do danas nije otkriven. Određeni ostaci arhitekture i jedan broj pokretnih nalaza otkrivenih na različitim mjestima, koji su zbog toga nuđeni kao moguće lokacije, među kojima i neposredna okolina i sam grad Kotor, kao i šire područje Grblja i Tivatskog polja, još uvijek nijesu dovoljni da bi se na osnovu njih izvršila njegova konačna ubikacija. I, treće, bez obzira na iznijeta mišljenja i priloženu argumentaciju, problem ubikacije rimskog Akruviuma moguće je razriješiti jedino arheološkim iskopavanjima, posebno onih lokacija koje u tom smislu nude najviše indicija.

Za grad Budvu, koji se u pisanim dokumentima prvi put pominje u V vijeku stare ere, zna se da je prvobitno bio ilirski i da je već u drugoj polovini IV vijeka stare ere, kako to arheološki nalazi pokazuju, bio temeljno utvrđen i izgrađen po sistemu grčkih helenističkih gradova – polisa.

Rimski grad Budva, odnosno *oppidum civium romanorum... Butuanum*, kako ga naziva Plinije, iz čega se izvodi i njegovo rimsko ime *Butua*, sudeći po arheološkim nalazima bio je smješten na istom mjestu na kome se nalazilo i helenističko naselje, ali je zauzimao znatno veći prostor koji je čak izlazio i van perimetra kasnijih, srednjovjekovnih bedama, o čemu svjedoče ostaci jedne veće rimske vile sa fragmentima mozaika i tragovima sistema za zagrijavanje, otkriveni uz istočnu stranu starog hotela „Avala“.

Sve do osamdesetih godina prošlog vijeka i ubikacija rimske Budve je u arheologiji Crne Gore predstavljala problem, jer su tek tada otkriveni materijalni dokazi koji su omogućili da se utvrdi njen položaj. Do tada se pomišljalo da grad treba tražiti ili na padinama brda Sv. Spasa, ili na poluostrvu na kome je podignuta srednjovjekovna Budva. U prilog ovakvim mišljenjima svakako je išlo i otkriće nekropole, koja je po pravilu morala biti locirana u blizini grada.³⁹ Dilema je razriješena tek nakon sondažnih radova obavljenih unutar Starog grada, kada su na više mjesta otkriveni

znatni ostaci gradske arhitekture – dio stilobata od crvenkastog kamena, djelovi kamenih vijenaca većih dimenzija i fragmenti stubova od kamena finije obrade, koji su, po svemu sudeći, poticali sa neke veće, monumentalne građevine, moguće čak i sa hrama. Nažalost, ograničen obim iskopavanja nije dozvolio da se građevina locira i pobliže definiše. Značajni su i ostaci jednog manjeg kupatila, u okviru kojih je otkriveno nekoliko kada za kupanje, ložište i djelovi sistema za zagrijavanje (*hipocaustum*), kao i fragment pločnika jedne rimske ulice, načinjen od većih kamenih ploča, koji je sačuvan *in situ* i prezentiran u okviru arheološke postavke u muzeju Budve. Posebno su značajni ostaci ranije pomenute stambene zgrade, otkrivene uz istočnu stranu hotela „Avala“ i u temeljima njegove stare recepcije. Da se radi o značajnom i reprezentativnom objektu svjedoče fragmenti podnog mozaika otkriveni u jednoj prostoriji, na kome su predstavljeni delfini i morska čudovišta, moguće iz mitološke scene koja prikazuje triumf boga Posejdona, odnosno Neptuna. Stilske odlike mozaika govore da je zgrada podignuta relativno rano, krajem I ili početkom II vijeka, ali je već tokom IV vijeka bila porušena, jer su ostaci njena dva južna zida iskorišćeni za formiranje jedne grobnice, čija se gradnja, na osnovu priloga koji su u njoj nađeni, može okvirno datovati u IV vijek.

O ekonomskoj moći stanovnika rimske Budve, njenim vezama sa drugim krajevima rimskog carstva i o sastavu njenog stanovništva, određene podatke pruža njena prostrana nekropola. Brojne monumentalne grobnice i bogati, često luksuzni grobni prilozi govore da je na nekropoli uglavnom sahranjivano ekonomski relativno moćno stanovništvo, dok predmeti uvezeni iz različitih, često udaljenih krajeva svjedoče o razvijenim trgovačkim vezama. Bogatstvo grobnih konstrukcija i grobnih priloga pokazuje da je Budva svoj ekonomski i kulturni procvat doživjela tokom I i posebno tokom II vijeka i da je već od početka III vijeka slabljenjem ekonomske moći započela njena postepena degradacija. Na sačuvanim natpisima se javljaju ilirska, italska i grčka imena, što govori o mješovitom sastavu njenog stanovništva, čiju je osnovu činio romanizovani ilirski živalj, ali i znatan broj pridošlih Italika i jedan manji broj Grka, vjerovatno trgovaca. Zanimljivo je da se na nekoliko spomenika pojavljuju i imena robova oslobođenika, što govori da je i socijalna struktura bila raznolika, odnosno da se među stanovništvom nalazio i jedan broj robova – slobodnjaka.

³⁹ Garašanin, D. i M. 1967b. 219-220.

O rimskom Ulcinju, koji Plinije pominje kao *Olcinium*, uz to i kao *oppidum civium romanorum*, a Ptolomej kao *Ὀβλκίνιον*, dok je na tabli Pojtingerijani naveden pod imenom *Vicinium (?)*, i to smješten između Risna i Budve, što se uglavnom smatra greškom, mada se može pomišljati da se ne radi ni o kakvoj greški, već da je pod tim imenom na navedenoj lokaciji, na trasi glavnog puta, zaista postojalo manje naselje, odnosno manja poštanska stanica,⁴⁰ dok Ulcinj, kao *oppidum civium romanorum*, na Pojtingerovoj tabli nije ni naveden, jer se moguće, kako je to već naprijed rečeno, slično Dokleji i Akruviumu, nalazio van trase glavnog rimskog puta koji je od *Narone* vodio za *Scodru*.

S tim u vezi nameće se i pitanje utvrđivanja položaja rimskog Ulcinja, jer dosadašnja arheološka iskopavanja na prostoru Starog ulcinjskog grada, koji se najčešće navodi kao njegova uža lokacija, nijesu pružila odgovarajuće materijalne dokaze, pa je ovaj problem i dalje otvoren. Naime, u arheološkim istraživanjima, koja su posebno bila obimna na ulcinjskoj citadeli, nijesu otkriveni nikakvi tragovi arhitekture koji bi se mogli vezati za period rimske dominacije i koji bi, slično Risnu i Budvi, potvrdili da postoji kontinuitet življenja i da se rimski Ulcinj razvijao na temeljima ilirskog Ulcinja, koji je izvjesno bio lociran na ulcinjskoj citadeli. Nešto pokretnih nalaza nađenih tokom iskopavanja na prostoru tzv. Donjeg grada, uglavnom fragmenata keramike, stakla i nekoliko novčića, koji se uslovno vezuju za rimski period,⁴¹ takođe ne predstavlja pouzdan materijal na osnovu koga bi se rimski Ulcinj mogao ubicirati na prostoru Starog ulcinjskog grada, posebno njegove citadele. Problem dodatno otežava i činjenica da nigdje u okolini današnjeg Ulcinja nije otkriven ni jedan grob iz vremena rimske dominacije koji bi sugerisao postojanje nekropole, a time i postojanje naselja u njenoj blizini, pa se čini da je i ovo razlog više da se položaj rimskog Ulcinja ne traži na prostoru staroga grada, već na nekom drugom mjestu.

Za razliku od rimskog Ulcinja, čiji položaj još uvijek nije utvrđen, pa se ne može ni naslutiti mjesto na kome je bila formirana njegova nekropola, kod Municipijuma S..., rimskog grada osnovanog u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije, odnosno duboko u unutrašnjosti Crne Gore, u neposrednoj blizini Pljevalja, položaj se

⁴⁰ Mijović, P. – Kovačević, M. 1975. 59-61.

⁴¹ Parović-Pešikan, M. 2001. 340-342.

naslućuje, dok su prostori na kojima su bile formirane njegove nekropole u potpunosti fiksirani.

Položaj grada se, kako je rečeno, može samo naslutiti i on bi se sudeći po konfiguraciji terena i uočljivim konturama zidova nalazio na prostranoj terasi sela Komina, koje se uzdiže iznad lijeve obale rječice Vezičnice. Samo naselje se, sudeći po konfiguraciji i uočljivim konturama bedema i kula, nalazilo na sjevernom dijelu terase, na izdvojenom platou, koji nosi lokalni naziv Međe.⁴² Pri zemljanim radovima mještani su često na ovom prostoru nailazili na tragove zidova, što bez sumnje govori da se na njemu zaista nalaze ostaci naselja, a moguće je i da je sam lokalitet po njima nazvan Međe.

I pored činjenice da prvi značajniji podaci o rimskim spomenicima iz Komina, odnosno iz Municipijuma S..., potiču iz sredine XIX vijeka, da su prva manja i nedovoljno stručna iskopavanja obavljena na njegovim nekropolama pri kraju istoga vijeka, kao i da su obimna sistematska istraživanja nastavljena sredinom XX vijeka, nije se mnogo napredovalo u problemu razrješenja imena ovog rimskog grada. Dobijeni rezultati su omogućili da se do izvjesnih granica sagledaju društveno-ekonomski odnosi njegovih stanovnika, njihova socijalna i etnička struktura, duhovne preokupacije i uspostavljene veze sa bližim i daljim centrima rimske imperije, dok je pitanje vremena nastanka grada i njegovo ime i dalje ostalo otvoreno.

O organizaciji života u gradu izvjesne podatke pružaju epigrafski spomenici iz čijih se natpisa može zaključiti da su gradom upravljali dekurioni, članovi gradskog vijeća, uglavnom birani iz redova domorodačkog stanovništva. Na spomenicima se javljaju i vojna lica, jedan veteran i jedan centurion, pa se može zaključiti da je u gradu bilo i vojnika, ali se ne zna njihova uloga. Moguće je da se na području grada nalazila i stanica beneficijarija, jer se na dva natpisa pominju i beneficijariji.⁴³

Stanovništvo se u gradu uglavnom bavilo određenim zanatima i trgovinom, o čemu podatke pruža arheološki materijal otkriven u gradskim nekropolama. Izvjesno je da je postojala lokalna produkcija keramičke robe, kao i kamenorezačke radionice

⁴² Garašanin, D. i M. 1967b. 230.

⁴³ Garašanin, D. i M. 1967b. 224; Cermanović-Kuzmanović, A. 1977. 44.

koje su se uglavnom bavile izradom nadgrobnih spomenika od lokalnog kamena.

Luksuznija vrsta keramike, nakit uglavnom rađen od bronz, ali i od zlata i srebra, i rijetke staklene posude prisutne u grobovima nekropola Municipijuma S... – svjedoče o razvijenoj trgovini i solidnoj ekonomskoj bazi jednog broja njegovih stanovništva. Pojedini primjerci keramike, nakita i posebno stakla pokazuju da su stanovnici Municipijuma S... uspostavili čvrste trgovačke veze sa mnogim, često veoma udaljenim oblastima rimskog carstva, kako onima na zapadu, o čemu svjedoče prisutni proizvodi kelnskih staklarskih radionica, tako i onima na istoku, o čemu takođe svjedoče luksuzni primjerci stakla iz aleksandrijskih radionica.⁴⁴

I o sastavu stanovništva Municipijuma S... određene podatke pružaju epigrafski spomenici, i to uglavnom oni koji potiču sa njegovih nekropola. Po imenima koja se pojavljuju na natpisima moguće je zaključiti da je u gradu živjelo stanovništvo različitog etničkog sastava. Najbrojnije je, svakako, bilo domorodačko, što se vidi po tipično ilirskim imenima koja se javljaju na nadgrobnim spomenicima, nekada kao čista, a nekada sa rimskim gentilicijama, što ukazuje na sprovedeni proces romanizacije. Međutim, česta pojava ilirskih imena na spomenicima, kao i određene manifestacije materijalne i duhovne kulture, pokazuju da je dominantni domorodački živalj romanizaciju sporo i nerado prihvatao, zadržavajući veoma dugo elemente svoje tradicionalne kulture. Pored domaćeg, dobar dio stanovništva činili su i doseljenici iz primorskih oblasti, posebno iz Salonitanskog područja, ali je bilo i onih doseljenih iz Risna, Budve i Trogira. Među stanovnicima bilo je i doseljenika iz sjeverne Italije, manji broj iz Grčke i sa istoka, kao i pripadnika jednog posve stranog etničkog elementa, čija je pojava zabilježena na samom kraju života grada. O prisutnosti ovog stranog etničkog elementa govori nekoliko grobova lociranih na periferiji nekropole, koji su, osim posebnim načinom sahranjivanja, obilježeni i grobnim priložima specifičnih oblika, među kojima se javljaju keramički pehari sa dvije drške, konične i poluloptaste staklene čaše, krstaste fibule i ogrlice od staklene paste. Posebno su zanimljiva dva groba većih dimen-

⁴⁴ Cermanović-Kuzmanović, A. 1977. 44-45.

zija, bez posebnih konstrukcija, u kojima su pokojnici sahranjeni sa svojim konjima. U jednom grobu, pored skeleta konja, nalazili su se i skeleti pet pasa i skelet jednog divljeg vepra. Neobičan način sahranjivanja i specifični oblici grobnih priloga govore da su u grobovima sahranjeni pripadnici nekog nomadskog ili polu-nomadskog plemena, od kojih je jedna manja grupa tokom IV vijeka pristigla na teritoriju Municipijuma S..., gdje nije ostavila nekog dubljeg korijena. Pri tome se pomišlja da se radi o pripadnicima plemena Sarmata ili Gota.⁴⁵

Nema podataka koji bi bliže odredili vrijeme osnivanja grada, ali se na osnovu natpisa sa pojedinih spomenika može pretpostaviti da je grad postojao i prije 150. godine nove ere, koja se u literaturi navodi kao približno vrijeme njegovog osnivanja i vrijeme kada je dobio municipalno pravo.⁴⁶ Međutim, pojedini oblici grobova i keramički nalazi sa starije nekropole, obilježene kao nekropola I, koji imaju direktnih paralela sa keramikom i oblicima grobova sa najstarijih domorodačkih nekropola salonitanskog područja, ukazuju na mogućnost da je doseljavanje stanovništva iz ovog područja započelo već u I vijeku nove ere,⁴⁷ što znači da je grad mogao biti osnovan i ranije, već tokom I ili početkom II vijeka nove ere.

Pored neriješenog pitanja vezanog za vrijeme osnivanja Municipijuma S..., i pitanje njegovog imena ostalo je nerazjašnjeno, mada je u tom smislu bilo određenih pokušaja u okviru kojih su iznošeni i različiti predlozi, koji su polazili od imena grada koje se u skraćenom obliku, kao *municipium S...* nalazi na nekoliko epigrafskih spomenika. Kao dopuna početnom slovu S... nuđena su imena *Stanecli*, *Sapua*, *Splonum*, *Siculotarum* i *Saloniana*,⁴⁸ ali ni za jedno nije bilo dovoljno čvrstih argumenata da bi u nauci bilo prihvaćeno. Ipak, rezultati najnovijih istraživanja gradskih nekropola pružili su niz zanimljivih podataka koji bi mogli pomoći da se postojeća dilema razriješi. Posebno je u tom smislu značajna pojava određenih grobnih priloga i oblika pojedinih grobova koji su, kako je rečeno, identični sa priložima i oblicima grobova sa najstarijih do-

⁴⁵ Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 11-12.

⁴⁶ Garašanin, D. i M. 1967b. 223.

⁴⁷ Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 3.

⁴⁸ Garašanin, D. i M. 1967b. 221-222; Cermanović-Kuzmanović, A. 1977. 38.

morodačkih nekropola salonitanskog područja, što bi moglo da ukaže na mogućnost da se pod Mucipijumom S... krije Salonijana, ime grada koje se pojavljuje samo na Ptolomejevoj karti iz sredine II vijeka nove ere, a čiji položaj još uvijek nije utvrđen.⁴⁹

Danas je nakon obavljenih istraživanja izvjesno da je grad imao dvije nekropole, jednu stariju, obilježenu kao nekropola I, sa grobovima isključivo spaljenih pokojnika, i drugu mlađu, obilježenu kao nekropola II, na kojoj se pored grobova sa spaljenim, javljaju i grobovi sa inhumiranim pokojnicima, kao i monumentalne grobne konstrukcije sa komorama za urne i nadgrobni spomenicima različitih oblika, veličine i ukrasa. Obje nekropole, o kojima će kasnije biti više riječi, locirane su u neposrednoj blizini grada, sa njegove jugozapadne strane, na udaljenosti od oko 300 m. Pri tome je nekropola I zauzimala prostor omanje zaravni na brežuljku zvanom Belo brdo, dok se nekropola II prostirala na njegovim padinama, sa grobnicama koje su se u pravcu sjever-jug, prateći blagi luk terena i gradeći dvije grobne aleje, protezale ka glavnoj gradskoj kapiji.

Na kraju nije bez značaja napomenuti da je slično vremenu osnivanja, koje je do danas ostalo nepoznato, za nauku ostao nepoznat i kraj života Municipijuma S..., jer nedostatak pisanih podataka i arheološke građe ne omogućava donošenje pouzdanih zaključaka o tome. Može se samo pretpostaviti da su naježde varvarskih plemena tokom IV i V vijeka u manjem obimu zahvatile i unutrašnje djelove provincije Prevalis, o čemu govore i pomenuti konjanički grobovi na nekropoli II, koji upravo pripadaju nekom od ovih plemena, ali se samo na osnovu njih ne može zaključiti da su oni i prouzrokovali kraj života Municipijuma S.... Odgovor na ovo pitanje moguće je dobiti jedino iskopavanjem samog grada, tako da će ono do tada i dalje ostati otvoreno.

Najznačajniji, najbolje očuvan i najbolje istražen rimski grad u Crnoj Gori, odnosno u južnom dijelu rimske provincije Dalmacije, svakako je rimska *Doclea*, danas poznat kao Duklja. Budući da je o ovom gradu do sada u stručnoj literaturi objavljen veći broj naučnih rasprava, različitih priloga i saopštenja, kao i veći broj radova koji u različitim kontekstima pominju i Dokleju, čiji ukupan broj prelazi 140 jedinica⁵⁰, na ovom mjestu će, radi poštovanja kontinui-

⁴⁹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 22-23.

⁵⁰ Pravić, M. 1997. 40-55.

teta u izlaganju, biti saopšteno samo ono što će omogućiti stvaranje jedne opšte slike o samom gradu, njegovom istorijatu, izgledu, značaju, karakteru i njegovim nekropolama, uz kraće osvrtne na rezultate najnovijih istraživanja.⁵¹

Položaj Dokleje precizno je utvrđen na osnovu ostataka bedema, kula i bastiona koji su opasivali površinu zaravnjenog, nepravilnog, poligonalnog platoa, koji se uzdiže iznad ušća rijeke Zete u Moraču, kao i iznad ušća potoka Širalije u Zetu. Odabrani prostor za formiranje grada bio je izuzetno povoljan, budući da je sa tri strane obuhvaćen rijekama i zaštićen okomitim liticama, koje je sa juga izdubla rijeka Morača, sa zapada Zeta, sjevernu stranu je djelimično štiti potok Širalija, dok je sa istočne strane plato bio vještačkim kanalima odvojen od zaleđa. I pored prirodne zaštite, grad je sa svih strana bio opasan bedemima sa kulama i bastionima, koji su na sjeveroistočnoj, sjevernoj i sjeverozapadnoj strani iznad potoka Širalije bili ojačani nizom prigradenih kula, dok se iznad samog ušća potoka u Zetu nalazio bastion čija je uloga bila da štiti prilaz mostu i zapadnoj kapiji grada. Kako je plan Dokleje bio strogo podređen konfiguraciji terena, sa bedemima koji su pratili nepravilne i strme linije obala triju rijeka, on nema pravilnu četvrtastu osnovu karakterističnu za klasičnu formu rimskog grada.

Svakako je za podizanje Dokleje, pored samog položaja, od izuzetne važnosti bio i njegov geografski položaj, budući da se nalazio u blizini čvorišta nekoliko važnih puteva, od kojih je jedan predstavljao i glavnu rimsku komunikaciju koja je od *Narone* (Vid kod Metkovića), kroz unutrašnjost Crne Gore vodila za *Scodru* (Skadar). Zanimljiva je pri tome činjenica da put nije prolazio kroz Dokleju, jer je na ovom putu ne pominju dva najvažnija itinerara – *Itinerarium Antonini* i *Tabula Peutingeriana*. Razlog što se Dokleja nije našla na glavnom putu vjerovatno treba tražiti u činjenici da je za podizanje grada odabran posebno pogodan teren čiji je položaj pružao izvanredne mogućnosti za odbranu, dok je sa putem, koji je prolazio u neposrednoj blizini, Dokleja bila povezana sporednim krakom.

Iako je sasvim izvjesno da su Rimljani Dokleju osnovali veoma rano, već u prvoj deceniji I vijeka nove ere, o čemu svjedoče i najstarija sahranjivanja na istraženoj jugoistočnoj nekropoli oba-

⁵¹ Vidi napomene 8 i 9.

vljena u vrijeme imperatora Avgusta i Tiberija,⁵² ona se u pisanim izvorima pominje relativno kasno. Prvi put je pod imenom Doklea (*Δοκλεα*) zabilježena kod Ptolomeja, dok se u *Epitom*, koja se pripisuje Aureliju Viktoru iz kraja IV vijeka, javlja pod imenom *Dioklea* i gdje je zbog sličnosti imena navedena kao rodno mjesto rimskog imperatora Dioklecijana, što, svakako, nema nikakvog historijskog utemeljenja. Pod ovim imenom grad se pominje i kasnije kod vizantijskih pisaca, a od njega svakako potiče i današnje ime – Duklja. Status municipijuma Dokleja je stekla za vrijeme vladavine dinastije Flavijevaca, mada još uvijek nije izvjesno za koga cara iz ove dinastije se taj događaj može vezati. Najčešće se pomišlja na Vespazijana,⁵³ mada se pominje i Tit, ali je mnogo vjerovatnije da se taj događaj zbilo za vrijeme Domicijana, kada Dokleja doživljava svoj prvi veliki uspon, i kada već krajem I i početkom II vijeka postaje moćan ekonomski i kulturni centar jugoistočnog dijela rimske provincije Dalmacije.⁵⁴

U vezi sa osnivanjem Dokleje, posebno sa njenim položajem, moguće je postaviti i pitanje: da li se na mjestu na kome je podignuta nalazilo starije naselje ilirskog plemena Dokleata, budući da se radi o prostoru koji je pripadao ovom plemenu i po kome je, kako se misli, rimska Dokleja dobila ime. Moguće je zbog toga pretpostaviti da je i Dokleja, slično ostalim rimskim gradovima osnovanim na tlu Crne Gore, podignuta na autohtonim osnovama, odnosno na supstratu nekog starijeg, ilirskog naselja. Međutim, rezultati arheoloških istraživanja, kako samog grada tako i njegovih nekropola, nijesu pružili ni jedan dokaz koji bi išao u prilog ovoj pretpostavci. Među bogatim fondom različitih nalaza nije otkriven ni jedan koji bi bio stariji od I vijeka nove ere i koji bi se, eventualno, mogao vezati za neko ranije naselje. Očito je rimska Dokleja podignuta na „čistom“ terenu, na brižljivo odabranom položaju, i to na samom početku I vijeka, kada je i postala centar ilirskog plemena Dokleata.⁵⁵

Zahvaljujući dosadašnjim istraživanjima, prvenstvo onima koja je krajem XIX vijeka izveo P. A. Rovinski, u kojima su otkri-

⁵² Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 257.

⁵³ Sticotti, P. 1913 (prevod: Sticotti, P. 1999. 188-189); Garašanin, D. i M. 1967b. 195.

⁵⁴ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 258.

⁵⁵ Isti, 257.

veni najznačajniji arhitektonski objekti rimske Dokleje, ali svakako i onima koja su preduzimana tokom pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka, kada su, pored revizije ranijih iskopavanja, otkriveni i novi objekti i kada je, što je posebno važno, sistematski ispitana jugoistočna, a sondažno zapadna nekropola Dokleje – danas je moguće nazreti osnovnu urbanističku šemu grada, prvenstveno onu iz vremena osnivanja municipijuma, i do određenog nivoa sagledati prvobitne izgleda otkopanih objekata. Moguće je, takođe, izvesti određene zaključke o administrativnom uređenju grada, sastavu njegovog stanovništva, stepenu ekonomskog i kulturnog razvoja, kao i o okolnostima koje su dovele do postepenog pada njegove političke i ekonomske moći i konačnog zamiranja. Međutim, i pored ovih, bez sumnje, značajnih rezultata kojima danas o Dokleji raspolaze arheološka nauka Crne Gore, još uvijek nedostaju brojni podaci koji bi omogućili stvaranje kompletne slike o ovom gradu. Otkriveni objekti gradske arhitekture, čiji se nastanak vezuje za kraj I i početak II vijeka, omogućuju stvaranje tek nešto jasnije slike o gradu samo za ovaj kratak period, dok je ostalo, relativno dugo razdoblje njegovog života i dalje nepoznato. Istina, jedan broj podataka, posebno onih koji se odnose na sastav stanovništva, na unutrašnje uređenje grada i na ekonomske i kulturne prilike, pružili su otkriveni epigrafski spomenici i posebno nalazi sa istraženih nekropola, što je, i pored činjenice da su njima popunjene određene praznine, još uvijek nedovoljno za stvaranje potpuno jasne slike o rimskoj Dokleji. Odgovori na mnoga pitanja vezana za ovaj grad moći će se dobiti tek na osnovu daljih arheoloških iskopavanja, jer ne treba zaboraviti činjenicu da je od ukupnog gradskog areala Dokleje u dosadašnjim istraživanjima ispitan jedva njegov deseti dio.

Zbog ove okolnosti, oslanjajući se pri tome na rezultate dosadašnjih istraživanja, danas je moguće relativno precizno utvrditi pravac pružanja samo jedne gradske ulice i naznačiti mogući pravac pružanja još jedne, dok su ostale komunikacije i dalje potpuno nepoznate. Za unutrašnji plan grada karakteristična je djelimično otkopana široka ulica koja se pruža pravcem sjeverozapad-jugostok i koja se može smatrati glavnom ulicom (*via principalis*). Na sjeverozapadu ova ulica se spušta prema potoku Širaliji, gdje se vjerovatno nalazila zapadna kapija grada, dok se na suprotnom kraju ulice, na jugoistočnoj strani prema Morači, uočavaju ostaci jedne konstrukcije, možda kule, u čijoj se blizini, moguće, nalazio most preko Morače i vjerovatno druga, istočna kapija. O postojanju dru-

ge dvije kapije, sjeverne i južne, može se samo nagađati, i to pod uslovom da je pri osnivanju grada poštovan jedan od osnovnih principa rimskog urbanizma. Shodno tom principu, morala je postojati još jedna ulica koja bi pod pravim uglom sjekla glavnu, čiji se položaj može samo pretpostaviti, mada se čini da je jedan njen dio otkriven tek tokom posljednjih iskopavanja. Moguće je da se pravac pružanja ove ulice djelimično poklapa sa trasom današnjeg puta koji Dokleju presijeca od jugozapada ka sjeveroistoku i koji na sjevernom dijelu bedema prolazi kroz naknadno probijeni otvor, na čijem se mjestu, moguće, nalazila treća gradska kapija. Ukoliko se pretpostavi da je i na suprotnom kraju ulice, odnosno na južnoj strani, gdje je na bedemu uočeno jedno ojačanje, možda ostatak kule, postojala još jedna, četvrta kapija, onda bi njihov položaj u osnovi odgovarao uobičajenom, četvrtastom planu rimskog grada, koji je u ovom slučaju optimalno prilagođen konfiguraciji terena.

Budući da je grad opasan rijekama, prilaz se morao ostvarivati preko mostova, od kojih se jedan nalazio na Širaliji, a drugi na Morači, na kojoj se, moguće, nalazio još jedan. Van grada, kako je to uobičajeno kod rimskih gradova, nalazile su se njegove nekropole, jedna na lijevoj obali Morače, nazvana jugoistočna, i druga preko Širalije, na lokalitetu Lovišta, nazvana zapadna nekropola. Zna se da je grad snabdijevan pitkom vodom koja je sistemom vodovoda, čiji su tragovi uočeni na više mjesta, dovođena sa udaljenog izvorišta Cijevne, ali i sa obližnjih izvora, dok je složenim sistemom kanalizacije mreže, čiji su ostaci otkriveni u blizini pojedinih objekata, prljava voda odvođena iz grada.

Obavljenim iskopavanjima, koja su uglavnom vršena u jugozapadnom dijelu grada, otkriven je duž glavne ulice niz posebno značajnih građevina rimske Dokleje.⁵⁶ Glavna kapija grada, koja je istovremeno predstavljala i svečani ulaz u grad, nalazila se na zapadnoj strani i kroz nju se stupalo u grad, na početak glavne ulice (*via principalis*), gdje se nalazio i slavoluk, najvjerojatnije sa dva luka, koji je, kako se pretpostavlja, bio posvećen imperatoru Galijenu. Nešto dalje od slavoluka, sa desne strane ulice, uzdizao se prvi hram Dokleje, smješten u sredini ograđenog, prostranog dvorišta, sa ulazom okrenutim ka ulici. Hram je bio podignut na visokom so-

⁵⁶ Detaljnije vidi: Sticotti, P. 1913 (prevod: 1999); Garašanin, D. i M. 1967b. 194-210.

klu, sa tremom i dva stuba ispred ulaza, što znači da je pripadao hramovima tipa *in antis*. Budući da su u neposrednoj blizini hrama nađeni jedna carska statua i jedan kameni medaljon sa bustom boginje Rome, koji je vjerovatno poticao sa zabata, odnosno timpanona hrama, pretpostavlja se da je i sam hram bio posvećen ovoj boginji i da je u njemu obavljan carski kult. U vezi sa tim, pretpostavlja se da se na ovom mjestu nalazila i *Ara Caesaris*, kao i da su tu bili postavljeni mnogobrojni natpisi posvećeni carevima, od kojih je prvi posvećen Titu, a posljednji imperatoru Valerijanu. U produžetku, sa iste strane ulice, nalazio se još jedan hram, male, četvrtaste osnove, takođe postavljen u dnu dvorišta, koje se sa istočne strane oslanjalo na veliku stambenu palatu u koju se ulazilo sa glavne ulice. Palata po svom arhitektonskom sklopu pripada tipičnim rimskim stambenim zgradama i u nju su ukomponovani svi elementi karakteristični za ovu vrstu građevina: pokriveno centralno dvorište (*atrium*), bazen za sakupljanje kišnice (*impluvium*), prostorije različite namjene – spavaća soba, trpezarija, kuhinja, kupatilo sa prostorijama sa hladnom i toplom vodom, odnosno za hladno i toplo kupanje (*frigidarium* i *caldarium*) i sistemom za zagrijavanje (*hipocaustum*), kao i niz drugih prostorija nedovoljno jasne namjene. Dalje niz ulicu nalazio se još jedan hram tipa *in antis*, takođe smješten u prostranom dvorištu, orijentisan približno istok-zapad, sa ulazom okrenutim ka istoku. I u blizini ovog hrama je pronađen dio zabata sa medaljonom u kome se nalazila predstava boginje Dijane, pa se slično prvom hramu, za koji se pretpostavlja da je bio posvećen boginji Romi, za ovaj pretpostavlja da je bio posvećen boginji Dijani.

Istočno od hrama nalazilo se veliko gradsko kupatilo (*terma*) sa glavnim ulazom na sjevernoj strani, iz glavne ulice, i sporednim sa zapadne strane, iz poprečne ulice. U osnovi, kupatilo je bilo podijeljeno na dva dijela, na zapadni – muški i istočni – ženski dio, dok je u arhitektonskom rješenju imalo sve neophodne sadržaje koji karakterišu veća i raskošnija gradska kupatila. Među većim brojem prostorija različitih dimenzija i različitih dispozicija, mogla su se prepoznati ona koja su služila kao svlačionice, sale za odmor, gimnastiku, biblioteku, čitaonicu i naravno prostorije za znojenje i kupanje sa hladnom i toplom vodom. Neke od ovih prostorija – moguće biblioteka i čitaonica – imale su podove od mermera i mozaika.

U revizionim iskopavanjima obavljenim tokom 1999. godine, koja su, pored ostalog, imala za cilj i konačno definisanje arhitekture tzv. velikih termi, pored ranije otkrivenih zidova, na više mjesta

su se pojavili novi, koji su u većini slučajeva pripadali nekim ranijim fazama gradnje. Iz ovog se moglo zaključiti da su velike terme Dokleje građene u nekoliko faza, odnosno da su na pojedinim mjestima nadzidivane ili dozidivane.⁵⁷

Sa druge strane ulice nalazio se glavni gradski trg – forum, smješten u neposrednoj blizini presjeka dviju glavnih ulica. U veliki četvrtasti prostor stupalo se sa južne strane, iz glavne ulice, preko nekoliko stepenika, dok se sa istočne i sjeverne strane nalazi niz prostorija koje su služile u različite svrhe, vjerovatno kao prostorije za rekreaciju i sastanke (*scholae, exedrae*) i kao tržnice, radnje i radionice (*tabernae*). Međutim, kako je samo manji broj ovih prostorija služio za obavljanje trgovine, jer ni jedna od njih nema tipičnu osnovu *taberni*, moguće je da se glavno trgovačko središte Dokleje nalazilo na nekom drugom mjestu.⁵⁸

Na sredini sjeverne strane trga nalazi se veća četvrtasta prostorija, koja je moguće služila kao sastajalište gradskog vijeća (*curia*), dok se na sredini istočnog dijela nalazi jedna veća prostorija sa apsidalnim prostorom (*exedra*), gdje su tokom prvih iskopavanja otkriveni ostaci jednog spaljenog pokojnika sa nešto pokretnih nalaza. Ispod ove prostorije je u novijim istraživanjima otkrivena podzemna prostorija (*caveus*), koja je, moguće, služila kao grobnica uglednih građana Dokleje.⁵⁹ Zapadnu stranu foruma zatvarala je prostrana bazilika u koju se ulazilo sa glavne ulice preko izdvojene prostorije, kao i kroz tri ulaza sa strane foruma, sa stubovima i kamenim gredama iznad njih (*epistil*), na kojima su se nalazili natpisi vezani za jednu od najuglednijih porodica Dokleje – Flavija Frontona i Balbina. Bazilika se prema sjeveru završavala prostorijom sa nišom, koja je služila za sudnicu, tzv. tribunu. O primarnom izgledu i primarnoj ulozi ovog arhitektonskog ansambla Dokleje, koji je označen kao forum, i koji je kao cjelina podignut u prvim decenijama II vijeka nove ere, postoji i mišljenje da on prvobitno nije bio izgrađen po uzoru na klasični rimski forum, već da je na ovom prostoru prvobitno bio sagrađen jedan prostrani četvorougao *temenos* sa hramom na sjevernoj i grobnom eksedrom na istočnoj strani,

⁵⁷ Budući da istraživanja nijesu dovedena do kraja, rezultati nijesu objavljeni. Podaci preuzeti iz terenske dokumentacije.

⁵⁸ Suić, M. 1976. 155-156.

⁵⁹ Garašanin, D. i M. 1967b. 205.

oivičen sa sjevera, istoka i juga porticima, a sa zapada bazilikom. Ovako formiran arhitektonski kompleks mogao je pripadati jednom posebnom tipu označenom kao cezareon (*caesareon*) koji je nastao u Egiptu i koji je bio namijenjen imperatorskom kultu, naročito razvijenom u istočnim provincijama carstva.⁶⁰

Na jugoistočnom uglu presjeka dviju ulica, u istraživanjima obavljenim između 1954. i 1962. godine otkriveno je još jedno gradsko kupatilo, znatno manjih dimenzija od onog koje je svojevrremeno otkrio P. A. Rovinski i koje je stoga u literaturi nazvano male terme. Moguće je da je ovo kupatilo prvobitno bilo povezano sa velikim u jedinstveni kompleks i da je kasnije, uz određene pregradnje, izdvojeno u samostalnu građevinu, koja je bila u upotrebi gotovo do prvih decenija V vijeka.⁶¹

O unutrašnjem uređenju grada određene podatke pružaju epigrafski spomenici u kojima se pominje gradsko vijeće (*ordo decurionum*), kao i činovnici (*duumviri*), koji su se pored upravnih poslova bavili i finansijama i pravnim poretom i koji su uglavnom pripadali uglednim porodicama Dokleje, kao što je porodica pomenutog Marka Flavija Frontona, zatim domorodačka porodica Epidija i porodica Kasija.⁶²

Van gradskog arela, ali svakako u njegovoj neposrednoj blizini, nalazile su se nekropole Dokleje, jedna preko rijeke Morače na njenoj lijevoj obali, nazvana jugoistočna, i druga na zapadnoj strani grada, na prostoru zvanom Lovišta i Vranići, nazvana zapadna nekropola, o kojima će kasnije biti više riječi. Pored otkrivenih ostataka gradske arhitekture i epigrafskih spomenika, značajne podatke o životu grada, o njegovim društveno-ekonomskim odnosima, strukturi stanovništva, stepenu kulturnog razvoja, kao i o vezama sa susjednim krajevima i udaljenim oblastima carstva, pružila su istraživanja nekropole Dokleje, koja su na tzv. jugoistočnoj nekropoli imala karakter sistematskih, a na tzv. zapadnoj – sondažni.⁶³ Na osnovu karaktera grobnih priloga nađenih u grobovima jugoistočne nekropole zaključeno je da je raslojavanje stanovništva Dokleje u

⁶⁰ Srejović, D. 1967. 73.

⁶¹ Isti, 74.

⁶² Garašanin, D. i M. 1967b. 195-198.

⁶³ O rezultatima istraživanja nekropole vidi: Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. Srejović, D. 1975.

društvenom i ekonomskom smislu započelo tek od vremena osnivanja municipijuma, kada se i mijenja struktura njenog stanovništva i kada se među stanovnicima Dokleje javljaju i doseljenici, na prvom mjestu iz gradova iz južnog dijela provincije Dalmacije, posebno iz Risna i Akruviuma. Od ovog vremena u Dokleji se kao njeni stanovnici javljaju i Italici i Grci, a od sredine II vijeka i doseljenici sa istoka, čije je prisustvo dokumentovano na epigrafskim spomenicima.

Trgovačke veze stanovnika Dokleje su u početku bile orijentisane na obližnje gradove na Jadranskoj obali, ali se od vremena dobijanja statusa municipijuma one proširuju i uspostavljaju kako sa obližnjim italiskim kopnom tako i sa dalekim Istokom. Ekonomski prosperitet stanovništva posebno je izražen u prvoj polovini II vijeka, kada i sama Dokleja, moguće, postaje značajan trgovački centar. Od sredine II pa do kraja prve četvrtine III vijeka, trgovačke veze su uspostavljene i sa rajnskom oblašću, ali i sa Grčkom, Korintom i Makedonijom, a nakon Dioklecijanovih reformi, kada je izdvojena u novoosnovanu provinciju Prevalis (*Praevalis, Πρεβαλις*), Dokleja doživljava nov ekonomski i politički uspon i kao njen centar uspostavlja trgovačke veze i sa sjevernom Afrikom, Podunavljem i Panonijom. U ovo vrijeme zabilježeno je i prisustvo novih doseljenika – Jevreja, a od početka IV vijeka među stanovnicima Dokleje pojavljuju se i prvi hrišćani, koji se sahranjuju na tzv. zapadnoj nekropoli.⁶⁴

Tokom IV i V vijeka Dokleja je bila zahvaćena prodorom varvarskih naroda kada postepeno počinje da gubi svoju moć, ali to nije bitno uticalo na njen dalji život, koji će gotovo sve do njenog definitivnog razaranja biti na zavidnoj visini. U prvoj godini V vijeka opustošili su je zapadni Goti, a pred kraj istog vijeka istočni Goti, da bi je 518. godine razorio snažan zemljotres. Tokom VI vijeka, dolaskom pod vlast Vizantije, Dokleja je ponovo obnovljena, kada postaje i duhovno sjedište, o čemu svjedoče ostaci dvije ranohrišćanske bazilike otkrivene u sjeveroistočnom dijelu grada. U drugoj deceniji VII vijeka ponovo su je opustošili i razorili Sloveni, tako da je crkveno sjedište iz Dokleje preseljeno u obližnje Doljane. Od ovog vremena ime Dokleje, odnosno Duklje,

⁶⁴ Opširnije vidi: Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 255-261.

postaće pojam za srednjovjekovnu državu formiranu na ovim prostorima, dok sam grad neće imati gotovo nikakvog značaja za njenu dalju istoriju.

Duhovna kultura

Već je naprijed rečeno da prikupljena arheološka građa i spomenici iz vremena rimske dominacije otkriveni na tlu Crne Gore nijesu ni tako bogati ni tako raznovrsni da bi se na osnovu njih mogao steći jasan uvid u sve karakteristike ovog perioda, posebno u karakteristike njegove duhovne i materijalne kulture, kao posebno značajne elemente ukupnog razvoja. U zavisnosti od raspoložive arheološke građe i prikupljenih podataka, neki segmenti rimske kulture se mogu relativno jasno sagledati, neki se mogu sagledati samo u opštim konturama, dok su neki i dalje potpuno nepoznati. Jedan segment koji se u razvoju rimske kulture na tlu Crne Gore može relativno jasno sagledati pripada domenu duhovne kulture, pri čemu ipak treba naglasiti da se ni ova, izuzetno složena i posebno važna čovjekova djelatnost, još uvijek ne može sa svih aspekata podjednako rasvijetliti, niti razotkriti i istaći značaj pojedinih njenih elemenata. To se prvenstveno odnosi na religiju, gdje su samo djelimično sagledani kultovi, koji su u vrijeme rimske dominacije upražnjavani na teritoriji Crne Gore, i na pojedine oblasti umjetničkog djelovanja, na prvom mjestu na dekorativnu arhitektonsku plastiku, slikarstvo i vajarstvo, za koje postoji tako mali broj podataka i građe da nije moguće ni u opštim crtama naznačiti njihove karakteristike. Daleko najveći broj podataka iz domena duhovne kulture, koji pripadaju jednom od najintimnijih i svakako najsloženijih elemenata ljudske prirode – odnosu prema umrlima – prikupljen je u istraživanjima nekropola većih urbanih centara, pa se zato ova oblast može smatrati relativno dobro poznatom.

Osnovne podatke o religiji, odnosno o kultovima koji su u vrijeme rimske dominacije upražnjavani na teritoriji Crne Gore, pružaju epigrafski spomenici. Iz natpisa sa pojedinih spomenika moguće je zaključiti da su u Crnoj Gori postojale tri vrste kultova, od kojih se jedna, svakako najstarija, oslanjala na staru ilirsku tradiciju, druga je uspostavljana sa procesom romanizacije, odnosno pripada rimskom panteonu, dok treća, koja se javlja izuzetno, vodi porijeklo sa istoka.

Izvjesno je da je domaće ilirsko stanovništvo relativno dugo poštovalo određena božanstva iz svoje tradicionalne religije, čija su imena i likovi poznati tek sa spomenika iz vremena rimske dominacije. Zanimljiva je pri tome činjenica da Iliri nijesu imali jedno zajedničko božanstvo, već je svako pleme imalo svoje lokalne bogove koji su se sa procesom romanizacije postepeno stapali sa rimskim, pa se na spomenicima uglavnom javljaju pod rimskim imenima. Zbog ove okolnosti nemoguće je utvrditi posebno sastav ilirskog i posebno sastav rimskog panteona na teritoriji Crne Gore u vrijeme rimske dominacije. Moguće je samo na osnovu imena određenih božanstava, koja se javljaju na spomenicima, formirati opštu sliku o kultovima koji su, uglavnom, kao zajednički poštovani na teritoriji Crne Gore u doba rimskog carstva. Istina, među određenim kultovima moguće je naznačiti pojedine elemente koji pripadaju lokalnoj tradiciji, kao što je kult zmije, koji je između ostalog vezan i za mitskog heroja Kadmosa i njegovu ženu Harmoniju, koji su nakon smrti pretvoreni u zmije, i kult konja ili konjanika, poštovanog u liku boga Medaura, zaštitnika Risna, koji je, kako to pokazuju dva natpisa otkrivena u Lambezi, u sjevernoj Africi, poštovan kao domaće božanstvo, kao bog ljekar. Pored ovoga, i kult boga Merkura s atributima htonskog božanstva, koji duše pokojnika odvodi na onaj svijet, čije su reljefne predstave otkrivene u Dokleji, u ovom obliku ne predstavlja tipično ilirsko božanstvo, već njegova česta pojava možda govori da se radi o rimskoj interpretaciji nekog starijeg ilirskog božanstva.⁶⁵

Nekoliko votivnih natpisa sa područja Municipijuma S... i iz Bijelog Polja svjedoči da je na teritoriji Crne Gore poštovan i kult Herakla, koji nosi epitet Augustus, pa se njegova pojava dovodi u vezu sa carskim kultom.⁶⁶

Osim ovih božanstava, za koja se može pretpostaviti da su im korijeni u starijim, ilirskim, na teritoriji Crne Gore javlja se i niz čisto rimskih božanstava. Na spomenicima Dokleje i Municipijuma S... javlja se i vrhovni bog Jupiter, ili kao gromovnik (*fulgator*) ili kao kohortni (*cohortalis*), vezan za vojničke kultove, dok se Junona sa pridjevom Regina javlja na spomeniku iz Zatona kod Bijelog Polja, a sa pridjevom Lucina, zaštitnica porodilja, na jednom žrtveniku

⁶⁵ Garašanin, D. i M. 1967b. 187.

⁶⁶ Isti, 188.

koji je naknadno donesen u samostan posvećen Gospi od milosrđa na Otoku kod Tivta. Na jednom spomeniku iz okoline Pljevalja javlja se i Silvan, božanstvo šuma, dok se na spomenicima Dokleje javljaju Venera sa epitetom Augusta i Dijana sa epitetom Kandavenska.

Kultovi porijeklom sa orijenta slabo su zastupljeni na teritoriji Crne Gore i osim pojedinih svjedočanstava o poštovanju kulta boga Mitre, koji je inače bio raširen na čitavom prostoru rimskog carstva, i eventualnom poštovanju kulta Serapisa i Izide, o drugim božanstvima nema nikakvog pomena. Postojanje Mitrinog kulta na teritoriji današnje Crne Gore za sada je potvrđeno samo u njenim sjevernim djelovima, i to na jednom spomeniku iz Lever Tare i jednom sa područja Municipijuma S... U Lever Tari, na lokalitetu Pre-slice, na jednoj stijeni se nalazi uklesana niša, pored koje je u plitkom reljefu prikazan žrtvenik sa natpisom u kome se bog Mitra pominje pod imenom *Invictus Augustus* (nepobjedivi August), dok se na votivnom spomeniku iz Municipijuma S... umjesto imena Mitre pojavljuje samo *Soli Invicto* (nepobjedivom suncu). Podaci o eventualnom poštovanju istočnjačkog kulta Serapisa i Izide potiču sa jednog natpisa sa područja Municipijuma S..., ali je sasvim izvjesno da on, za sada, predstavlja izuzetnu pojavu.⁶⁷

Na kraju, kao posebno zanimljivo, treba pomenuti i keltsku boginju Eponu, božanstvo vezano za konja, posebno omiljeno među vojnicima, pripadnicima pomoćnih jedinica, koja se javlja na dva natpisa iz Dokleje, čiji su dedikanti vojna lica.

Iz drugog, širokog domena duhovne kulture, iz umjetnosti, nešto više podataka pružilo je nekoliko sačuvanih mozaičkih podova i njihovih fragmenata pronađenih u istraživanjima, prvenstveno na prostoru rimskih gradova, mada su tragovi mozaičkih podova slučajno otkriveni i na nekoliko drugih mjesta, posebno duž primorja. Ograničen broj nalaza, najčešće nedovoljno pouzdanih i uglavnom sačuvanih u tragovima, ne dozvoljava da se u ovom trenutku sagleda cjelokupni opus muzivne umjetnosti ostvarene u vrijeme rimske dominacije na tlu Crne Gore. Moguće je samo naznačiti nekoliko osnovnih, prije svega stilskih karakteristika i izvesti opšti zaključak da je muzivna umjetnost, kao posebno značajan dekorativni element, s posebnom pažnjom njegovana i da je imala

⁶⁷ O antičkim kultovima na području Pljevalja i posebno o kultu boga Mitre vidi: Zotović, R. 2001. 183-195.

značajan udio u ukrašavanju stambenih palata i određenih zgrada javne namjene, kako to pokazuju nalazi iz Risna, Budve, Dokleje i Petrovca.

U Risnu je, kako je to ranije napomenuto, otkopana osnova jedne reprezentativne stambene palate koja se sastojala od natkrivenog kvadratnog centralnog dvorišta (*atrium*), oko koga je, odvojen portikom, razmješten niz prostorija. Sa istočne strane, pružajući se čitavom širinom zgrade nalazi se dugačka odaja, čiji su zidovi bili ukrašeni slikanom dekoracijom sa linearnim ornamentima izvedenim bijelom bojom na crvenoj osnovi maltera. U nekoliko prostorija palate otkriveni su podni mozaici, sačuvani u cjelini mozaičkog tepiha, kakav je slučaj sa četiri prostorije sa istočne strane atrijuma, ili u fragmentima, kakav je slučaj sa dvije prostorije na zapadnoj i jednom na sjevernoj strani.⁶⁸

Mozaički podovi risanske vile izvedeni su od kockica različitog obojenog kamena u tehnici poznatoj kao *opus tessellatum*. Svi imaju bijelu osnovu u koju su ukomponovani različiti motivi i ornamenta. U većini prostorija mozaička dekoracija je izvedena crnim i sivim kockicama, uz kombinaciju geometrijskih i biljnih ornamenta i uz strogu stilizaciju oblika raspoređenih u jednu ravan, izvedenih pomoću lenjira i šestara, bez perspektive i projekcije u prostoru. Smjenjuju se valovite lozice sa srcolikim listovima i pupoljci sa meandrima, krugovima, polukrugovima, rombovima, rozetama, troglovima i šah-poljima, gradeći najčešće simetričnu, na racionalnoj osnovi zasnovanu dekorativnu šemu centralnih mozaičkih tepiha.

Jedini mozaik koji izlazi iz šeme racionalnog i dvodimenzionalnog i zalazi u prostore emotivnog i prostornog jeste figuralna predstava boga sna Hipnosa u tzv. petoj prostoriji, vjerovatno u jednoj od mnogih spavaćih soba vile. Mozaik u ovoj prostoriji rađen je u polihromiji, uz korišćenje crnog, sivog, crvenog, crvenkastog, žućkastog i žutog kamena. U centralnom kružnom medaljonu prikazana je polunaga figura mladića u poluležećem stavu, sa desnom rukom oslonjenom o postelju i sa sklopljenim krilima, koja je u muzivnoj, odnosno mozaičkoj umjetnosti jedinstvena u svijetu. Motiv preuzet iz grčke umjetnosti, risanski majstor je znalački, s prefinjenim ukusom prenio u spavaću sobu vile.

⁶⁸ O ostacima arhitekture i otkrivenim mozaicima vidi: Marković, Č. 1965. 103-116; Mijović, P. 1987a. 96-112.

Mozaici sa stilizovanim biljnim i geometrijskim motivima i ornamentima očito su rađeni uz korišćenje šablona i njih je po svemu sudeći radila jedna ruka koja je pripadala dobrom poznavaoocu muzivnog zanata, dok je mozaik sa figuralnom predstavom boga Hipnosa više djelo umjetnika nego običnog zanatlije. Stilske karakteristike, istina još uvijek nedovoljno proučene, dozvoljavaju da se u principu vrijeme nastanka mozaika u risanskoj palati može fiksirati u kraj II i početak III vijeka.

Fragment mozaika koji je pokriva pod veće prostorije jedne reprezentativne palate koja je pripadala rimskoj Budvi, čiji su ostaci otkriveni u najnovijim istraživanjima, nažalost predstavlja samo dio mozaičkog tepiha čija se cjelina ne može rekonstruisati.⁶⁹ Na sačuvanom fragmentu moguće je uočiti predstave morskih životinja – delfina i zmijolikog čudovišta, ali se ne može utvrditi da li je mozaik po osnovnoj koncepciji spadao u čisto figuralne ili je rađen u kombinaciji ornamentalnih i figuralnih motiva. Rađen je u dvije boje kamenih kockica – bijeloj, koja predstavlja osnovu, i crnoj, kojom su izvedene figuralne predstave. Jedino su leđna peraja delfina izvedena kockicama crvenkaste boje, što ni izdaleka ne odaje utisak polihromije.

Preciznije datovanje mozaika je otežano nedostatkom pratećeg materijala, tako da osim uopštene činjenice da najraniji rimski crno-bijeli mozaici uglavnom pripadaju I i II vijeku nove ere⁷⁰, ne postoji ni jedan drugi element koji bi bliže odredio vrijeme njegovog nastanka. U svakom slučaju, fragment budvanskog mozaika pripada najranijim rimskim mozaicima otkrivenim na tlu Crne Gore, pa se okvirno može datovati u kraj I i početak II vijeka, svakako u vrijeme kada je palata podignuta i kada je počela da se koristi, budući da je već tokom IV vijeka bila u ruševinama, kako to pokazuju grobovi formirani u njenim ostacima, koji se na osnovu priloga datuju u ovo vrijeme.

O mozaicima koji su pokrivali pojedine prostorije javnih i privatnih zgrada rimske Dokleje, osim podataka da su njihovi fragmenti otkriveni na više mjesta, ne postoji ništa drugo na osnovu čega bi se mogao sagledati njihov osnovni karakter. Pominju se mozaici otkriveni prilikom istraživanja javnih kupatila, mozaici otkri-

⁶⁹ Podaci preuzeti iz terenske dokumentacije.

⁷⁰ Jovanović, V. 1969. 130.

veni u bazilici, stambenoj palati, ali se o njihovom izgledu gotovo ništa ne zna. Zanimljivo je da se u okviru stambene palate pominje jedna veća prostorija sa nišom, čiji je pod bio pokriven crno-bijelim mozaikom,⁷¹ što može da ukaže na njegovo relativno rano porijeklo, odnosno na kraj I i početak II vijeka, vrijeme kada uglavnom nastaju reprezentativni objekti Dokleje.

I, konačno, još jedan sačuvani mozaik, koji predstavlja podnu dekoraciju veće prostorije, koja je, po svemu sudeći, pripadala jednoj od nekoliko ranije pomenutih vila rustika i koja se nalazila na lokalitetu Mirišta u Petrovcu. Mozaički tepih je prepletom trakom podijeljen u dvanaest polja, u kojima su na bijeloj osnovi ukomponovani osnovni motivi – krstasta rozeta, solomonov čvor, osmolisna rozeta i vatreni točak, izvedeni kockicama sivog, crnog, zelenkastog, ružičastog i crvenog kamena. Mozaik svakako predstavlja djelo iskusnih majstora – muzivaca, čija je osnovna koncepcija bila usmjerena na njegovu dekorativnost. Koristeći analogije sa sličnim mozaicima iz susjednih krajeva i posebno sa područja Italije, mozaik je datovan u IV vijek, odnosno u kasnu antiku.⁷²

U domen duhovne kulture, odnosno u segment umjetnosti spada i niz nadgrobnih spomenika, među kojima se bogatstvom reljefnih dekoracija i likovnih predstava posebno izdvajaju spomenici otkriveni na tzv. nekropoli II Municipijuma S... Najčešće se radi o nadgrobnim pločama, tzv. stelama (*stella*), na kojima su iznad natpisa, u specijalno oblikovanoj edikuli, u plitkom reljefu, često prikazivani i portreti pokojnika, ili sa zabatom ukrašenim rozetom ili vijencem. Pored stela, javljaju se i veliki kameni blokovi, tzv. cipusi (*cippus*), koji su, uglavnom, pripadali monumentalnim grobnicama, zatim spomenici u obliku kocke ukrašene sa tri strane portretima pokojnika i spomenici u obliku paralelopipeda ukrašeni samo sa prednje strane, koji su mogli predstavljati i dio same grobne konstrukcije. Na prednjim stranama cipusa nalazili su se natpisi, a na bočnim najčešće reljefne predstave Atisa, mladića sa prekrštenim nogama i sa pastirskim štapom u ruci, ili predstave krilatih genija. Na jednom, posebno zanimljivom nadgrobnom spomeniku tipa cipusa, koji je pripadao monumentalnoj grobnici u kojoj je bila sahranjena žiteljka grada sa domorodačkim, odnosno ilirskim imenom –

⁷¹ Sticotti, P. 1913. (prevod: 1999. 84).

⁷² Nikolajević-Stojković, I. 1955. 159-161; Jovanović, V. 1965. 129-137.

Pakonija Montana, na jednoj bočnoj strani predstavljena je sama pokojnica sa ključem u jednoj ruci, kao simbolom kućanstva i cvijetom u drugoj, kao simbolom čednosti, dok je na drugoj bočnoj strani prikazan genije jeseni, kao nagi krilati mladić, koji u jednoj ruci drži vinogradarski nož i grozd grožđa, a drugom pridržava kotaricu sa grožđem na ramenu.

I pored toga što su majstori-kamenoresci iz Municipijuma S... za svoja ostvarenja uzore tražili uglavnom na rimskim spomenicima iz primorskih krajeva provincije Dalmacije, pojedina njihova djela dostižu relativno visok umjetnički domet. Gledajući, pak, u cjelini, nadgrobnih spomenici sa nekropole II Municipijuma S... sa svojim dekorativnim elementima i figuralnim predstavama u osnovi odražavaju duh rimske provincijske umjetnosti prožete ili-ro-keltskom tradicijom.⁷³

Osim sa nekropole Municipijuma S..., nekoliko spomenika sa reljefnim predstavama potiče i sa Dokleje, od kojih je, nažalost, većina zagubljena. Uglavnom se radi o stelama sa reljefnim predstavama boga Merkura, izvedenim u maniru rimske provincijske umjetnosti. Međutim, reljefna poprsja boginje Rome i boginje Dijane, koja su krasila timpanone doklejskih hramova, takođe danas izgubljena, govore da se u Dokleji njegovala i umjetnost visokih umjetničkih dometa, koja je ostavila traga ne samo u reljefnim predstavama i arhitektonskoj dekoraciji, već i u okrugloj plastici. Nekoliko mermernih portreta iz Dokleje, među kojima se ističe carski portret Septimija Severa, pronađen u prvim iskopavanjima unutar bazilike, srećom sačuvan, kao i portret imperatora Karakale (?), odišu svim onim bitnim elementima koji na najbolji način odslikavaju dostignuća u izradi carskih portreta. I portret imperatora Domicijana, koji je, kako se vjeruje, naden u Kumboru, u Boki kotorskoj, danas u kotorskom lapidarijumu, pokazuje sve odlike umjetnosti iz vremena flavijevske epohe, u kojoj su podjednako prisutne težnje i klasicističkom i realističkom prikazivanju carskih portreta.⁷⁴

Domenu umjetnosti pripadalo bi i nekoliko primjeraka sitne bronzane plastike, među kojima se relativno visokim umjetničkim kvalitetima izrade odlikuje predstava glumca sa maskom na licu i

⁷³ Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 19.

⁷⁴ Cambi, N. 1987. 50.

poprsje žene koje je, najvjerojatnije, služilo kao poklopac kutije za nakit ili šminku, nađeni u najnovijim istraživanjima Dokleje, i predstava boginje Viktorije, slučajno nađena tokom iskopavanja budvanske nekropole. Osim primjeraka sitne bronzane plastike, u domen umjetničkog izražavanja svakako bi spadali i pojedini primjerci nakita, posebno prstenje od ćilibara sa reljefnim predstavama ženskih glava iz Budve, koje, pored visoke zanatske obrade, sadrži i komponentu likovne umjetnosti, i nekoliko gema i kameja, koji bez sumnje pripadaju visokom nivou umjetnosti gliptike.

Već je rečeno da je najveći broj podataka iz sfere duhovnog života stanovnika Crne Gore u doba rimskog carstva prikupljen u istraživanju nekropola i da se, kako je zaključeno, prvenstveno tiču odnosa prema umrlima. Na osnovu prikupljenih podataka, pokretne arheološke građe i otkrivenih spomenika grobne arhitekture, moguće je sa dosta pouzdanosti govoriti o pogrebnim ritualima, odnosno o načinima sahranjivanja koji su u pojedinim periodima rimskog carstva primjenjivani na tlu današnje Crne Gore, kao i o oblicima grobova i grobnih konstrukcija koji su tokom ovih perioda korišćeni.

Takođe je naprijed rečeno da su sistematski ispitane nekropole samo tri veća urbana centra – Budve, Dokleje i Municipijuma S..., dok je položaj nekropola rimskog Risna i Ulcinja ostao i dalje nepoznat. Istina, kada se radi o Risnu značajan je podatak da su tokom izvođenja radova na izgradnji novog doma kulture 1985. godine, na nekoliko mjesta u njegovoj neposrednoj blizini i blizini parohijske crkve, otkriveni grobovi spaljenih pokojnika, kao i jedna grobnica sa inhumiranim pokojnicima, što bi moglo da ukaže na postojanje relativno prostrane nekropole, na kojoj je sahranjivanje obavljano kroz duži vremenski period, od I pa do kraja III ili početka IV vijeka. Međutim, kako nijesu obavljena dodatna arheološka istraživanja, nikakvi precizniji zaključci o ubiciranju i karakteru eventualne nekropole rimskog Risna nijesu mogli biti donijeti.⁷⁵ U Ulcinju, pak, i pored obimnih arheoloških istraživanja sprovedenih u ovom gradu, nijesu dobijeni nikakvi podaci koji bi bar nagovještavali postojanje rimske nekropole. Ni iz neposredne okoline grada ne postoje nikakvi nalazi koji bi se mogli vezati za neku vrstu grobne konstrukcije i koji bi ukazivali da se u blizini grada nalazi rimska nekropola.

⁷⁵ Ujes, D. 1996. 148-157.

Rezultati sprovedenih istraživanja nekropola pomenutih gradova pokazuju da je pri njihovom formiranju, uglavnom, poštovan princip da se za položaj odabere prostor što bliži gradu, najčešće onaj koji se nalazi duž glavnog puta koji vodi u grad, mada su u tu svrhu korišćeni i prostori uz sporedne puteve koji su bili povezani sa glavnim. Težnja da se za sahranjivanje iskoristi prostog sa obje strane puta često je imala za posljedicu da put nekropolu podijeli na dva dijela, formirajući tako neku vrstu aleja sa grobovima, kako je to, čini se, učinjeno kod mlađe nekropole Municipijuma S..., odnosno kod tzv. nekropole II. Međutim, sam način ukopavanja i oblik grobova i grobnih konstrukcija, kao i njihova uža lokacija, uglavnom su zavisili od društvenog ugleda i ekonomske moći pojedinca ili porodice, ali često i od trenutne mode.

Da li se pravilo o formiranju nekropola u blizini grada, na prostorima duž glavnog prilaznog puta, poštovalo kod svih ispitanih nekropola rimskih gradova na tlu Crne Gore – teško je precizno utvrditi. Tako, istraživanja budvanskih nekropola nijesu u tom smislu pružila nikakve konkretne dokaze koji bi potvrdili da je za ukopavanje rimskih grobova korišćen prostor duž glavnog puta koji je vodio u grad. Izvjesno je da je rimska nekropola locirana u neposrednoj blizini grada, djelimično čak i na prostoru starije, helenističke nekropole, ali se ne zna da li se tim prostorom pružao i pravac glavnog puta, budući da njegova trasa još uvijek nije utvrđena. Stoga je moguće samo pretpostaviti da je i ukopavanje rimskih grobova, bar u početku, vršeno duž trase glavnog puta, kao što je to činjeno i kod drugih nekropola rimskih gradova, ali da je kasnije, sa širenjem nekropole, taj princip postepeno napuštan, mada je i dalje, do izvjesne mjere, zadržan sistem ukopavanja grobova i podizanja monumentalnih grobnica u neku vrstu aleja, koje su moguće pratile pravac pružanja glavnog puta. Da je za ukopavanje rimskih grobova korišćen prostor duž prilaznog puta govori i činjenica da se Budvi moglo prići jedino sa zapadne, kopnene strane, zapravo sa one strane na kojoj su locirane i njene nekropole. Moguće je da je širenjem nekropole u jednom momentu došlo i do potrebe da se prvobitna trasa prilaznog puta koriguje ili, pak, izmjesti, kako bi se i taj prostor iskoristio za ukopavanje grobova i podizanje monumentalnih grobnica. U svakom slučaju, pitanje pravca pružanja prilaznog puta Budve i dalje je otvoreno.

Za razliku od Budve, sistematska iskopavanja nekropola Dokleje i Municipijuma S... potvrdila su da su one upravo zauzimale položaje u neposrednoj blizini grada duž glavnog, odnosno spored-

nog puta. Precizni položaji nekropola antičke Dokleje utvrđeni su tek u iskopavanjima koja su obavljena između 1959. i 1962. godine, iako su bili naznačeni još ranije.⁷⁶ Tada je utvrđeno da se tzv. jugoistočna nekropola prostirala na najvišoj terasi površi Zagorič, na lijevoj obali rijeke Morače, zahvatajući prostor ne duž glavnog, već duž trasa dva sporedna puta koji su preko mosta i akvedukta prelazili Moraču. Položaj sjeverozapadne, odnosno zapadne nekropole utvrđen je još tokom prvih arheoloških istraživanja Dokleje izvedenih u 1890. godini, a potvrđen sondažnim radovima iz 1959. godine. Nekropola se prostirala zapadno od grada, u blizini zapadne kapije i prilaznog puta, na potezima zvanim Lovišta i Vranići.⁷⁷

I položaj nekropola Municipijuma S... utvrđen je nakon njihovih sistematskih iskopavanja. Pokazalo se da su obje nekropole formirane u blizini grada, svakako i u blizini glavnog puta koji je vodio u grad. Posebno je u tom smislu indikativan položaj mlađe nekropole, ili nekropole II, čije su se grobne konstrukcije u dvije aleje protezale u pravcu glavne gradske kapije, prateći osnovnu trasu puta koji je vodio u grad. Pored jednostavnih grobova obilježenih nadgrobni spomenicima, najčešće tipa stele, na ovom prostoru su podizane i monumentalne grobne konstrukcije sa komorama za smještaj urni i spomenicima sa natpisima i reljefnim ukrasima tipa cipusa, kao i grobne konstrukcije sa ograđenim prostorom u kome su ukopavani, po svemu sudeći, članovi iste familije. Zanimljivo je da su svi natpisi i reljefni ukrasi na nadgrobni spomenicima uvijek okrenuti ka putu, odnosno ka putnicima koji su ulazili u grad ili izlazili iz njega.

U vezi sa rimskim nekropolama koje su pri većim centrima formirane na tlu Crne Gore, potrebno je ukazati i na činjenicu da rezultati njihovih dosadašnjih istraživanja nijesu na podjednak način obrađeni, što svakako predstavlja jednu od otežavajućih okolnosti pri utvrđivanju njihovog karaktera. Cjelovito su obrađeni jedino rezultati istraživanja nekropola antičke Dokleje, dok su rezultati istraživanja nekropola Municipijuma S... i antičke Budve samo djelimično objavljeni. No, bez obzira na ovu okolnost, raspoloživa arheološka građa i podaci kojima se u ovom trenutku raspolaže ipak omogućavaju da se sa dovoljno pouzdanosti sagleda odnos prema

⁷⁶ Sticotti, P. 1913. (prevod: 1999. 35-40); Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 12-14.

⁷⁷ Isti, 37-40; 255-256.

umrlima, odnosno da se sagledaju svi oni elementi koji su u duhovnoj sferi ljudi u vrijeme rimskog carstva imali dubok i složen smisao.

Slučajno otkriće prvih grobova na nekropoli antičke Budve 1938. godine omogućilo je da se već tada dalo zaključiti da se radi o dvije nekropole, jednoj starijoj, helenističkoj, i drugoj mlađoj, rimskoj. Međutim, hronološke i kulturne razlike između grobova ove dvije nekropole jasnije su se mogle sagledati tek sa preduzimanjem obimnijih, na prvom mjestu sistematskih iskopavanja. U prvom momentu se pomišljalo da su obje nekropole, istina u različitim periodima, koristile jedan isti prostor, odnosno da su preko grobova starije helenističke nekropole ukopavani grobovi mlađe, rimske nekropole. Međutim, tokom iskopavanja, kojima su bili obuhvaćeni ne samo središnji prostori nekropola već i njihove periferije, zaključeno je da se zaista radi o dvije nezavisne nekropole, s tim što je u ranom periodu formiranja rimske jedan broj grobova ukopavan iznad helenističkih, što je očito učinjeno iz težnje da se pokojnik sahrani što bliže gradu. Pri tome treba imati na umu i činjenicu da se helenistička nekropola nalazila u neposrednoj blizini zidina rimske Budve, što je i uzrokovalo da se u ranim fazama sahranjivanja, ali i u posljednjim, jedan broj rimskih grobova ukopa na istom prostoru, često između ili iznad helenističkih grobova. Tokom vremena, sa povećavanjem broja stanovnika rimske Budve, širila se i njena nekropola, koja je veoma brzo izašla iz okvira starije, helenističke. Sahranjivanje, koje se u kontinuitetu odvijalo gotovo pola milenijuma, dovelo je do formiranja posebne, prostrane rimske nekropole sa izuzetno velikim brojem grobova i grobnih konstrukcija različitih oblika, veličina i načina gradnje.

Kako je u iskopavanjima utvrđeno da su na nekropoli primjenjivana dva različita pogrebna rituala – spaljivanje i inhumacija pokojnika, to su se i otkriveni grobovi i grobne konstrukcije, u zavisnosti od toga koji je pogrebni ritual primijenjen, mogli podijeliti u dvije osnovne grupe – na grobove spaljenih i na grobove inhumiranih pokojnika. Kod grobova prve grupe, odnosno kod grobova spaljenih pokojnika, mogle su se razlikovati i dvije veće podgrupe, jedna kojoj su pripadali tzv. ravni grobovi, odnosno grobovi ukopani u zemlju bez vidljivih nadzemnih obilježja, i druga kojoj su pripadali grobovi sa nadzemnim konstrukcijama.⁷⁸

⁷⁸ Detaljnije o oblicima grobova i grobnih konstrukcija spaljenih pokojnika sa budvanske nekropole vidi: Marković, Č. Podgorica 2004a. 264-276.

U okviru podgrupe ravnih grobova, u zavisnosti od načina na koji su ostaci spaljenih pokojnika smješteni u zemlju, odnosno da li su kosti spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače jednostavno položene u jamu ili su, isprane i odvojene od ostataka sa lomače, prethodno smještene u odgovarajući recipijent, pa onda položene u zemlju, pri čemu je i sam recipijent mogao biti i dodatno zaštićen – uočena su četiri osnovna tipa sa nekoliko varijanti.

Prvi ili najjednostavniji tip ravnih grobova predstavljala bi kružna ili elipsoidna jamu u koju su ostaci spaljenog pokojnika prenijeti zajedno sa ostacima sa lomače. Ukoliko su ostaci spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače prenijeti u jamu u ohlađenom stanju, kada je jama dobijala ogaravljene strane, to bi predstavljalo i prvu varijantu ovog tipa ravnih grobova; ako su pri tome prenijeti ostaci dodatno zaštićeni komadima amfora ili kamenjem, to bi predstavljalo drugu varijantu, dok bi trećoj varijanti pripadali oni grobovi kod kojih su ostaci spaljenog pokojnika sa ostacima lomače prenijeti u užarenom stanju, kada su strane jame dobijale crvenkastu boju od opaljene zemlje. Prvoj, najjednostavnijoj varijanti pripadao je i najveći broj otkrivenih grobova, nešto manji broj pripadao je drugoj, dok je treća varijanta predstavljala najrjeđi oblik zastupljen samo u jednom primjerku.

Drugom tipu podgrupe ravnih grobova pripadali su grobovi koji su sadržavali keramičku ili staklenu urnu u kojoj su se nalazile isprane kosti spaljenog pokojnika. Urna je uz to mogla biti na različite načine dodatno zaštićena, pa u zavisnosti od primijenjenog vida zaštite moguće je i kod ovog tipa razlikovati nekoliko varijanti. Najjednostavnijoj varijanti pripadaju grobovi kod kojih je urna poklopljena keramičkim poklopcem. Druga varijanta podrazumijeva nešto složenije vidove zaštite, gdje keramička ili staklena urna može biti zaštićena kamenim vijencem, može biti poklopljena kamenom, ili su strane jame obložene kamenjem, ili je pak čitava jama pokrivena kamenjem. Posebne varijante ovoga tipa predstavljali bi grobovi čije su jame ispunjene debelim slojem gari i pepela sa ohlađene lomače na koji je položena urna sa ispranim kostima spaljenog pokojnika, koja uz to može biti i dodatno zaštićena kamenim vijencem, postavljena na kamenu podlogu ili poklopljena komadom amfore.

Treći tip ravnih grobova sastoji se od kružne jame u koju je položena keramička ili staklena urna sa ispranim kostima spaljenog pokojnika koja je zaštićena donjim dijelom veće amfore. Radi se o tipu groba koji je poznat pod zajedničkim imenom *dolium* i koji je

relativno brojno zastupljen na budvanskoj nekropoli. I kod ovoga tipa se mogu uočiti različiti vidovi dodatne zaštite, koji ponekad grade i složenije kombinacije. Najprostija varijanta podrazumijeva upotrebu keramičke ili staklene urne za smještaj ispranih kostiju spaljenog pokojnika, koja je položena u jamu i zaštićena donjim dijelom veće amfore, dok složenijoj varijanti pripadaju grobovi kod kojih je keramička ili staklena urna dodatno osigurana kamenim vijencem, ili su kamenim pločama obložene strane jame, ili je popločano njeno dno i sve to zajedno zaštićeno donjim dijelom veće amfore. Javljaju se i varijante kod kojih je urna sa ispranim kostima spaljenog pokojnika jednostavno položena u jamu ispunjenu slojem gari i pepela i zaštićena donjim dijelom amfore, ili je uz to još i zaštićena kamenim vijencem, ili je pod urnu postavljena kamena podloga, ili je pokrivena kamenim pokrivačem. Ovom tipu bi pripadala i varijanta koja ne podrazumijeva upotrebu urne, već samo kružnu ili elipsoidnu jamu u koju su u ohlađenom stanju prenijete kosti spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače i zaštićeni donjim dijelom veće amfore.

I, konačno, četvrtom tipu bi pripadali grobovi kod kojih je za smještaj ostataka spaljenog pokojnika korišćena kamena urna. I ovdje se javljaju različite varijante, gdje jednostavnija podrazumijeva postojanje kružne jame u koju je položena kamena urna sa ostacima kostiju spaljenog pokojnika izmiješanim sa ostacima sa lomače, a složenija, pored kružne jame, podrazumijeva kamenu urnu u kojoj se nalazi staklena urna (*olla cineraria*) sa ispranim kostima spaljenog pokojnika. Javlja se i varijanta kod koje je jama u koju je položena kamena urna ispunjena slojem gari i pepela, kao i sasvim rijetka varijanta gdje je kamena urna dodatno zaštićena kamenim vijencem.

Činjenica da su na rimskoj nekropoli Budve najbrojnije zastupljeni grobovi sa urnama, kojima pripada i veći broj različitih varijanti, od kojih su neke zastupljene u gotovo podjednakom broju, ne dozvoljava da se izdvoji jedan dominantan tip, ali dozvoljava da se zaključi da je u prvim vjekovima korišćenja budvanske nekropole najradije korišćen grob sa urnom.⁷⁹ Pri tome treba naglasiti da navedeni tipovi ravnih grobova sa spaljenim pokojnicima i njihove brojne varijante nijesu tipične samo za budvansku nekropolu, već se javljaju i na drugim rimskim nekropolama na širem prostoru

Balkana i gdje predstavljaju podjednako rado korišćen način polaganja ostataka spaljenog pokojnika u zemlju i kod doseljenih Italika i kod domaćeg stanovništva. Posebno je ovaj oblik groba rado korišćen u primorskom dijelu provincije Dalmacije. Porijeklo ovog popularnog načina sahranjivanja na svim teritorijama na kojima se pojavljuje nije jedinstveno. U okviru pojedinih teritorija, posebno onih u unutrašnjosti, pojava urni sa grobovima se može označiti kao nastavak starije, autohtone tradicije, na drugim mjestima ona predstavlja stranu pojavu, dok na prostorima duž primorja ova pojava se posmatra kao dio procesa romanizacije. Inače pojava grobova sa urnama smještena je u širi vremenski okvir, mada je uglavnom karakteristična za period ranog rimskog carstva i može se ograničiti na vrijeme od samih početaka I vijeka pa sve do sredine III vijeka nove ere.⁸⁰ Preciznije datovanje moguće je izvesti u okviru pojedinih nekropola, koristeći u te svrhe pokretni arheološki materijal i posebno novac. Tako je na osnovu grobnih priloga, posebno nalaza novca, moguće zaključiti da se na nekropoli Budve grobovi sa urnama koriste kroz duži vremenski period, od početaka I pa sve do početaka III vijeka nove ere.⁸¹

Tip groba tzv. *dolium* takođe je rado korišćen na nekropoli Budve, i u odnosu na ostale tipove njegov broj je izuzetno visok. Podatak da se radi o čisto rimskoj formi sahranjivanja, koju su već u početnim fazama romanizacije na ove prostore prenijeli doseljeni Italici, kao i da su grobovi ovog tipa uglavnom poznati sa nekropola velikih urbanih centara, upravo tamo gdje je ostvareni stepen romanizacije izuzetno visok,⁸² govorio bi u prilog zaključku da je i Budva veoma rano naseljena Italicima i da je u njoj proces romanizacije veoma rano, već u prvoj polovini I vijeka, dostigao visok nivo.

Tip jednostavnog groba u obliku jame bez urne, koji najčešće sadrži skromne priloge, takođe je brojno zastupljen na nekropoli Budve, posebno varijanta kod koje su ostaci spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače prenijeti u ohlađenom stanju. Ovaj oblik groba, koji vjerovatno pripada siromašnim slojevima domaćeg stanovništva, poznat je sa gotovo svih nekropola ranog carstva i

⁸⁰ Srejić, D. 1962/63. 78-79.

⁸¹ Marković, Č. 2004a. 269.

⁸² Srejić, D. 1962/63. 79; Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. Srejić, D. 1975. 23; Jovanović, A. 1984. 38-39.

javlja se već početkom I vijeka nove ere.⁸³ Njegovo brojno prisustvo na nekropoli Budve pokazuje da je tokom I i II vijeka, i pored rano sprovedene romanizacije i intenzivnog doseljavanja Italika, dobar dio stanovnika Budve i dalje pripadao sloju siromašnih domorodaca. Pri tome je zanimljivo da među brojnim grobovima u obliku jama na budvanskoj nekropoli samo jedan pripada varijanti kod koje su ostaci spaljenog pokojnika sa ostacima sa lomače prenijeti u užarenom stanju, što se prepoznaje po nagorjelim stranama jame. I pored činjenice da u pojedinim provincijama, na nekropolama ranog carstva, grobovi sa nagorjelim stranama predstavljaju osnovnu formu, njihova pojava nije zabilježena na nekropolama većih rimskih centara, što navodi na zaključak da njihovo masovnije korišćenje treba pripisati neromanizovanom domaćem stanovništvu.⁸⁴ Usamljeni grob sa nagorjelim stranama na nekropoli antičke Budve upravo svjedoči o ranoj romanizaciji njenog stanovništva.

Na nekropoli Budve javljaju se u sasvim skromnom broju i grobovi sa kamenim urnama u koje su ostaci spaljenog pokojnika direktno položeni ili su za tu svrhu korišćene staklene urne, tzv. *olla cinerariae*. Smatra se da je ova grobna forma čisto italiskog porijekla i da se javlja tokom I vijeka na nekropolama većih gradskih centara naseljenih Italicima, kao i da je veoma brzo prihvaćena od domaćeg stanovništva.⁸⁵ Ovo bi značilo da su već u prvim decenijama I vijeka u Budvu pristigli Italici koji su sobom donijeli ovu grobnu formu i koja je već u prvim momentima romanizacije prihvaćena od domaćeg stanovništva. Na izuzetan intenzitet romanizacije i na snažan priliv italiskog stanovništva ukazuje i podatak da se sa inhumacije, koja je tokom četiri prethodna vijeka kod heleniziranog ilirskog stanovništva tvrdoglavo primjenjivana, gotovo naglo prešlo na kremaciju već sa prvim nagovještajima romanizacije.

Drugu veliku podgrupu grobova spaljenih pokojnika na budvanskoj nekropoli predstavljaju nadzemne grobne konstrukcije, neka vrsta mauzoleja, namijenjenih da se u njihovoj unutrašnjosti, najčešće u specijalno formiranim komorama, smjeste urne sa osta-

⁸³ Za grobove u obliku jama vidi: Baum, M. – Srejić, D. 1959. 23-54; Zotović, Lj. 1968. 19-30; Plesničar-Gec, Lj. 1971. 115-124; Mikulčić, I. 1971. 43-45.

⁸⁴ Srejić, D. 1965. 22.

⁸⁵ Srejić, D. 1962/63. 78-79; Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 22.

cima jednog ili više spaljenih pokojnika. Javljaju se u nekoliko tipova koji se međusobno razlikuju po obliku i dimenzijama, ali koji imaju i zajedničkih elemenata.

Najjednostavnijem i ujedno najlošije očuvanom tipu pripadale bi prizemne konstrukcije pravilnih kvadratnih ili pravougaonih osnova sa ogradnim zidom od jednog ili dva reda pritesanog kamena i sa unutrašnjim prostorom najčešće ispunjenim sitnim kamenjem i zemljom, u koji je položena keramička urna sa ostacima spaljenog pokojnika. Unutrašnji prostor ponekad može biti ispunjen i sitnim kamenjem utopljenim u krečni malter, u kome je ostavljen prostor za smještaj urni.

Nešto složenijem tipu pripadale bi konstrukcije zidane od pritesanog kamena uz upotrebu maltera, pravilne kvadratne, pravougaone ili kružne osnove, različitih dimenzija i sa formiranim komorama za smještaj urni. Konstrukcije mogu biti niske, sa komorom formiranom od samo jednog reda kamena ili visoke, postavljene na niski sokl, sa komorama zatvorenim kamenim pločama, koje su ponekad ispunjene ostacima sa lomače i u koje je smještena jedna ili više keramičkih, kamenih ili staklenih urni.

Posebno složeni tip grobne arhitekture sastoji se od grobne parcele, odnosno od kvadratnog ili pravougaonog prostora ograđenog zidom od pritesanog kamena, u čijem je središnjem dijelu ili prislonjena uz jedan od zidova, podignuta konstrukcija sa komorom za smještaj urni. Konstrukcija je zidana ili od pritesanog kamena složenog u horizontalne redove uz upotrebu maltera, ili od krupnih kamenih tesanika stepenasto složenih. Na vrhu ili ispred konstrukcije obično se nalazio nadgrobni spomenik sa natpisom, obično cipus prizmatičnog ili kupastog tipa, koji se kao poseban oblik javlja na području Boke kotorske i u Budvi.⁸⁶

Na budvanskoj nekropoli se pojavljuju, istina sasvim rijetko, i duboke konstrukcije pravougaone osnove, zidane od pritesanog kamena, sa prostranom komorom za polaganje urni, koje su sa gornje strane zatvorene tankim kamenim pločama utopljenim u malter, koje istovremeno predstavljaju kameni pod gornjeg dijela grobnice sa niskim ogradnim zidom, u kome je formirano nekoliko manjih niša nejasne namjene.

⁸⁶ O kupastim cipusima vidi: Martinović, J. 1969. 167-183.

Posve rijedak oblik grobne konstrukcije, koji je na budvanskoj nekropoli otkriven u samo jednom primjerku, sastoji se od niza malih komora sa keramičkim urnama, formiranih od manjih, nasati-ce postavljenih kamenih ploča sa jednim zajedničkim „zidom“ i poklopljenih sa po jednom kamenom pločom.

Pojedine monumentalne grobnice složenijih arhitektonskih rješenja, koje su očito pripadale otmjenijem i bogatijem sloju društva, ali i drugi oblici grobnih konstrukcija koji se javljaju na nekropoli Budve, nesumnjivo govore o ekonomskoj snazi i bogatstvu njenih stanovnika tokom I i II vijeka. Istovremeno, ova vrsta konstrukcija svjedoči i o čvrstim vezama doseljenih Italika sa svojim matičnim područjem, odakle, po svemu sudeći, pristižu ideje o njihovoj gradnji, a moguće i sami graditelji.

Grobne konstrukcije slične budvanskim poznate su i sa nekropole većih rimskih centara – Emone, Šenpetra, Ptuja, Salone, ali i sa nekropole II Municipijuma S..., i sve njih povezuje jedna zajednička ideja – da se pokojniku osigura bezbjedno mjesto za boravak na onom svijetu, koje istovremeno svojim izgledom treba da odgovara i društvenom položaju i ugledu koje je pokojnik za života uživao.

I kod druge osnovne grupe, odnosno među grobovima sa inhumiranim pokojnicima na nekropoli Budve, uočavaju se određene razlike, kako u njihovim oblicima tako i u izboru materijala za njihovu gradnju. Na osnovu uočenih razlika moguće je i ovdje izdvojiti nekoliko tipova. Najbrojnije su zastupljene veće pravougaone grobnice zidane od lomljenog i pritesanog kamena složenog u horizontalne redove uz upotrebu maltera, sa često omalterisanim unutrašnjim stranama i sa pokrivačem od masivnih kamenih ploča. Pored njih, u sasvim skromnom broju javljaju se i jednostavne grobnice načinjene od tegula, koje se sastoje od osnove, najčešće od dvije tegule, iznad koje je formiran pokrivač od tegula postavljenih na dvije vode. Ova vrsta grobova uglavnom je korišćena za sahranjivanje djece. Na budvanskoj nekropoli, uglavnom na njenom perifernom dijelu, otkriveno je i nekoliko grobova formiranih od većih amfora presječenih po dužoj osi, od kojih je jedna polovina služila kao osnova na koju je položen pokojnika, a druga kao pokrivač.

Za razliku od groba konstruisanog od pritesanog ili lomljenog kamena sa pokrivačem od kamenih ploča, koji je dobro poznat sa gotovo svih većih rimskih nekropola sa prostora Balkana, grob formiran od tegula je nešto rjeđi, dok je grob od amfora sasvim rijedak i njegova primjena je ograničena na sasvim mali broj rimskih

nekropola u okviru kojih se javlja u posve skromnom broju. Ova vrsta grobova se na osnovu rijetkih i siromašnih priloga na budvanskoj nekropoli može datovati u kraj IV i početak V vijeka nove ere. Zanimljivo je da je na budvanskoj nekropoli otkriveno i nekoliko zidanih grobnih konstrukcija sa inhumiranim pokojnicima u kojima su nađeni grobni prilozima koji se vezuju za VII vijek, odnosno za vrijeme u kome se Budva nalazila pod vizantijskom upravom.

Na kraju se može izvesti jedan opšti zaključak da se na rimskoj nekropoli Budve tokom I i II vijeka upražnjavao isključivo ritual spaljivanja pokojnika, da bi sa počecima III vijeka postepeno bio zamijenjen inhumacijom, koja će od sredine III vijeka i nadalje postati osnovni način sahranjivanja. Najstariji grobovi sa spaljenim pokojnicima datovani su novcem imperatora Tiberija u početak I vijeka, a najmlađi novcem imperatora Maksimina u početak IV vijeka. Čini se da tokom čitavog ovog perioda nije dolazilo do bitnijih promjena u sastavu stanovništva Budve, budući da se prema oblicima grobova i grobnim nalazima može zaključiti da se na rimskoj nekropoli Budve uglavnom sahranjuju romanizovani Iliri, doseljeni Italici i vjerovatno jedan manji broj Grka i pridošlih trgovaca sa Istoka. Takođe se može zaključiti da je prostor rimske nekropole, odnosno njena periferija, korišćen i kasnije, tokom V i kasnijih vjekova, moguće sve do VIII vijeka, kako to pokazuju nalazi iz pojedinih grobova.⁸⁷

O načinu sahranjivanja i oblicima grobnih konstrukcija na području Crne Gore u vremenu rimske dominacije posebno brojne i dragocjene podatke pružila su sistematska iskopavanja tzv. jugoistočne nekropole antičke Dokleje, kao i sondažna istraživanja njene tzv. zapadne nekropole, obavljena između 1959. i 1962. godine.⁸⁸ U istraživanjima jugoistočne nekropole Dokleje otkriveno je 226 grobova spaljenih pokojnika i 125 grobova sa inhumiranim pokojnicima, što jasno pokazuje da su na njoj primjenjivana dva osnovna pogrebna rituala – spaljivanje i skeletno sahranjivanje pokojnika, od-

⁸⁷ U nekoliko grobova su nađene pojasne kopče tzv. korinskog tipa čija se upotreba uglavnom vezuje za VII-VIII vijek, dok je u jednom grobu otkrivenom u istraživanjima iz 1967. godine nađeno jedno gvozdeno kresivo koje takođe pripada istom periodu, odnosno VII-VIII vijeku. Vidi: Marković, Č. 1970. 51.

⁸⁸ Detaljnije o načinu sahranjivanja i oblicima grobnih konstrukcija na nekropoli Dokleje vidi: Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975.

nosno inhumacija. U zavisnosti od primjene jednog od ova dva pogrebna rituala, od kojih je u suštini zavisio i oblik grobova i grobnih konstrukcija, svi otkriveni grobovi su podijeljeni u dvije osnovne grupe – u grobove sa spaljenim i u grobove sa inhumiranim pokojnicima. U okviru obje grupe postojalo je po nekoliko osnovnih tipova sa većim brojem različitih varijanti.

I pored činjenice da se ritual spaljivanja pokojnika, koji je preuzet iz rimske kulture i koji je na prelasku iz stare u novu eru prihvaćen od domorodačkog ilirskog stanovništva, tokom II vijeka u Italiji napušta, on upravo u to vrijeme na Dokleji postaje dominantan i kao tradicija se upražnjava sve do kraja prve četvrtine III vijeka.⁸⁹ U osnovi ovaj pogrebni rituala podrazumijeva spaljivanje pokojnika na zajedničkoj ili posebnoj lomači, čiji se ostaci sakupe i, ili u užarenom ili u ohlađenom stanju, prenesu u određenu vrstu groba. Zbog postojanja različitih mogućnosti smještaja ostataka spaljenog pokojnika, javlja se i veći broj različitih oblika grobova. U zavisnosti od toga da li se ostaci pokojnika nakon spaljivanja na lomači zajedno sa garom i pepelom polažu u grobnu jamu, ili se odvajaju od gari i pepela, ispiraju i smještaju u poseban recipijent koji se polaže u jamu – moguće je razlikovati i dva osnovna oblika groba.

Prvi, i svakako jednostavniji oblik podrazumijeva samo grobnu jamu iskopanu u zemlji u koju se smještaju ostaci spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače, dok drugi, složeniji, podrazumijeva i upotrebu nekog recipijenta – urne, u koji se smještaju isprane kosti spaljenog pokojnika i polažu u grobnu jamu. Kod grobova prvog oblika, kod kojih se javlja samo grobna jama bez upotrebe recipijenta, na osnovu oblika same jame moguće je razlikovati nekoliko tipova. Jedan tip bi predstavljao kružnu jamu ukopanu u zemlji i ispunjenu ostacima sa lomače i, u zavisnosti od toga da li su ostaci prenijeti u ohlađenom ili užarenom stanju, kod njega je moguće razlikovati i dvije varijante. Kod jedne varijante, kojoj pripada relativno veliki broj grobova, jama ima samo ogaravljene strane, a kod druge jama ima opaljene strane.

Drugi tip bi predstavljao elipsoidnu ili pravougaonu jamu, koja može imati ogaravljene ili opaljene strane, u kojoj su ostaci spaljenog pokojnika zajedno sa ostacima sa lomače posebno zaštićeni, odnosno pokriveni horizontalno postavljenim opekama, ope-

⁸⁹ Isti, 18-19.

kama postavljenim na dvije vode, jednom lučnom opekom ili lomljenim i pritesanim kamenom.

Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje javlja se i tip groba spaljenog pokojnika koji se sastoji od pravougaone grobne jame ispunjene ostacima sa lomače formirane u dva nivoa, odnosno koja je na određenoj visini uokvirena sa jednim proširenjem koje daje osnovni, etažni izgled čitavog groba, pa se ova vrsta zbog toga i naziva etažnim grobovima. I kod ovoga tipa moguće je razlikovati dvije varijante. Kod jedne, strane grobne jame su samo ogaravljene, što govori da su ostaci sa lomače prikupljeni nakon hlađenja, dok su kod druge varijante strane opaljene, što znači da su ostaci sa lomače u jamu prenijeti u užarenom stanju.

Kako se drugi osnovni oblik groba otkriven na jugoistočnoj nekropoli Dokleje sastoji od dva elementa – grobne jame i recipijenta, što znači da i kod njega postoji mogućnost za formiranje različitih kombinacija od ova dva elementa, pa se i on javlja u tri osnovna tipa.

Jedan tip predstavlja kružnu jamu ukopanu u zemlji u čije je središte postavljen recipijent sa spaljenim kostima pokojnika – keramička ili staklena urna (*olla cineraria*), keramička zdjela ili amfora, koji je često poklopljen komadom opeke, kamenom pločom, staklenim ili keramičkim tanjirom ili zdjelom. Drugi tip se sastoji od kružne jame ukopane u zemlji, u koju je položena kamena urna, u kojoj se može nalaziti i staklena, dok se treći tip sastoji od kružne jame u koju je položena urna poklopljena donjim dijelom veće amfore, što odgovara tzv. *dolium*-u, koji je na jugoistočnoj nekropoli Dokleje izuzetno rijedak, zastupljen samo u jednom primjerku.

Oslanjajući se na uočene grobne oblike i njihovu brojčanu zastupljenost, moguće je i o jugoistočnoj nekropoli Dokleje, slično nekropoli Budve, doći do zanimljivih zaključaka. Tako je zaključeno da su grobovi spaljenih pokojnika kod kojih se javlja samo jama daleko brojniji od onih u kojima je korišćena urna. Inače, ovaj oblik groba je u upotrebi na širokoj teritoriji i vjeruje se da on na neki način predstavlja oživljavanje starijeg načina sahranjivanja i da je stran Italicima, pa se pretpostavlja da je uglavnom korišćen za sahranjivanje domorodaca.⁹⁰ Za domorodačko stanovništvo vezuje se

⁹⁰ Isti, 23.

i upotreba tzv. etažnih grobova, koji se javljaju od kraja I pa sve do sredine III vijeka.⁹¹

Oblik groba kod koga se pored grobne jame javlja i urna, čija se upotreba vezuje za rimsku formu sahranjivanja, takođe je poznat sa brojnih nekropola ranog carstva, na kojima često predstavlja i dominantan oblik. I pored činjenice da se na mnogim rimskim nekropolama za smještaj urni sa kostima spaljenog pokojnika koriste i složene, često i monumentalne konstrukcije snabdjevene komorom u koju se polažu urne, kakav je u Crnoj Gori slučaj sa nekropolom Budve i nekropolom II Municipijuma S... o kojoj će kasnije biti više riječi, na jugoistočnoj nekropoli Dokleje ovaj oblik groba je jednostavan i kod njega su urne uglavnom polagane u zemlju, najčešće bez ikakve zaštite. Odsustvo zaštitnih konstrukcija oko urne i relativno siromaštvo grobnih priloga upućuju na zaključak da su u njima pretežno sahranjivani romanizovani domoroci. Na osnovu nalaza novca, vremenski okvir korišćenja ovog tipa groba na nekropoli Dokleje moguće je smjestiti u raspon od početka I pa do kraja prve četvrtine III vijeka nove ere.⁹²

Već je rečeno da su grobovi sa kamenim urnama italiskog porijekla i da se javljaju na nekropolama većih urbanih centara. Posebno je kod ovog tipa groba karakteristična pojava lako lomljive, staklene urne (*olla cineraria*), koja je, upravo radi zaštite, položena u kamenu recipijent cilindričnog ili pravougaonog oblika, u kamenu urnu. Grobovi sa kamenim urnama najčešće su bogati priložima i bez sumnje su pripadali doseljenicima, najvjerovatnije Italicima.⁹³

Oblik groba nazvan *dolium*, za koji je takođe rečeno da je italiskog porijekla i da se veoma rano javlja na nekropolama većih urbanih centara, posebno onih lociranih duž primorja, gdje je rado prihvaćen od strane rano romanizovanih domorodaca, na jugoistočnoj nekropoli Dokleje konstatovan je u samo jednom primjerku, datovanom novcem imperatora Trajana u kraj I i početak II vijeka.⁹⁴ Ovo nesumnjivo govori da je proces romanizacije u unutrašnjosti Crne Gore tekao usporenim tempom i da dugo vremena ilirsko stanovništvo njeguje svoje tradicionalne grobne oblike.

⁹¹ Isti, 23-24.

⁹² Isti, 22.

⁹³ Isti, 22-23.

⁹⁴ Isti, 23.

Na kraju treba napomenuti da se na jugoistočnoj nekropoli Dokleje za sahranu ostataka spaljenih pokojnika javljaju i veće grobne konstrukcije pravougaonih osnova, približnih dimenzija 4,00 x 5,00 m, zidane od lomljenog kamena uz upotrebu krečnog maltera, uglavnom sačuvane u temeljnoj zoni. Moguće je da su se na fasadnim zidovima ovih konstrukcija nalazili natpisi ili nadgrobni spomenici. Unutrašnji prostori, najčešće jednodjelni, korišćeni su za smještaj ostataka spaljenih pokojnika, bilo da su oni polagani direktno u grobne jame ili su za tu svrhu korišćene urne. Pojava ovih konstrukcija na jugoistočnoj nekropoli Dokleje pripada I i II vijeku.⁹⁵

Pored grobova sa spaljenim pokojnicima, na jugoistočnoj nekropoli Dokleje otkriven je i znatan broj grobova sa inhumiranim pokojnicima. Osnovna karakteristika ovih grobova ogleda se u činjenici da su pokojnici uvijek polagani u posebne grobne konstrukcije načinjene od opeka, lomljenog ili pritesanog kamena, ili od velikih kamenih ploča. U većini otkrivenih grobnih konstrukcija sahranjen je po jedan pokojnik, mada se sreću i one u kojima je izvršeno sahranjivanje dva ili više pokojnika. Na osnovu materijala upotrijebljenog za gradnju grobne konstrukcije, kao i njenog izgleda, moguće je i kod grobova sa inhumiranim pokojnicima razlikovati nekoliko osnovnih tipova.

Jedan tip bi pripadao grobovima konstruisanim od opeka, gdje je na nekoliko ravnih ili lučnih opeka, koje pokrivaju dno grobne rake, položen pokojnik i zaštićen sa nekoliko opeka postavljenih na dvije vode. Kod ovoga tipa moguća su i određena odstupanja. Tako je uočeno da kod nekih grobova dno nije popločano opekama, da su kod drugih uže strane zatvorene vertikalno postavljenim opekama i da im je orijentacija različita. Grobovi ovoga tipa grupisani su na krajnjoj istočnoj i južnoj periferiji nekropole, što pokazuje da se radi o najmlađim grobovima ukopanim na jugoistočnoj nekropoli Dokleje, koji su na osnovu grobnog materijala datovani u kraj III i početak IV vijeka nove ere.⁹⁶

Sljedeći tip groba sa inhumiranim pokojnikom predstavlja neku vrstu sanduka načinjenog od većih opeka, sa pokrivačem od horizontalno postavljenih opeka ili opeka složenih na dvije vode. Ovaj

⁹⁵ Isti, 30-34.

⁹⁶ Isti, 25-26.

tip groba, koji je često korišćen za sahranjivanje većeg broja pokojnika, na osnovu priloga datovan je u kraj III i početak IV vijeka.⁹⁷

Posebnom tipu pripadaju grobovi građeni od lomljenog ili pritesanog kamena, tesanika ili opeka. Dno ovih grobova prekriveno je opekama, bočne strane su ozidane sa jednim ili više redova lomljenog ili pritesanog kamena, dok se pokrivač sastoji od nekoliko opeka postavljenih na dvije vode. Najveći broj grobova sa inhumiranim pokojnicima otkrivenih na jugoistočnoj nekropoli Dokleje upravo pripada ovom tipu, koji je na osnovu priloga datovan u drugu polovinu III i IV vijek.⁹⁸

Najreprezentativnijem tipu po tehnici gradnje pripadaju grobovi zidani od lomljenog kamena, tesanika i kamenih ploča, sa najčešće omalterisanim unutrašnjim stranama, ponekad i obojenim, i sa pokrivačima od masivnih kamenih ploča, često korišćeni za sahranjivanje više pokojnika. U upotrebi su od sredine III pa do prve decenije IV vijeka.⁹⁹

Najrjeđi tip groba na jugoistočnoj nekropoli Dokleje načinjen je od opeka ili pritesanog kamena sa poluobličastim svodom. Budući da u njima nije bilo priloga, ne mogu se preciznije datovati, ali kako su i oni otkriveni na periferiji nekropole, najvjerovatnije pripadaju kraju III i IV vijeku.¹⁰⁰

Najprostiji tip groba sa inhumiranim pokojnikom, koji se javlja na jugoistočnoj nekropoli Dokleje, sastoji se ili samo od rake, ili od rake oivičene vijencem od lomljenog kamena, ili rake pokrivene opekama, nekada postavljenim na dvije vode, sa dnom od opeka, ili od maltera, kako je u jednom slučaju konstatovano. Nalazi gvozdrenih klinova u nekim grobovima ovog tipa ukazuju na mogućnost da su pokojnici u njima sahranjivani u drvenim sanducima. Kako ni oni po pravilu ne sadrže priloge, nemoguće ih je preciznije datovati. Međutim, njihov položaj na periferiji nekropole govori da su i oni korišćeni u poznijim vremenima.¹⁰¹

Iz opisanih tipova grobova sa inhumiranim pokojnicima moguće je na kraju, kao i kod grobova sa spaljenim pokojnicima, izni-

⁹⁷ Isti, 26.

⁹⁸ Isti, 26.

⁹⁹ Isti, 26-27.

¹⁰⁰ Isti, 28.

¹⁰¹ Isti, 28-29.

jeti nekoliko opštih zaključaka. Kao prvo, grob građen od lomljenog ili pritesanog kamena, tesanika ili opeka predstavlja dominantan tip grobne konstrukcije na jugoistočnoj nekropoli Dokleje i, kao drugo, svi tipovi otkrivenih grobova poznati su i sa većeg broja kasnoantičkih nekropola, kako na prostoru Balkana tako i na italskom kopnu, pa se ne može reći da neki od njih predstavlja specifikum same Dokleje. Istina, kod nekih se uočavaju određene razlike, ali je očito da se radi o istim tipovima, a da su razlike proistekle iz lokalnih uslova. Posebno je značajno napomenuti da grobne konstrukcije sa poluoblíčastim svodom, koje su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje zastupljene u sasvim skromnom broju i koje izlaze iz njenih hronoloških okvira, u suštini predstavljaju prototipove monumentalnih grobnica otkrivenih na zapadnoj nekropoli, gdje postaju omiljen oblik ranohrišćanskog perioda.¹⁰²

U istraživanjima koja su na području Municipijuma S... sa manjim prekidima vršena od 1964. pa do 1976. godine, otkrivene su dvije prostrane nekropole: jedna starija, obilježena kao nekropola I, i druga mlađa, obilježena kao nekropola II. Obje nekropole su locirane u neposrednoj blizini grada, sa njegove jugozapadne strane, na udaljenosti od oko 300 m. Nekropola I zauzimala je zaravan omanjeg brežuljka zvanog Belo brdo, dok se nekropola II prostirala na njegovim padinama. Ukupno je na obje nekropole otkriveno 685 grobova, od kojih 390 na starijoj i 295 na mlađoj nekropoli.¹⁰³

Istraživanja su pokazala da se i na nekropolama Municipijuma S..., kao i na ostalim rimskim nekropolama u Crnoj Gori, praktikovala i kremacija i inhumacija pokojnika, pri čemu je zanimljivo da se na nekropoli I nalaze isključivo grobovi spaljenih pokojnika, dok se na nekropoli II, pored grobova sa spaljenim, nalaze i grobovi sa inhumiranim pokojnicima.¹⁰⁴ Pored toga, na nekropoli II otkrivene su i monumentalne grobne konstrukcije sa komorama za urne i nadgrobnim spomenicima različitih oblika i sa većim brojem natpisa. Na osnovu grobnih priloga zaključeno je da je nekropola I pripadala vremenu osnivanja grada, odnosno I vijeku nove ere, ali je, sudeći po

¹⁰² Isti, 30.

¹⁰³ O rezultatima istraživanja vidi: Cermanović – Kuzmanović, A. 1967. 77-84; Srejić, D. 1975. 177-189; Cermanović – Kuzmanović, A. 1978. 93-100; Cermanović-Kuzmanović, A. 1977. 37-47; Cermanović-Kuzmanović, A. 1998.

¹⁰⁴ O načinu sahranjivanja i oblicima grobnih konstrukcija na nekropolama Municipijuma S... vidi: Cermanović-Kuzmanović, A. 1998.

nalazu jedne grobnice, korišćena i kasnije tokom III vijeka.¹⁰⁵ Uz to, zaključeno je da je i na ovoj nekropoli sahranjivano neromanizovano, domorodačko, ilirsko stanovništvo, dok su na nekropoli II, koja je bila u upotrebi od II pa sve do sredine, a možda i kraja IV vijeka, pored domaćeg stanovništva, sahranjivani i doseljenici.¹⁰⁶

Pogrebni ritual spaljivanja pokojnika, kao i kod rimske nekropole Budve i jugoistočne nekropole Dokleje, prate i dva osnovna oblika groba, od kojih svaki ima i po nekoliko tipova sa nekoliko varijanti. Kod prvog oblika spaljene kosti pokojnika su zajedno sa ostacima sa lomače polagane direktno u zemlju, odnosno u kružnu ili elipsoidnu jamu, dok su kod drugog spaljene kosti brižljivo odvajane od gari i pepela, ispirane i smještane u posebne recipijente – urne, koje su polagane u grobne jame. Razlike koje su se mogle uočiti kod oba oblika omogućile su da se i kod grobova spaljenih pokojnika na nekropolama Municipijuma S... izdvoji pet osnovnih tipova, sa po nekoliko varijanti, mada se u suštini radi o tri osnovna tipa sa po nekoliko varijanti, koji se javljaju i na ostalim rimskim nekropolama.¹⁰⁷

Tako bi prvi tip groba spaljenih pokojnika predstavljao jednostavnu kružnu jamu u koju su ostaci spaljenog pokojnika prenijeti zajedno sa ostacima sa lomače. U zavisnosti od toga da li su ostaci prenijeti u ohlađenom ili užarenom stanju i da li je uz to primijenjen i neki način dodatne zaštite, moguće je razlikovati i tri varijante. Prva i najjednostavnija predstavljala bi kružnu jamu u koju su ostaci spaljenog pokojnika sa ostacima sa lomače prenijeti u ohlađenom stanju. Ova varijanta je relativno brojna, posebno na nekropoli I, što govori da je rado korišćena od strane domorodačkog stanovništva. Ukoliko je pri tome jama ispunjena ostacima sa lomače poklopljena kamenom pločom, to bi predstavljalo drugu varijantu, dok bi trećoj, veoma rijetkoj, zastupljenoj u svega nekoliko primjerala, pripadale pravougaone jame u koje su ostaci spaljenog pokojnika sa ostacima sa lomače prenijeti u užarenom stanju, zbog čega su strane jame dobijale crvenkastu boju od opaljene zemlje.

Drugi tip groba spaljenih pokojnika, pored kružne jame, podrazumijeva i upotrebu urne za smještaj ostataka spaljenog pokojni-

¹⁰⁵ Isti, 2

¹⁰⁶ Isti, 4

¹⁰⁷ Isti, 2

ka. Urna, pri tome, može biti i dodatno zaštićena – ograđena kamenim vijencem, postavljena na kamenu podlogu ili poklopljena kamenom pločom, što predstavlja jednu od posebnih varijanti ovog tipa groba. Značajno je napomenuti da grob sa keramičkom urnom predstavlja i najbrojniji tip groba na nekropolama Municipijuma S... očito podjednako rado korišćen, kako od strane domorodačkog tako i od pridošlog stanovništva.

I, konačno, trećem tipu pripadaju grobovi sa pravougaonim kamenim urnama, odnosno sandučićima, u kojima su smješteni ostaci spaljenih pokojnika. Pojedini sandučići su bili poklopljeni kamenom pločom, dok su neki imali dvoslivne poklopce s akroterijama na uglovima. Zapaženo je da su grobovi ovog tipa na nekropoli I na neki način odvojeni, odnosno da su skoncentrisani na jednom užem dijelu nekropole, što bi možda ukazivalo da su ovaj tip groba koristili bogatiji stanovnici grada, koji su sahranjivani na izdvojenim parcelama.

Spaljenim pokojnicima na nekropoli II Municipijuma S... pripadao je i jedan broj monumentalnih grobnica i grobnih konstrukcija sa nadgrobni spomenicima različitog oblika, koje se svrstavaju u tip gronica poznat kao *arrea maceria cincta*, čiji se prototipovi nalaze na nekropoli Akvileje, odakle su prenijeti u Salonu, a iz Salone dublje u unutrašnjost kopna.¹⁰⁸ Veći broj grobnica ovoga tipa, kako je ranije saopšteno, otkriven je i na rimskoj nekropoli Budve.

Monumentalne grobnice i grobne konstrukcije sa nekropole II Municipijuma S... međusobno se razlikuju i po obliku i po načinu gradnje. Posebno se ističu dvije grobnice građene od velikih kamenih blokova koji ograđuju kvadratni prostor u okviru koga su formirane komore za smještaj ostataka spaljenih pokojnika. Iznad komora, na kamenom pokrivaču, postavljeni su nadgrobni spomenici sa natpisima i reljefnim ukrasima. Ostale grobne konstrukcije građene su od pritesanog i lomljenog kamena, različitih su dimenzija i neke su imale i više odaja i komora sa većim brojem kamenih sandučića za pepeo i keramičkih urni. Osim plitke ornamentike koja je ukrašavala pojedine djelove grobne arhitekture, pojedine konstrukcije tipa *arrea maceria cincta*, sudeći po otkrivenim fragmentima kamene plastike, ukrašavane su i posebnim reljefnim predstavama, o čemu svjedoče pronađeni reljefi lavova, koji su se, vjerovatno,

¹⁰⁸ Isti, 4-5.

heraldički raspoređeni, nalazili na vrhu konstrukcije, ali i okruglom plastikom o čemu govore otkriveni fragmenti lavljih nogu i fragmenti ljudskih figura.¹⁰⁹

Veći broj grobova sa inhumiranim pokojnicima ne pokazuje neke posebne međusobne razlike, tako da gotovo nema ni potrebe za izdvajanjem nekog posebnog tipa. Međutim, kako su na nekropoli II otkrivena tri groba sa inhumiranim pokojnicima, od kojih su se dva razlikovala od većine drugih, i ovdje je bilo moguće izdvojiti tri tipa.

Najbrojnijem tipu pripadali su grobovi bez ikakve konstrukcije, sa jednostavnim rakama u koje su polagani pokojnici. Nema sumnje da je ovaj tip veoma dugo korišćen, jer njemu pripadaju gotovo svi grobovi sa inhumiranim pokojnicima na nekropoli Municipijuma S... Nekoliko grobova ovog tipa otkriveno je i u okviru pomenutih monumentalnih grobnica namijenjenih za smještaj ostataka spaljenih pokojnika, iz čega je zaključeno da su i ove konstrukcije dugo vremena bile u upotrebi.

Drugom tipu, sa samo jednim otkrivenim primjerkom, pripadao je grob zidan od opeka većeg formata vezanih krečnim malterom, u kome je bio smješten olovni sarkofag sa pokojnikom. Na osnovu grobnih priloga, posebno izuzetno dragocjene staklene čaše poznate kao *diatreta*, koja je datovana u IV ili u početak V vijeka, ovaj tip groba je datovan u isto vrijeme.¹¹⁰

Trećem, takođe izuzetno rijetkom tipu, pripadala su samo dva groba sa plitkim grobnim rakama većih dimenzija, bez konstrukcija, u kojima su pokojnici sahranjeni sa konjima i psima, te se smatraju tzv. konjaničkim grobovima. Posebni pogrebni ritual i grobni prilozima ukazuju na mogućnost da su u njima sahranjeni pripadnici nekog nomadskog ili polunomadskog plemena, moguće Sarmata ili Gota, koji su u manjem broju u toku IV vijeka pristigli na teritoriju Municipijuma S...¹¹¹

Na osnovu rezultata obavljenih istraživanja i o nekropolama Municipijuma S... moguće je donijeti nekoliko zanimljivih zaključaka. Izuzetno skromni grobni prilozima u grobovima nekropole I go-

¹⁰⁹ Isti, 10-11.

¹¹⁰ Isti, 15.

¹¹¹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1977. 43-44; Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 12.

vore da su na njoj sahranjivani pripadnici siromašnog domaćeg, neromanizovanog, ilirskog stanovništva. Zanimljiv je pri tome i podatak da na nekropolama Municipijuma S... nije otkriven ni jedan grob tipa *dollium*, a imajući pred sobom činjenicu da se radi o čisto rimskoj formi sahranjivanja koju su sa sobom donijeli doseljeni Italici već u prvim godinama I vijeka, njegovo potpuno odsustvo na nekropolama Municipijuma S... pokazuje da je većinu stanovništva ovog grada činio sloj domorodaca koji se, prihvatajući spaljivanje pokojnika kao nov pogrebni ritual, u izboru forme groba uglavnom oslanjao na svoju tradiciju, preferirajući jamu sa ili bez urne.

Monumentalne grobnice i grobne konstrukcije na nekropoli II, natpisi na nadgrobni spomenicima, bogatstvo grobnih priloga, među kojima i načinjenih od plemenitih metala, i prisustvo rijetkih i skupocjenih staklenih posuda uvezenih iz udaljenih krajeva, ukazuje da je na njoj sahranjivano domaće romanizovano i ekonomski snažno stanovništvo, koje je sredinom II vijeka dobilo municipalno pravo¹¹².

Na osnovu podataka prikupljenih iz dosadašnjih istraživanja nekropola rimskih gradova na području Crne Gore, moguće je donijeti i nekoliko opštih zaključaka o ovom segmentu duhovne kulture. Kao prvo, zaključeno je da su na svim do sada istraženim nekropolama – budvanskoj, doklejskoj i nekropolama Municipijuma S... u sahranjivanju pokojnika primjenjivana dva osnovna pogrebna rituala – spaljivanje i inhumacija pokojnika. Pri tome je na osnovu oblika grobnih konstrukcija i grobnih priloga utvrđena i hronološka razlika između ova dva pogrebna rituala, pa je u tom smislu zaključeno da se spaljivanje pokojnika na nekropoli Budve, nekropoli Dokleje i nekropolama Municipijuma S... praktikuje od početka I pa sve do sredine III vijeka, dok se inhumacija pokojnika na ovim nekropolama može pratiti od početka III i kroz čitav IV vijek nove ere. Kao drugo, zaključeno je da je korišćenje jednog ili drugog pogrebnog ritusa uslovalo pojavu različitih formi grobova i grobnih konstrukcija, koje, u zavisnosti od primjene pojedinih elemenata i njihovih međusobnih kombinacija, formiraju veći broj varijanti. Kao treće, zaključeno je da su načini sahranjivanja i oblici grobova i grobnih konstrukcija u kombinaciji sa grobnim prilozima omogućili da se relativno precizno utvrdi vrijeme korišćenja nekropola, da

se utvrde hronološki odnosi između ukopanih grobova, da se kroz primjenu pojedinih pogrebnih običaja sagledaju odnosi prema pokojnicima u određenim periodima, da se utvrde društveni i socijalni statusi pokojnika i njihova etnička pripadnost. I kao četvrto i posljednje, zaključeno je da su rezultati ispitivanja nekropola doprinijeli da se jasnije sagledaju odnosi unutar pojedinih gradova kojima su nekropole pripadale, da se utvrde sastav njihovog stanovništva, društvena struktura, stepen ekonomskog i kulturnog razvoja, ostvarene veze sa drugim krajevima, kao i da se naznače, a u izvjesnim momentima i precizno utvrde, periodi uspona, odnosno periodi ekonomskog i kulturnog blagostanja, kao i periodi stagnacija i padova, što sve u suštini doprinosi formiranju što jasnije slike o ukupnom razvoju rimske kulture na tlu Crne Gore.

Pokretni arheološki nalazi

Zahvaljujući dosadašnjim arheološkim istraživanjima, posebno rimskih nekropola većih centara – Budve, Dokleje i Municipijuma S..., prikupljen je relativno bogat fond pokretnih arheoloških nalaza koji svojom raznovrsnošću predstavlja solidnu osnovu za izučavanje razvoja materijalne kulture u doba rimskog carstva na tlu Crne Gore, pa bi iz toga bilo logično pretpostaviti da je ovaj njen segment relativno dobro poznat. Međutim, činjenica da su danas od ukupnog fonda pokretnih nalaza detaljno obrađeni samo oni koji potiču sa iskopavanja jugoistočne nekropole Dokleje, da su samo djelimično obrađeni nalazi sa nekropola Municipijuma S... i da su nalazi sa budvanske nekropole potpuno neobrađeni, ne dozvoljava da se ovaj posebno važni segment materijalne kulture rimskog perioda sagleda sa svih aspekata. Zbog toga će dobar dio osnovnih karakteristika, posebno onih koje se odnose na tipologiju, hronološku determinaciju, na porijeklo i puteve prispjeća na tlo Crne Gore, za jedan broj pokretnih nalaza, ili za određene grupe nalaza, i dalje ostati nepoznate. Ipak, raspoloživa arheološka građa koja pripada fondu pokretnih nalaza omogućava da se formira relativno jasna, mada u pojedinim elementima i dalje uopštena slika o ovom značajnom segmentu materijalne kulture iz vremena rimske dominacije. Pri tom je jasno da će se za njeno formiranje uglavnom koristiti podaci dobijeni iz relativno detaljne analize pokretnih nalaza sa jugoistočne nekropole Dokleje i iz samo djelimično obrađenog grob-

¹¹² Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 16-17.

nog inventara sa nekropola Municipijuma S... i rimske nekropole Budve, što će bez sumnje u ovom trenutku doprinijeti jasnijem sagledavanju ukupnog razvoja rimske kulture na tlu Crne Gore.

Prema vrsti materijala od kojih su izrađeni i prema njihovoj osnovnoj namjeni, pokretni arheološki nalazi razvrstani su u nekoliko osnovnih grupa – na nalaze od keramike, na nalaze od stakla, i na nalaze od metala i kosti, s tim što je među nalazima od metala izdvojeno i nekoliko podgrupa – nakit, oružje, oruđe i novac.

Među fondom pokretnih nalaza, predmetima od keramike i stakla pripada izuzetno visok broj, mada je uočeno da njihov odnos na svim nalazištima, odnosno nekropolama, nije jednak. Takođe je zapaženo da veliki broj otkrivenih grobova na pojedinim nekropolama istovremeno ne odgovara i velikom broju grobnih priloga. Daleko najveći broj grobnih priloga potiče sa budvanske nekropole, gdje se prvenstveno misli na istraživanja sprovedena 1980. i 1981. godine, iako je broj otkrivenih grobova gotovo za polovinu manji od broja grobova otkrivenih na nekropolama Municipijuma S... Ni pojedine vrste predmeta nijesu u podjednakim odnosima zastupljene na istraženim nekropolama. Tako su na budvanskoj i doklejskoj nekropoli staklene posude nešto brojnije u odnosu na keramičke i druge predmete, dok je na nekropolama Municipijuma S... slučaj obrnut, odnosno keramika je u odnosu na staklo u znatnoj brojčanoj prednosti. Očito je broj pojedinih vrsta predmeta na rimskim nekropolama Crne Gore zavisio od sastava stanovništva, od njegove ekonomske snage i, vjerovatno, od stepena ostvarene romanizacije. U Budvi, gdje je dobar dio stanovništva pripadao doseljenicima, na prvom mjestu Italicima, i gdje je domaće stanovništvo rano romanizovano čime je steklo i ekonomsku sigurnost, na nekropoli su uglavnom zastupljeni prilozi uvezeni iz stranih radionica, na prvom mjestu staklo, ali i luksuznije vrste keramike, kao i dobar dio ostalih nalaza, posebno nakita, dok lokalnoj produkciji pripada nešto keramičkih nalaza, uglavnom onih namijenjenih za svakodnevnu upotrebu, pojedine vrste oruđa i pojedine vrste nakita. Slično je i sa Doklejom, na čijoj su nekropoli uglavnom prisutni nalazi strane provenijencije, posebno nalazi od stakla i keramike, dok manji dio keramičkog materijala i manji dio metalnih nalaza pripada lokalnim radionicama. Na nekropolama Municipijuma S... veći dio grobnih priloga pripada domaćoj produkciji, a manji uvezenoj robi. Na nekropoli I, na kojoj je uglavnom sahranjivano siromašno, neromanizovano domaće stanovništvo, grobni prilozi, najčešće keramički,

pripadaju lokalnoj produkciji, dok na nekropoli II, na kojoj je sahranjivano bogatije, romanizovano domaće stanovništvo i doseljenici iz raznih krajeva Rimskog carstva, pored priloga lokalne proizvodnje zastupljeni su i prilozi uvezeni sa strane. Tako se stranim proizvodima, gotovo bez izuzetka, mogu smatrati svi primjerci stakla koji su kao grobni prilozi nađeni u grobovima nekropole II, bilo da se radi o grobovima spaljenih ili grobovima inhumiranih pokojnika.

Keramika pronađena u grobovima istraženih rimskih nekropola u Crnoj Gori predstavlja relativno brojnu grupu nalaza, mada bi, s obzirom na činjenicu da keramički predmeti u svakodnevnom životu imaju najrašireniju primjenu, kao i da se najčešće javljaju kao grobni prilozi na većem broju istraženih rimskih nekropola, trebalo očekivati da i među fondom pokretnih nalaza sa istraženih rimskih nekropola Crne Gore keramika bude dominantna. Međutim, na nekropolama Crne Gore keramički prilozi su jedino brojniji na nekropolama Municipijuma S..., dok su na nekropolama Budve i Dokleje brojniji prilozi od stakla.

Prema obliku i osnovnoj namjeni, keramika sa rimskih nekropola Crne Gore može se razvrstati u više grupa – na zdjele, tanjire, šolje sa jednom drškom, pehare, krčage, balzamarijume, amfore, urne, poklopce i lampe. Svaki od ovih osnovnih oblika zastupljen je sa većim brojem varijeteta, koji se međusobno razlikuju po modelovanju nekog detalja – oboda, vrata, recipijenta, stope, ili po boji i fakturi, ili po načinu ukrašavanja i izboru ornamenta.

Najbrojniju grupu keramičkog posuda čine zdjele, koje su posebno brojne na nekropoli Budve, na nekropolama Municipijuma S... zastupljene su u sasvim skromnom broju, dok su sa jugoistočne nekropole Dokleje poznata samo četiri primjerka. U osnovi, zdjele pripadaju kategoriji fine keramike namijenjene za svakodnevnu upotrebu i vremenski se vezuju za period ranog Rimskog carstva. Uglavnom su proizvedene u sjevernoitalskim radionicama, odakle su već u samim počecima I vijeka transportovane u ostale krajeve Rimskog carstva.¹¹³

Od svih zdjela sa budvanske nekropole samo su dva primjerka pripadala skeletnim grobovima, dok su svi ostali poticali iz grobova spaljenih pokojnika. Samo djelimičan uvid u ovu grupu keramičkih nalaza omogućio je da se među njenim brojnim primjercima

¹¹³ Brukner, O. 1981. 36-37.

prepozna preko četrnaest različitih tipova i veći broj varijeteta. Tako su se razlikovale polusferične zdjele sa ili bez ukrasa, bikonične zdjele sa ili bez ukrasa, konično-cilindrične, konične sa koso zasječnim obodom, bikonične sa kratkim gornjim konusom, plitke konične sa uvučenim obodom, duboke konične sa lučno savijenim zidovima, izrazito konične sa ravnim dnom, polusferične sa horizontalnim rebrastim ojačanjem i cilindrične sa reljefnim ukrasom, rađene u kalupu. Boja zdjela varira od svijetlosive, tamnosive, preko crvenkaste do crvene. Kod većine zdjela stope su uglavnom niske i prstenaste, mada se kod nekoliko izrazito koničnih zdjela javlja i ravno dno. Uglavnom pripadaju I i II vijeku, mada su u zavisnosti od oblika, načina ukrašavanja i izbora ornamenta moguće i finije hronološke podjele. Tako bi zdjele polusferičnog i bikoničnog recipijenta bez ukrasa pripadale I vijeku, dok bi ostali oblici pripadali I i II vijeku, gdje bi se bikonične i cilindrične sa urezanim ornamentima i duboke konične sa lučno savijenim zidovima javljale od I pa do sredine II vijeka, dok bi bikonične sa kratkim gornjim konusom pripadale kraju I i II vijeku.¹¹⁴

Od dva primjerka zdjela koja su pronađena u skeletnim grobovima budvanske nekropole, jedan pripada dubokim zdjelama koničnog recipijenta sa blagim proširenjem prema otvoru i niskom prstenastom stopom, koji se može datovati u II-III vijek, a drugi niskim zdjelama bikoničnog recipijenta sa kratkim blago povijenim gornjim konusom, koji se takođe može vezati za II-III vijek.

Četiri zdjele nađene u skeletnim grobovima jugoistočne nekropole Dokleje pripadaju importovanoj keramičkoj robi, od kojih je jedna sferičnog oblika sa širokim obodom datovana u sredinu II vijeka¹¹⁵, dok su tri ostale, dvije konično-cilindričnog recipijenta i jedna oštro bikoničnog sa širokim ljevkastim obodom, datovane u III i rani IV vijek.¹¹⁶

Nažalost, o broju i tipovima zdjela nađenih u grobovima nekropole Municipijuma S... nema podataka, osim činjenice da veći broj ove vrste keramičkog posuđa, posebno onog nađenog u grobo-

¹¹⁴ Za hronološko razvrstavanje oblika zdjela vidi: Brukner, O. 1981. hronološka tabela II, str. 151-157.

¹¹⁵ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 206-207.

¹¹⁶ Isti, 207.

vima spaljenih pokojnika na nekropoli I, grublje fakture i debljih zidova, pripada lokalnoj produkciji I i II vijeka.

Još jedna grupa keramičkog posuđa, koja je takođe brojno zastupljena, pripada t a n j i r i m a. Slično zdjelama, tanjiri su posebno brojni na budvanskoj nekropoli, na jugoistočnoj nekropoli Dokleje zastupljeni su u sasvim ograničenom broju, dok na nekropolama Municipijuma S..., kako se čini, ovaj oblik suda nije ni polagan u grobove.

Na nekropoli Budve tanjiri se javljaju u većem broju tipova i njihovih varijeteta. Uglavnom su izrađeni od dobro prečišćene i dobro pečene gline u tamno sivim, sivim, crvenkastim ili jarko crvenim tonovima. Svi primjerci, bez izuzetka, potiču iz grobova spaljenih pokojnika, gdje su najčešće polagani kao prilozima, mada su u izvjesnim slučajevima korišćeni i kao poklopci keramičkim urnama. Od osnovnih oblika moguće je razlikovati jednostavne plitke tanjire kosih zidova i zaravnjenog dna, ponekad sa zadebljanim obodom, uglavnom provincijske produkcije, koji se u različitim varijetetima javljaju od I pa do početaka IV vijeka, plitke tanjire sa širim, blago savijenim obodom i prstenastom stopom, koji pripadaju kraju I i prvoj polovini II vijeka, plitke tanjire sa kosim zidovima, zadebljanim i užljebljenim obodom i ravnim dnom, takođe provincijske proizvodnje iz II vijeka, zatim plitke, konične tanjire sa blago nagnutim obodom prema otvoru i sa prstenastom stopom, koji se vezuju za II-III vijek, plitke, oštro bikonične tanjire sa ravnim dnom, plitke tanjire blago zaobljenih zidova sa niskim prstenastim dnom, plitke tanjire sa profilisanim i blago iskošenim zidovima i prstenastom stopom, koji se javljaju od sredine II do sredine III vijeka, i na kraju plitke tanjire vertikalnih zidova sa nižom ili visokom prstenastom stopom, koji oblikom i fakturom imitiraju poznati tip rimske keramike, tzv. *terra sigillata*, proizvedenu tokom I vijeka.

Osim imitacija, sa budvanske nekropole potiče i nekoliko, uglavnom fragmentovanih tanjira prave *terra sigillate*, poznatog oblika i fakture. Na nekoliko primjeraka se na dnu, sa unutrašnje strane, nalaze žigovi sa imenima majstora – ALBAN, VSPIVS, XALIC, na jednom se nalazi samo žig u obliku ljudskog stopala, tzv. *planta pedis*, dok se na jednom fragmentu dna, sa spoljašnje strane, nalazi grafitni natpis sa imenom, koji bi se mogao pročitati kao XIANI ili XIANVS.

Za razliku od budvanske nekropole, gdje su svi tanjiri nađeni u grobovima spaljenih pokojnika, na jugoistočnoj nekropoli Dokle-

je svih sedam primjeraka potiče iz skeletnih grobova. Uglavnom se radi o tanjirima fine fature, od kojih je većina presvučena crvenom prevlakom i pripada keramici poznatoj kao *terra chiara*. Razlikuju se dva osnovna tipa. Jedan odlikuju plitak, konični recipijent i obod koji može biti horizontalan, zadebljan ili ukošen i svi imaju na dnu, sa unutrašnje strane, ukras u obliku rozete, koncentričnih krugova ili šrafiranih kvadrata, izveden pečaćenjem, zbog čega se ova vrsta keramike i naziva pečatna. Drugi tip tanjira odlikuju plitak, konični recipijent i obod koji je na dvije naspramne strane horizontalno proširen. Oba tipa tanjira na nekropoli Dokleje pripadaju sjevernoafričkom importu i datovani su u kraj III i početak IV vijeka.¹¹⁷

Među keramičkim posuđem sa rimskih nekropola Crne Gore relativno su brojno zastupljene i šolje sa jednom drškom, koje su uglavnom nađene u grobovima spaljenih pokojnika, mada određeni primjerci sa nekropole Dokleje potiču i iz skeletnih grobova. U osnovi ovaj oblik keramičkog suda je italiskog porijekla iz I vijeka, čija se proizvodnja raširila i u provincijama, naročito tokom I i II vijeka, mada se njegova upotreba može pratiti sve do IV vijeka. Posebno je brojno zastupljen na nekropoli rimske Domavije, gdje je datovan u II i početak III vijeka.¹¹⁸

Svi primjerci šolja koji potiču iz grobova spaljenih pokojnika sa nekropola Budve, Dokleje i Municipijuma S... uglavnom su finije fature, pečeni u tonovima crvene i sive boje, među kojima je moguće razlikovati i nekoliko osnovnih tipova. Posebno su brojne šolje blago bikoničnog recipijenta, ljevkastog vrata i ravnog dna, dok su u manjem broju zastupljene šolje trbušastog ili blago bikoničnog recipijenta sa kratkim ljevkastim vratom i sa profilisanom stopom, zatim šolje dubljeg, bikoničnog recipijenta sa visokim cilindričnim vratom, razgrnutim obodom i profilisanim dnom, i šolje blago bikoničnog recipijenta sa kratkim ljevkastim vratom, koje su na ramenu ukrašene kraćim vertikalnim zarezima.

Tri šolje sa jednom drškom, koliko ih je ukupno nađeno u skeletnim grobovima jugoistočne nekropole Dokleje, odlikuje blago bikoničan, zdepast recipijent i neznatno profilisan obod. Sve tri pripadaju sudovima grube fature, debelih zidova, rađenih rukom, što ih jasno odvaja od uobičajenog repertoara rimske provincijske

¹¹⁷ Isti, 208-209.

¹¹⁸ Baum M. – Srejić, D. 1960. 24-25.

keramike i što govori da su nastale u nekoj lokalnoj radionici. Datovane su u kraj III i prvu polovinu IV vijeka.¹¹⁹ Šolje sa jednom drškom sa budvanske nekropole uglavnom pripadaju I i II vijeku, dok za malobrojne primjerke sa nekropola Municipijuma S... nema podataka, mada se i one mogu vezati za isti period.

Jedan oblik keramičkog suda, koji je relativno brojan na rimskim nekropolama Crne Gore, pripada pehara, koji su uglavnom pronađeni u grobovima spaljenih pokojnika. Samo dva primjerka sa jugoistočne nekropole Dokleje potiču iz skeletnih grobova, dok za nekropole Municipijuma S... nema podataka, mada se može pretpostaviti da i ovdje veći broj potiče iz grobova spaljenih pokojnika, i to vjerovatno sa nekropole II. Pehari su uglavnom rađeni od dobro prečišćene zemlje u crvenim ili sivim tonovima, često sa mrkom ili tamno sivom prevlakom.

U osnovi svi pronađeni pehari se mogu podijeliti u dvije osnovne grupe – na pehare bez drški i na pehare sa drškama. Među peharima bez drški moguće je razlikovati i nekoliko tipova. Posebno su brojni pehari jajastog, u donjem dijelu suženog recipijenta, sa kosim, odnosno razgrnutim obodom i profilisanom stopom, ukrašeni vertikalnim zarezima ili ornamentom izvedenim točkićem. Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje datovani su u II vijek,¹²⁰ dok su na nekropolama Emone, gdje je ovaj oblik takođe poznat, datovani u sredinu I vijeka.¹²¹ Drugi tip, kome pripada svega nekoliko primjeraka, odlikuje dublji, blago bikonični recipijent suženog donjeg dijela, sa ili bez profilisanog oboda, sa površinom ukrašenom finim horizontalnim kanelurama, koje su vertikalnim urezima podijeljene u polja. Ovaj tip pehara je na emonskim nekropolama datovan u drugu polovinu I vijeka.¹²² Grupi pehara bez drški pripada i tip sa dubljim ili plicim, oštro profilisanim, bikoničnim recipijentom, kratkog donjeg konusa, kakav je poznat iz Budve i Municipijuma S..., kao i tip pehara dubokog cilindričnog recipijenta sa razgrnutim obodom poznat sa nekropola Municipijuma S.... Iz istih nekropola poznat je i tip pehara bez drški sa naborima, kao i tip pehara lopta-

¹¹⁹ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A – Srejić, D. 1975. 201-202.

¹²⁰ Isti, 205.

¹²¹ Plesničar-Gec, Lj. 1977. 21, T. 2, sl. 29.

¹²² Isto, 21, T. 2, sl. 11,12.

stog ili cilindričnog recipijenta sa slikanim ornamentom, koji po svemu sudeći pripadaju II i prvoj polovini III vijeka.

Drugoj grupi pehara sa dvije drške takođe pripada nekoliko tipova. Jedan tip se odlikuje dubljim ili plićeim bikoničnim recipijentom, profilisanim dnom i obodom, drugi dubokim recipijentom i ljevkasto proširenim vratom, treći ima blago bikonični recipijent i visok cilindrični vrat, dok četvrti karakteriše oštro profilisani bikonični recipijent, čiji duži gornji konus ima lučno uvijene zidove. Zanimljivo je da su gotovo svi pehari sa dvije drške ukrašeni, najčešće barbotiniranim, vegetabilnim ornamentima.

I pehari sa dvije drške, kao i većina luksuzne keramike, ital-skog je porijekla, odakle je distribuirana u druge centre Imperije. Pehari sa dvije drške sa jugoistočne nekropole Dokleje datovani su u I i II vijek.¹²³ U isti period se mogu datovati i pehari sa budvanske nekropole.

K r č a z i među keramičkim nalazima nijesu posebno brojni. Nekoliko ih potiče iz grobova spaljenih pokojnika, tri iz budvanske i jedan iz doklejske nekropole, dok su ostali nađeni kao prilozi u grobovima inhumiranih pokojnika. Mogu se podijeliti u dvije osnovne grupe – na krčage sa jednom drškom i na krčage sa dvije drške, s tim što svaka grupa ima i po nekoliko tipova i varijeteta. Tako se među krčazima sa jednom drškom iz grobova spaljenih pokojnika budvanske i doklejske nekropole javlja tip sa blažim ili proširenim bikoničnim recipijentom, izduženim cilindričnim vratom i prstenastom stopom. Jedan krčag ovog tipa pronađen na jugoistočnoj nekropoli Dokleje datovan je u sredinu II vijeka,¹²⁴ dok su dva krčaga iz budvanske nekropole, sudeći po ostalom materijalu sa kojim su nađeni, posebno po primjerku *terra sigillate*, nešto stariji i vjerovatno pripadaju drugoj polovini I vijeka.

Krčazi sa jednom drškom iz skeletnih grobova, koji su mnogo brojniji, pokazuju više tipova i varijeteta, a zanimljivo je da se krčazi sa budvanske nekropole znatno razlikuju od krčaga sa doklejske nekropole. Na objema nekropolama moguće je razlikovati dva osnovna tipa sa nekoliko varijeteta. Prvi tip sa budvanske nekropole odlikuje loptasti ili kruškoliki recipijent, kraći ili duži cilin-

¹²³ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 203-204.

¹²⁴ Isti, 198.

drični vrat, ravno ili uvučeno dno i ukras od gustih horizontalnih kanelura koji prekriva čitavu površinu suda. U zavisnosti od oblika recipijenta, dna i vrata moguće je razlikovati i četiri varijante ovog tipa. Drugi tip, zastupljen u samo jednom primjerku, ima izdužen kruškoliki recipijent, kratak cilindrični vrat, obod sa prstenastim ojačanjem i prstenasto dno.

Prvi tip krčaga sa jugoistočne nekropole Dokleje karakteriše kruškoliki recipijent, sužen kratak vrat koji se pri vrhu ljevkasto proširuje i široko ravno dno. Jedan primjerak krčaga ovog tipa posjeduje i relativno bogatu slikanu dekoraciju. Datovan je u drugu polovinu III ili početak IV vijeka.¹²⁵ Drugi tip krčaga sa jednom drškom sa doklejske nekropole odlikuje bikonični recipijent, profilisani vrat koji se pri vrhu ljevkasto širi i profilisana stopa. Moguće je kod ovoga tipa raspoznati i dvije varijante u zavisnosti od oblika recipijenta. Datovan je u III – IV vijek.¹²⁶

Krčazi druge grupe, odnosno krčazi sa dvije drške, su mnogo rjeđi i poznato je svega nekoliko primjeraka, jedan iz budvanske nekropole nađen u grobu spaljenog pokojnika, dva iz jugoistočne nekropole Dokleje koji potiču iz skeletnih grobova i jedan, za koji se zna, iz skeletnog groba nekropole II Municipijuma S...

Krčag iz spaljenog groba budvanske nekropole, koji karakteriše bikonični recipijent sa naglašenim ramenom, kratak i uzan cilindrični vrat i prstenasto dno, poznat je i iz Teutoburgiuma, datovan u II – III vijek.¹²⁷ Ostali krčazi iz skeletnih grobova pripadaju tipu sa oštro profilisanim, bikoničnim recipijentom, izduženim i uzanim vratom sa razgrnutim obodom i prstenastom nogom. Krčag ovog tipa koji potiče iz skeletnog groba nekropole II Municipijuma S... datovan je u IV vijek.¹²⁸

Jedna grupa keramičkih sudova, za sada poznata samo sa budvanske nekropole, pripada tzv. *balsamariuma*. Zanimljivo je da sedam, od ukupno osam koliko je ovih posuda nađeno, potiče iz jednog groba spaljenog pokojnika, koji pripada tipu jednostavnih pravougaonih jama sa opaljenim stranama, kakvih je na budvanskoj nekropoli otkriven samo jedan primjerak. Osmi primjerak

¹²⁵ Isti, 198-199.

¹²⁶ Isti, 199-200.

¹²⁷ Brukner, O. 1981. 120, T. 154, sl. 26.

¹²⁸ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 200.

keramičkog balzamarijuma pripada slučajnim nalazima. Svi su načinjeni od sivo pečene zemlje, dobre fakture i svi pripadaju jednom istom tipu, koji odlikuju loptast recipijent, dugačak i uzan vrat sa ojačanim i neznatno razgrnutim obodom i ravno dno. Datovani su novcem imperatora Tiberija u početak I vijeka. I jedan od dva keramička balzamarijuma sa emonskih nekropola, koji pripada istom tipu, datovan je u sredinu I vijeka.¹²⁹

Svakako najbrojniju grupu keramičkog materijala sa rimskih nekropola Crne Gore predstavljaju u r n e, koje se javljaju u različitim formama i različitim fakturama, od jednostavnih i grubih, rađenih rukom u maniru praistorijske keramike, pa do elegantnih i luksuznih formi, rađenih na vitlu. Urne su posebno brojne na budvanskoj i na nekropolama Municipijuma S..., gdje je nađeno više od stotinu primjeraka, dok se na jugoistočnoj Dokleje javljaju u nešto manjem broju. Zbog izuzetno velikog broja različitih oblika, i posebno zbog činjenice da pokretni, posebno keramički materijal sa nekropole Budve i nekropola Municipijuma S... nije do sada detaljnije analiziran, ne može se izvesti precizna ni tipološka ni hronološka determinacija urni. Jedino su precizno i tipološki i hronološki razvrstane urne sa nekropole Dokleje.

Ipak se, na osnovu letimičnog uvida u keramičke urne sa nekropole Budve, među njima mogu razaznati tri osnovne grupe – urne sa dvije drške, urne sa jednom drškom i urne bez drški. U svakoj od ove tri osnovne grupe moguće je, takođe, razlikovati i po nekoliko tipova, kao i veći broj njihovih varijanti. Tako se među urnama prve grupe, odnosno među urnama sa dvije drške, izdvaja tip, uglavnom loptastog recipijenta, kratkog vrata, razgrnutog oboda i ravnog dna, čija je površina ukrašena gustim, plitkim, horizontalnim kanelurama, zatim tip loptastog ili kruškolikog recipijenta, kratkog profilisanog vrata i ravnog dna sa većim brojem varijanti, čije se razlike ogledaju u profilaciji recipijenta i vrata, pa tip sa ovalnim, kruškolikim, bikoničnim recipijentom, sa kratkim profilisanim vratom i sa obavezno uvučenim dnom, odnosno omfalosom, kao i tip urne sa najčešće kruškolikim, ali se javlja i sa loptastim i bikoničnim recipijentom, čije je dno uvijek zašiljeno i obavezno sa omfalosom. Još jedan tip iz ove grupe, zastupljen u svega nekoliko primjeraka, predstavljaju urne bikoničnog recipijenta, cilindričnog

¹²⁹ Plesničar-Gec, Lj. 1977. 59, T. 9, sl. 5.

vrata i zašiljenog dna, koje umjesto vertikalnih imaju dvije horizontalno postavljene drške.

Drugu grupu, kojoj pripadaju urne sa jednom drškom, karakteriše ovalni, bikonični ili kruškoliki recipijent, najčešće sa kratkim cilindričnim vratom i profilisanim obodom, koji ponekad može biti zakošen ili zadebljan, dno najčešće ravno, ali se javlja i zašiljeno, rijetko sa omfalosom.

U grupi urni bez drški, posebno su karakteristična dva tipa. Jedan se odlikuje plićim ili dubljim cilindričnim recipijentom, kratkim vratom, razgrnutim obodom i zašiljenim dnom, dok drugi ima ovalni, odnosno kruškoliki recipijent, koji ponekad može biti ukrašen horizontalnim kanelurama, i ravno ili zašiljeno dno. Jedan usamljeni primjerak koji pripada ovoj grupi urni predstavlja poseban tip koji odlikuju cilindrični recipijent sa jako ulegnutim i unutra povijenim zidovima, uzan otvor i široko, ravno dno.

Zbog činjenice da detaljnija analiza grobnih priloga sa budvanske nekropole još uvijek nije učinjena, u ovom trenutku je nemoguće dati precizniju tipološku i hronološku determinaciju keramičkih urni, posebno s obzirom na izuzetno velik broj različitih oblika, tipova i varijanti. Moguće je samo okvirno zaključiti da veći broj keramičkih urni sa budvanske nekropole pripada I i II vijeku, mada nije isključeno da jedan, svakako manji broj, pripada i prvoj polovini III vijeka, odnosno do vremena do koga se upražnjavao ritual spaljivanja pokojnika.

Na nekropoli Dokleje, gdje je, kako je rečeno, obavljena precizna tipološka i hronološka analiza ukupnog fonda grobnih priloga, na osnovu oblika recipijenata izdvojena su tri tipa urni – bikonične, loptaste i kruškolike sa dvije varijante, koje su precizno datovane novcem. Tip bikonični i loptastih urni datovan je u sredinu I vijeka, a tip kruškolikih urni između I i prve polovine III vijeka.¹³⁰

Nažalost, o keramičkim urnama otkrivenim na nekropolama Municipijuma S... u ovom trenutku se raspolaže samo sa nekoliko nedovoljno preciznih podataka, i pored toga što se zna da su tokom iskopavanja otkrivene u visokom broju. Zastupljene su urne različitih faktura i različitih oblika, među kojima se javljaju i one izrazito grube fakture, rađene rukom u manirima praistorijske keramike,

¹³⁰ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 209-211.

najčešće ovalnih, nepravilnih recipijenata sa ravnim dnom i ponekad jedva naznačenim obodom, na kojima ponekad mogu biti aplicirane ovalne plastične drške, kao i one finije fature, rađene na vitlu, loptastih, kruškolikih i bikoničnih recipijenata. Posebno se izdvajaju urne fine fature, izduženih cilindričnih recipijenata koji se naglo sužavaju pri dnu i vrhu, sa višestruko profilisanim cilindričnim vratom i profilisanim dnom, od kojih su neke ukrašene gustim kosim zarezima i žigosanim ornamentima – listovima i palmetama, ili urezanim horizontalnim talasastim linijama.¹³¹

Veliki broj urni, posebno na nekropoli Budve, bio je pokriven keramičkim poklopcima različitih oblika i veličina, što je uglavnom zavisilo od oblika i veličine same urne. Najveći broj poklopaca pripada jednostavnom koničnom tipu sa ili bez profilisanog oboda, najčešće sa dugmetastom drškom. Pored ovih, javlja se i veći broj tzv. šeširastih poklopaca, finije ili grublje fature, takođe sa dugmetastom drškom i uglavnom profilisanim obodom.

I, na kraju, grupi keramičkih nalaza pripada i jedan broj keramičkih lampi tzv. žižaka, koji su na rimskim nekropolama Crne Gore izuzetno rijetki. Sa nekropole Budve iz ranijih iskopavanja potiče nekoliko fragmentovanih primjeraka bez podataka o uslovi- ma nalaza, sa jugoistočne nekropole Dokleje potiče pet primjeraka, o nalazima žižaka na nekropolama Municipijuma S... nema podataka, dok je nekoliko primjeraka poznato sa području Risna, a nekoliko pripada slučajnim nalazima.

Žišci sa nekropole Dokleje, koji su uglavnom nađeni u grobovima spaljenih pokojnika, osim jednog, koji je nađen u grobu inhumiranog pokojnika, podijeljeni su u dvije grupe – na žiške sa ukrasom na disku i na žiške sa žigom na dnu, što se može primijeniti i na žiške sa ostalih nalazišta. Kao ukrasi na disku javljaju se vegetabilni, geometrijski i figuralni motivi. Na jednom žišku iz Budve nalazi se figuralna predstava borbe gladijatora, dok se na jednom žišku iz Risna nalazi predstava nage žene u erotskoj pozi. Dva žiška, jedan iz Dokleje i jedan slučajno nađen u okolini Vladimira, pripadaju tipu tzv. *firmalampe*, tako nazvanih po natpisima koji se nalaze na dnu. Na žišku iz Dokleje nalazi se natpis *AGILIS F*, dok se na žišku iz okoline Vladimira nalazi natpis *FORTIS*.

¹³¹ Nekoliko karakterističnih tipova urni nalazi se na stranicama: Cermanović – Kuzmanović, A. 1998.

Žišci iz Dokleje datovani su u kraj I i II vijek.¹³² Istom ili nešto ranijem periodu, odnosno I i II vijeku, pripadali bi i žišci iz Budve i Risna, kao i slučajni nalaz iz okoline Vladimira. Iz okvira ove datacije izlazi nekoliko žižaka slučajno otkrivenih u jednom razorenom skeletnom grobu u Risnu, koji se vezuju za korintske radionice iz vremena II i III vijeka. Na dnu jednog žiška nađenog van grobnice nalazi se i ime majstora ispisano grčkim alfabetom – *KΑΑΜΙΣΤΟΥ*.¹³³

Drugoj velikoj grupi pokretnih nalaza rimskog perioda pripadaju predmeti od stakla, uglavnom posude različitih oblika i različitih namjena, koje potiču sa tri istražene nekropole – Budve, Dokleje i Municipijuma S.... Ukoliko se uzme u obzir broj otkrivenih staklenih posuda, bogatstvo oblika i vrijeme njihove upotrebe na pojedinim nekropolama, onda se razvoj rimskog stakla na području Crne Gore može posmatrati i u okvirima pojedinih teritorija. Tako bi budvanska nekropola sa brojnim primjercima rimskog stakla i sa širokom lepezom različitih oblika predstavljala primorsku zonu, jugoistočna nekropola Dokleje sa koje takođe potiče značajan broj staklenih posuda predstavljala bi zonu neposrednog zaleđa Primorja, dok bi nekropole Municipijuma S... sa znatno manjim brojem primjeraka staklenog posuda predstavljale kontinentalnu zonu.

Osnovne karakteristike primorske zone, odnosno rimskog stakla sa budvanske nekropole, ogledaju se u činjenici da ono uglavnom potiče iz grobova spaljenih pokojnika i samo izuzetno iz skeletnih, da najveći broj pripada I i II vijeku, što govori da su kontakti Budve s antičkim svijetom ostvareni veoma rano, kao i da je proces romanizacije rano završen, dok je ekonomska moć njenih stanovnika bila na zavidnom nivou. Zona zaleđa sa jugoistočnom nekropolom Dokleje, na kojoj, za razliku od budvanske, veći dio staklenog materijala potiče iz skeletnih grobova i da pripada poznijim vremenima, odnosno III i IV vijeku, a manji iz grobova spaljenih pokojnika koji se vezuje za I i II vijek, pokazuje da su i stanovnici Dokleje stupili relativno rano u kontakt sa rimskim svijetom, ali da se on intenzivirao tek u kasnijim periodima Carstva. I, konačno, nekropole Municipijuma S... sa znatno manjim brojem stakle-

¹³² Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 211-213.

¹³³ Ujes, D. 1996. 154-155.

nih posuda, nalaženih i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika, gdje najstariji, malobrojni primjerci potiču iz II vijeka, dok veći broj pripada III i IV vijeku, pokazuju da je rimska kultura u ove oblasti prodrila relativno kasno, kada su i ostvareni značajni kontakti s antičkim svijetom. Relativno mali broj staklenih posuda iz II vijeka istovremeno pokazuje i da je proces romanizacije na ovom prostoru tekao usporenim tempom, sukobljavajući se sa jakom autohtonom komponentom.

Već je rečeno da se razvoj rimskog stakla na području Crne Gore može pratiti na osnovu nalaza koji potiču sa tri rimske nekropole – Budve, Dokleje i Municipijuma S..., pri čemu treba naglasiti da ni oni, slično keramici, nijesu podjednako obrađeni, što onemogućava sticanje kompletnog uvida u ovu vrstu arheološkog materijala. Tako je od izuzetno značajne i svakako najbogatije zbirke rimskog stakla, koja potiče sa budvanske nekropole, obrađen samo njen manji dio, i to onaj koji potiče iz ranijih iskopavanja i koji se dijelom nalazi u samoj Budvi, a dijelom u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu,¹³⁴ dok posebno bogat i posebno značajan fond staklenih priloga pronađenih tokom posljednjih iskopavanja još uvijek nije obrađen, pa su i podaci o njemu uglavnom površni, a često i neprecizni.¹³⁵ Jedino je u ovom trenutku cjelovito obrađen stakleni materijal sa jugoistočne nekropole Dokleje¹³⁶ i stakleni materijal sa nekropole Municipijuma S...¹³⁷

Jedna od osnovnih karakteristika rimskog stakla sa područja Crne Gore izražena je u izuzetno velikom broju različitih oblika, odnosno tipova i njihovih varijanti, pa je tako stakleni materijal sa jugoistočne nekropole Dokleje, koji nije pretjerano brojan, ali koji i pored toga predstavlja značajnu skupinu ovih nalaza, razvrstan u 27 tipova, odnosno u 34 varijante, dok bi broj tipova i njihovih varijanti kod rimskog stakla sa budvanske nekropole svakako bio mnogo veći, jer

¹³⁴ Brojni primjerci rimskog stakla sa budvanske nekropole, osim u Muzeju Budve, danas se nalaze i u zbirkama drugih muzeja, o čemu ne postoji precizan uvid. O rimskom staklu sa budvanske nekropole vidi: Cermanović – Kuzmanović, A. 1976. 175-190; Veličković, M. 1976. 165-174.

¹³⁵ Podaci o rimskom staklu sa budvanske nekropole pronađenom u iskopavanjima 1980-1982. godine potiču iz terenske dokumentacije.

¹³⁶ O rimskom staklu sa jugoistočne nekropole Dokleje vidi: Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 152-197 (sa pratećom literaturom).

¹³⁷ O rimskom staklu sa nekropole Municipijuma S... vidi: Cermanović-Kuzmanović, A. 1971. 287-302.

se radi i o brojnijem materijalu i o većem broju različitih oblika. Sama činjenica da su u budvanskom staklu posve rijetki primjerci istovjetnih oblika, što se uglavnom zapaža kod primjeraka načinjenih duvanjem u kalupima, dovoljno jasno govori o izuzetnom bogatstvu oblika, odnosno tipova i njihovih varijanti. Već je rečeno da je samo manji dio rimskog stakla sa budvanske nekropole obrađen, i to dosta površno, sa zaključcima o porijeklu i hronologiji koji su se uglavnom bazirali na tipologiji, što svakako nije dovoljno za cjelovit i precizan prikaz razvoja rimskog stakla na teritoriji Crne Gore. Nažalost, ni brojni nalazi stakla sa posljednjih iskopavanja ne mogu bitnije popraviti situaciju, osim što će postojeća tipologija biti obogaćena nizom novih oblika, odnosno tipova i njihovih varijanti.

Među staklenim predmetima koji potiču sa pomenutih nekropola, u zavisnosti od njihove namjene, moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih oblika, koji se dalje mogu razvrstati u određeni broj tipova i varijanti. Tako se kao osnovni oblici javljaju zdjele, tanjiri, čaše, pehari, krčazi, boce za držanje tečnosti, toaletne bočice za mirise i mirišljava ulja, gdje spadaju tzv. balzamarijumi, amforiskosi i aribalosi, urne – *ollae cinerariae* i neki posebni i rijetki oblici kojima se ne može jasno definisati namjena.

Na istraženim nekropolama, u odnosu na druge oblike stakla, z d j e l e nijesu preterano česti grobni prilozii. Na nekropoli Budve i nekropolama Municipijuma S... ova vrsta staklenih posuda zastupljena je u relativno skromnom broju, dok je na jugoistočnoj nekropoli Dokleje njihov broj nešto veći, gdje uglavnom potiču iz grobova spaljenih pokojnika, a samo izuzetno iz grobova inhumiranih pokojnika. Na nekropoli Dokleje ova vrsta staklenih posuda uslovno je nazvana tanjiri-zdjele, budući da se nije mogla precizno utvrditi njihova osnovna namjena, odnosno nije se moglo utvrditi da li su pojedini oblici služili kao tanjiri, ili kao zdjele.

Na budvanskoj nekropoli poznat je relativno mali broj zdjela koje se u zavisnosti od oblika recipijenta i profilacije oboda mogu razvrstati u tri tipa. Prvom tipu bi pripadale zdjele konično-zaobljenog recipijenta sa niskom prstenastom stopom i višestruko profilisanim obodom, koji uz to može biti podavijen ka spoljašnjoj strani ili horizontalno izdužen. Drugom tipu bi pripadale zdjele takođe konično-zaobljenog recipijenta sa naglašenom prstenastom stopom i horizontalno razgrnutim obodom, dok bi trećem tipu pripadale zdjele hemisferičnog recipijenta, zaobljenog dna, horizontalno

razgrnutog i profilisanog oboda, najčešće bez ukrasa, mada ponekad mogu imati horizontalna rebra, urezane horizontalne linije ili brušene ornamente koji se sastoje od vertikalnih ureza i ovalnih udubljenja. Prva dva tipa zdjela potiču iz grobova spaljenih pokojnika i pripadaju I-II vijeku, dok treći tip potiče iz skeletnih i uglavnom se vezuje za III-IV vijek.¹³⁸

Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje, na osnovu oblika recipijenta, uočena su tri osnovna tipa zdjela-tanjira, od kojih jedan, koji karakteriše oštro ili blaže profilisan recipijent, ima i dvije varijante. Varijanta zdjela-tanjira koju odlikuje oštro profilisani recipijent i prstenasta ili niska konična stopa datovana je u III vijek, dok je varijanta sa blaže profilisanim recipijentom datovana u II vijek.¹³⁹ Drugi tip zdjela-tanjira sa koničnim recipijentom, prstenastom ili koničnom stopom, zadebljanim ili horizontalno razgrnutim obodom pripada kraju II i prvoj polovini III vijeka,¹⁴⁰ dok je treći, koji odlikuju cilindrični recipijent, neprofilisano dno i zadebljan obod, datovan u kraj I i početak II vijeka.¹⁴¹ Sa doklejske nekropole poznat je i oblik zdjele sa brušenim ovalnim ukrasima datovan u kraj III i prvu polovinu IV vijeka.¹⁴²

Za razliku od nekropole Dokleje, na nekropolama Municipijuma S... zdjele su vrlo rijetke. Javljaju se kao poluloptaste, odnosno kao hemisferične, sa nekoliko varijanti u zavisnosti od oblika oboda i dna. Zdjela najjednostavnijeg oblika, bez ukrasa, sa neznatno razgrnutim obodom i uvučenim dnom, predstavlja i najraniji primjerak stakla sa ove nekropole, datovan u III vijek.¹⁴³ Ostale varijante zdjela dubljeg ili plićećeg recipijenta, razgrnutog oboda i zaravnjenog dna, ukrašene urezanim horizontalnim linijama ispod oboda i na truhu, datovane su u III-IV vijek, dok su zdjele sa vertikalnim urezima i ovalnim brušenim udubljenjima, kakve se javljaju i na budvanskoj nekropoli i za koje se smatra da pripadaju kelnskim proizvodima, datovane u IV vijek.¹⁴⁴

¹³⁸ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 177.

¹³⁹ Velimirović-Žozić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 164.

¹⁴⁰ Isti, 164-165.

¹⁴¹ Isti, 166.

¹⁴² Isti, 163.

¹⁴³ Cermanović-Kuzmanović, A. 1971. 289-290.

¹⁴⁴ Isti, 289.

Tanjiri, kao poseban oblik staklenih posuda, poznati su samo sa nekropole Budve, gdje je nekoliko primjeraka nađeno u grobovima spaljenih pokojnika i gdje su uglavnom korišćeni kao poklopci za urne. Razlikuju se tri tipa, od kojih jedan pripada tanjirima sa konično-zaobljenim recipijentom, niskom prstenastom stopom, uvučenim dnom i profilisanim obodom, drugi odlikuju plitki i široki izrazito konični recipijent i ravno dno, dok je kod trećeg recipijent koničan, blago zaobljen, sa jako uvučenim dnom i posuvraćenim obodom. Uglavnom pripadaju I i II vijeku.

Za razliku od zdjela i tanjira, čaše su kao grobni prilozi znatno brojnije i na pomenutim nekropolama javljaju se u nekoliko osnovnih tipova. Na budvanskoj nekropoli mogu se izdvojiti čaše polusferičnog recipijenta sa prstenastom stopom i zadebljanim obodom, ponekad ukrašene urezanim horizontalnim linijama, čaše polusferičnog recipijenta, ravnog dna i horizontalno razgrnutog oboda, često ukrašene horizontalno urezanim linijama, čaše polusferičnog recipijenta, profilisanog oboda, postavljene na visoku koničnu stopu, čaše bokastog, odnosno bikoničnog ili kruškolikog recipijenta sa horizontalno razgrnutim obodom i jako uvučenim dnom, zatim čaše cilindričnog recipijenta sa niskom prstenastom stopom i horizontalno razgrnutim obodom, čaše blago zaobljenog cilindričnog recipijenta, uvučenog dna i nenaglašenog ili neznatno zadebljanog i uvučenog oboda, ponekad ukrašene krupnim, brušenim polumjesečastim ornamentima, zatim čaše cilindričnog recipijenta sa uvučenim dnom i horizontalno razgrnutim obodom, čaše dubokog cilindričnog recipijenta koji se sužava ka vrhu i koji je postavljen na nisku prstenastu stopu, cilindrične čaše profilisanog i neznatno razgrnutog oboda sa naglašenim prstenastim dnom, čaše dubokog, bikoničnog recipijenta sa naglašenim prijelazom iz donjeg u gornji konus, neznato razgrnutim obodom, prstenastom stopom i uvučenim dnom, koje mogu biti ukrašene sa jednim ili dva tanka horizontalna rebra ispod oboda i pri dnu i čaše dubokog, četvrtastog recipijenta sa uzdužnim udubljenjima. U zbirci rimskog stakla Narodnog muzeja u Beogradu nalazi se nekoliko primjeraka cilindričnih čaša, kao i jedan primjerak kruškolike čaše sa četiri ulegnuća na truhu i izdvojenom pločastom nogom, datovane u I vijek.¹⁴⁵ Navedeni oblici čaša na budvanskoj nekropoli uglavnom su vezani za I – II vi-

¹⁴⁵ Vučković, M. 1976. 168.

jek, mada ima i pojedinih oblika koji se javljaju u I, ali koji traju sve do IV vijeka.¹⁴⁶

I na jugoistočnoj nekropoli Dokleje čaše su relativno česte i dijelom potiču iz spaljenih, a dijelom iz skeletnih grobova. Iako pokazuju određene sličnosti sa pojedinim oblicima čaša sa budvanske nekropole, one se ipak i znatno razlikuju i mogu se razvrstati u tri osnovna tipa – u hemisferične, cilindrične i zvonolike, od kojih svaki u zavisnosti od profilacije recipijenta, dna i oboda ima i nekoliko varijanti. Tako su hemisferične čaše, koje u osnovi imaju poluloptast recipijent i često su ukrašene brušenjem ili aplikacijama, razvrstane u tri varijante – u čaše sa razgrnutim obodom i neprofilisanim dnom, nađene u skeletnim grobovima i datovane u drugu polovinu III i IV vijek,¹⁴⁷ u čaše nešto dubljeg recipijenta sa ravnim dnom, takođe nađene u skeletnim grobovima, datovane u dugu polovinu III i IV vijek,¹⁴⁸ i u čaše sa prstenastom stopom, od kojih su neke nađene i u grobovima spaljenih pokojnika, datovane u II-III vijek.¹⁴⁹

Cilindrične čaše, slično hemisferičnim, takođe mogu imati različito profilisano dno i obod, pa su na osnovu toga razvrstane u tri varijante – u čaše neprofilisanog, uvučenog dna, nađene i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika, datovane od kraja II do sredine III vijeka,¹⁵⁰ u čaše sa prstenastom stopom, nađene u skeletnim grobovima, datovane u III-IV vijek,¹⁵¹ i u čaše s koncentričnim rebrima na dnu, nađene u grobovima spaljenih pokojnika, koje se javljaju od sredine II vijeka.¹⁵² Čaše zvonolikog recipijenta, razgrnutog oboda i konične stope, koje su na nekropoli Dokleje nađene u svega tri primjerka, od kojih jedan u skeletnom, a ostala dva u grobovima spaljenih pokojnika, datovane su u III vijek.¹⁵³

Staklene čaše na nekropolama Municipijuma S... nijesu brojne. Uglavnom se javljaju kao cilindrične, i to u dva osnovna tipa –

¹⁴⁶ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176-177.

¹⁴⁷ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 159.

¹⁴⁸ Isti, 159.

¹⁴⁹ Isti, 159.

¹⁵⁰ Isti, 160.

¹⁵¹ Isti, 160.

¹⁵² Isti, 160-161.

¹⁵³ Isti, 161.

kao duboke, sa neznatno razgrnutim obodom i ravnim dnom, ukrašene sa nekoliko paralelno urezanih, horizontalnih linija, i kao duboke, blago zaobljene, sa uvučenim dnom i ljevkasto razgrnutim obodom, ukrašene sa dva aplicirana horizontalna rebra ispod oboda i sa četiri naspramno postavljena ovalna udubljenja.

Staklene posude dubljeg recipijenta nazvane pehari nijesu posebno brojne ni na jednoj nekropoli. Na budvanskoj nekropoli se javljaju u tri osnovna tipa, od kojih prvi odlikuju dubok, zvonolik recipijent, razgrnut obod i naglašena konična stopa, drugi ima dubok cilindrični, blago ispupčen recipijent sa neznatno razgrnutim obodom, profilisanu stopu i uvučeno dno, dok trećem tipu pripadaju pehari dubokog, bokastog recipijenta, sa jače razgrnutim obodom i sa naglašenom niskom, koničnom stopom. Na osnovu pratećeg materijala uglavnom se mogu vezati za I i II vijek.

Među peharima sa nekropole Dokleje poznata su dva osnovna oblika, jedan sa udubljenjima na recipijentu i drugi sa koničnim recipijentom. Na osnovu profilacije recipijenta, oboda i dna, kod oba oblika se javlja i nekoliko varijanti. Tako se kod pehara sa udubljenjima razlikuju dvije varijante: jedna sa uvučenim dnom, od koje je jedan primjerak iz groba spaljenog pokojnika datovan u kraj I vijeka, mada se isti oblici javljaju i početkom IV vijeka,¹⁵⁴ i druga sa prstenastom stopom, čiji su primjerci datovani u kraj III i početak IV vijeka.¹⁵⁵

Kod koničnih pehara, koji imaju dubok recipijent, prstenastu stopu i obod profilisan na različite načine, moguće je razlikovati tri varijante – pehare blago zaobljenog recipijenta sa horizontalno razgrnutim obodom, nađene u grobovima spaljenih pokojnika, datovane u prvu polovinu II vijeka,¹⁵⁶ pehare sa ljevkasto proširenim obodom, i pehare ravno zasječenog oboda iz skeletnih grobova, datovane u III i prvu polovinu IV vijeka.¹⁵⁷

Jedan broj pehara potiče i sa nekropola Municipijuma S..., među kojima se javljaju konični, cilindrični i zvonoliki.¹⁵⁸ Pehari

¹⁵⁴ Isti, 161-162.

¹⁵⁵ Isti, 162.

¹⁵⁶ Isti, 162.

¹⁵⁷ Isti, 162-163.

¹⁵⁸ Budući da su arheološki nalazi od stakla sa nekropola Municipijuma S... parcijalno objavljivani u toku arheoloških istraživanja, danas ne postoji kompletan uvid u

koničnog, uglavnom dubokog recipijenta, javljaju se u nekoliko varijanti – kao blago zaobljeni sa horizontalno razgrnutim obodom, datovani u III-IV vijek,¹⁵⁹ kao ljevkasto prošireni sa zaobljenim dnom, koji mogu biti ukrašeni horizontalno urezanim linijama ispod oboda i na trbuhu, datovani u IV vijek,¹⁶⁰ i kao konični sa horizontalno razgrnutim obodom i uvučenim dnom, datovani u III-IV vijek.¹⁶¹ Od cilindričnih pehara poznat je samo jedan primjerak koji pripada tipu sa dubokim, blago zaobljenim recipijentom koji se preko noge u obliku kuglice oslanja na koničnu stopu. Pehar je ispod blago zaobljenog oboda ukrašen apliciranom staklenom niti, dok je recipijent prekriven mrežastim reljefnim ornamentom u obliku nepravilnih rombova u kojima se nalaze medaljoni sa reljefnim predstavama konjskih glava. Datovan je u drugu polovinu III ili početak IV vijeka.¹⁶² I zvonoliki pehari zastupljeni su samo jednim, izuzetno rijetkim primjerkom, poznatim kao *diatrete*. Radi se o peharu od bezbojnog stakla, zvonolikog recipijenta, zaobljenog dna i ljevkasto razgrnutog oboda, čiji je donji dio ukrašen mrežom od krupnih okaca od kobaltno-plave staklene paste, koja je tankim stubićima pričvršćena za zidove pehara. Oko profilisanog oboda teče reljefni natpis izveden istom, kobaltno-plavom staklenom pastom, koji glasi: *VIVAS PANELLENI BONA M(emoria)*. Pehar se pripisuje kelnskim radnicima i datuje se u kraj IV ili početak V vijeka.¹⁶³

Š o l j e su među staklenim materijalom izuzetno rijetke i zastupljene su u samo jednom primjerku koji potiče sa budvanske nekropole. Radi se o manjoj cilindričnoj šolji sa jednom vertikalnom drškom, neznatno zadebljanim i uvučenim obodom i uvučenim dnom, koja potiče iz groba sa spaljenim pokojnikom i koja se okvirno može datovati u I-II vijek.

Staklene posude izduženog recipijenta sa jednom vertikalnom drškom, koje su služile za izlivanje tečnosti, uslovno nazvane *krčazi*, nešto su brojnije na nekropoli Budve, dok je na nekropo-

njihov broj i vrste. Navedeni podaci se odnose na materijal pronađen u iskopavanjima zaključno sa 1970. godinom, tako da izostaju podaci o materijalu pronađenom u iskopavanjima obavljenim u nekoliko narednih godina.

¹⁵⁹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1971. 290.

¹⁶⁰ Isti, 291.

¹⁶¹ Isti, 290.

¹⁶² Ružić, M. 2001. 413-429.

¹⁶³ Cermanović-Kuzmanović, A. 1974. 34-37.

li Dokleje i nekropolama Municipijuma S... ovaj oblik sasvim rijedak. Krčazi se na budvanskoj nekropoli javljaju u nekoliko osnovnih tipova, među kojima je posebno karakterističan tip krčaga sa naglašenim prijelazom iz trbuha u gornji konus, sa visokim cilindričnim vratom, vertikalnom drškom i uvučenim dnom, koji pripada I vijeku,¹⁶⁴ dok se tip krčaga jajolikog recipijenta sa visokom prstenastom stopom i širokim ljevkastim vratom i tip krčaga bikoničnog recipijenta sa niskim cilindričnim vratom i razgrnutim otvorom vezuju za I – II vijek.¹⁶⁵

Pored ovih, na nekropoli Budve javljaju se i krčazi kruškolikog recipijenta sa cilindričnim vratom, profilisanim obodom, uvučenim dnom i vertikalnom drškom, koja može biti ukrašena nizom istaknutih, plastičnih zubaca, koji se vezuju za I-II vijek.¹⁶⁶

Jajoliki krčazi sa jednom vertikalnom drškom, prstenastom stopom i kratkim vratom koji se ljevkasto širi ka obodu poznati su i sa nekropole Dokleje, iz grobova spaljenih pokojnika, datovani u kraj I vijeka.¹⁶⁷ Na nekropoli Dokleje, pored jajolikog, javlja se i tip cilindričnog krčaga sa uvučenim dnom ili sa prstenastom stopom i sa profilisanim obodom, kod koga je moguće razlikovati i dvije varijante: jednu sa plastičnim rebrima ispod oboda, i drugu sa jednostavno profilisanim obodom, obje nađene u skeletnim grobovima, datovane u drugu četvrtinu IV vijeka.¹⁶⁸

Sa nekropole II Municipijuma S... poznati su krčazi izduženog, blago bikoničnog recipijenta sa ljevkasto razgrnutim obodom i sa niskim prstenastim vratom koji je ukrašen apliciranim horizontalnim rebrima.

Brojnijoj grupi staklenih posuda pripadaju *b o c e*, kod kojih je moguće razlikovati veći broj i tipova i varijanti. Na nekropoli Budve posebno su brojne boce trbušastog, odnosno loptastog recipijenta, ali se javljaju i boce sa koničnim i srololikim recipijentom. Kod većeg broja dno je uvučeno, dok dugi i uzani vrat može biti i ljevkasto proširen, sa razgrnutim, prstenasto profilisanim, posuvraćenim ili manje ili jače zadebljanim obodom. Neki primjerci trbu-

¹⁶⁴ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176.

¹⁶⁵ Isto, 176.

¹⁶⁶ Vučković, M. 1976. 167.

¹⁶⁷ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 157.

¹⁶⁸ Isti, 157-158.

šastih boca sa budvanske nekropole ukrašeni su brušenim, ovalnim udubljenjima na stomaku, dok pojedini primjerci loptastih ili kruškolikih boca sa jednom vertikalnom drškom, koje odlikuju izdužen cilindrični vrat, prstenast obod, ravno ili uvučeno dno ili niska prstenasta stopa, mogu na prijelazu iz ramena u vrat imati horizontalno plastično rebro. Ovaj tip boca uglavnom se vezuje za istočni Mediteran i pripada prvoj polovini I vijeka.¹⁶⁹

Sa nekropole Budve poznate su i boce cilindričnog recipijenta, koji pri dnu može biti nešto uži, bez drški, sa ravnim ili uvučenim dnom, sa nižim cilindričnim vratom i profilisanim obodom, čija se proizvodnja vezuje za II vijek,¹⁷⁰ dok se cilindrične boce sa jednom i cilindrične boce sa dvije drške i sa uvučenim dnom uglavnom vezuju za I vijek, mada se ovaj tip boce koristio i kasnije, sve do III vijeka, kako to pokazuje jedan primjerak koji potiče sa nekropole II Municipijuma S...¹⁷¹ Niske prizmatične boce, niskog cilindričnog vrata sa jednom drškom, koje mogu biti ukrašene plitkim širokim ulegnućima, javljaju se od I do III vijeka, dok su niske prizmatične boce sa dvije drške, niskog cilindričnog vrata i uvučenog dna karakteristične za II vijek.¹⁷² Istom periodu bi pripadala boca izduženog recipijenta sa dvanaest uzdužnih polja i sa jednom drškom. Boce trbušastog recipijenta i ljevkastog vrata nađene u jednom skeletnom grobu budvanske nekropole vjerovatno pripadaju III-IV vijeku. Zanimljive su i bočice u obliku violine, poznate i sa nekropole Dokleje, koje su moguće sirijski proizvod iz II – III vijeka.¹⁷³

Posebnom tipu na budvanskoj nekropoli pripadaju boce cilindričnog ili loptastog recipijenta sa niskim cilindričnim vratom, profilisanim obodom i ravnim ili uvučenim dnom i sa uzdužnim ili kružnim depresijama na četiri strane, kao i tzv. *merkuri* boce, koje odlikuju izduženi četvrtasti recipijent, dug cilindričan vrat, profilisani obod i uvučeno ili ravno dno, čija se pojava vezuje za I vijek, ali se u upotrebi nalaze sve do III vijeka.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Vučković, M. 1976. 167.

¹⁷⁰ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176-177.

¹⁷¹ Isti, 176.

¹⁷² Isti, 177.

¹⁷³ Isti, 177.

¹⁷⁴ Cermanović-Kuzmanović, A. 1987. 17.

Za razliku od Budve, gdje se boce uglavnom vezuju za rani period, odnosno za I i II vijek, one su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje češće nalažene u kasnijim, skeletnim grobovima, dok su u ranijim, u grobovima spaljenih pokojnika, sasvim rijetke. Najraniji, malobrojni primjerci boca potiču iz treće četvrtine II vijeka, od sredine III vijeka češće se javljaju, da bi krajem III i početkom IV vijeka postale daleko brojnije. Sve pripadaju importu, uglavnom sa zapada, iz kelnskih i italjskih radionica, ali i sa istoka, kome pripada jedan manji broj, i to onih najstarijih.¹⁷⁵ Slično nekropoli Budve, javljaju se kao jajolike, loptaste, srolike, kruškolike, cilindrične, konične i sa udubljenjima na recipijentu. Među jajolikim razlikuju se dvije varijante: jedna starija, okvirno iz II vijeka, i druga mlađa, iz kraja III i početka IV vijeka.¹⁷⁶ Kod loptastih boca, koje su zastupljene u najvećem broju primjeraka, izdvojene su i četiri varijante, koje se međusobno razlikuju u izgledu vrata i oboda. Osim loptastih boca kod kojih je cilindrični vrat pri dnu sužen a obod ravno zasječen, sa ukrasom u vidu koncentričnih krugova i metopa izvedenih brušenjem, koje su nalažene i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika, svi ostali oblici loptastih boca potiču isključivo iz skeletnih grobova. Loptaste boce sa ukrasima javljaju se već u prvoj polovini III vijeka, dok su ostale vezane za drugu polovinu III i prvu polovinu IV vijeka.¹⁷⁷ Rijetke boce srolikog recipijenta, nađene i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika, na nekropoli Dokleje se najvjerovatnije pojavljuju u prvoj polovini III vijeka, dok boce kruškolikog recipijenta, koje potiču iz skeletnih grobova, pripadaju prvoj polovini IV vijeka.¹⁷⁸ Boce cilindričnog recipijenta sa dvije drške i uvučenim dnom, koje se javljaju u dvije varijante: jednoj sa visokim cilindričnim vratom, koji je sužen pri bazi, i drugoj sa kratkim koničnim vratom i ljevkasto proširenim obodom, datovane su u vrijeme od kraja III pa do kraja IV vijeka.¹⁷⁹ Po svemu sudeći, u isto vrijeme treba datovati i jedan pri-

¹⁷⁵ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 156-157.

¹⁷⁶ Isti, 153.

¹⁷⁷ Isti, 153-155.

¹⁷⁸ Isti, 155-156.

¹⁷⁹ Isti, 156.

mjerak slične boce sa nekropole II Municipijuma S... Izuzetno rijedak oblik boce koničnog recipijenta i koničnog vrata sa prstenastom stopom datovan je u III vijek, dok je isto tako rijedak oblik boce sa četiri naspramna udubljenja, ravnog dna i ljevkastog vrata, datovan u III-IV vijek.¹⁸⁰

B o č i c e za čuvanje mirisa i mirišljavih ulja čest su nalaz u grobovima rimske nekropole Budve i jugoistočne nekropole Dokleje, dok su sasvim rijetke na nekropolama Municipijuma S... Na nekropoli Dokleje bočice su uglavnom nalažene u skeletnim grobovima, mada određeni tipovi potiču i iz grobova spaljenih pokojnika. Javljaju se u više različitih tipova – kao cilindrične sa dvije varijante: jednoj bez drški i drugoj sa dvije vertikalne drške, kao loptaste i kao prizmatične. Cilindrične bočice sa budvanske nekropole, sa jednom drškom i recipijentom koji je izdijeljen na veći broj pravougaonih polja, na kojima su reljefno prikazane razne posude – hidrije, kantarosi, amfore i bahijski simboli, koje pripadaju tzv. sidonskom staklu karakterističnom za I vijek, predstavljaju najstarije primjerke stakla na rimskim nekropolama Crne Gore.¹⁸¹ Istom periodu pripadaju i bočice čiji je recipijent formiran u obliku dvojne ženske glave,¹⁸² a vjerovatno i kruškolika bočica sa recipijentom ukrašenim motivom saća, sa budvanske nekropole.

Bočice loptastog recipijenta na nekropoli Dokleje, koje su nalažene isključivo u skeletnim grobovima, uglavnom pripadaju III i IV vijeku. Cilindrične bočice bez drški, koje su izuzetno rijetke i koje takođe potiču iz skeletnih grobova, pripadaju IV vijeku, dok primjerak cilindrične bočice sa dvije drške, nađen u grobu spaljenog pokojnika, pripada kraju I vijeka. Bočice prizmatičnog recipijenta iz grobova spaljenih pokojnika, koje su ukrašene sa četiri naspramna kružna udubljenja, vezuju se za kraj I vijeka.¹⁸³

Toaletne bočice, tzv. **b a l z a m a r i j u m i**, predstavljaju najbrojniju grupu staklenih posuda na sve tri rimske nekropole Crne Gore. Javljaju se u velikom broju i tipova i njihovih varijanti. Pretežno potiču iz grobova spaljenih pokojnika, što znači da ova vr-

¹⁸⁰ Isti, 156.

¹⁸¹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 175-176.

¹⁸² Isti, 176.

¹⁸³ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 171-172.

sta stakla uglavnom pripada ranijem periodu, mada ima i primjerka koji se vezuju i za kasniji period, odnosno za III i IV vijek.

Na nekropoli Budve posebno su brojni konični balzamarijumi sa većim brojem varijanti, među kojima se razlikuje varijanta sa spljoštenim recipijentom, sa dugim i uzanim vratom koji je pri dnu sužen, sa uvučenim dnom i profilisanim i razgrnutim obodom, zatim varijanta sa zaobljenim recipijentom, dugim vratom i ljevkasto proširenim obodom, varijanta sa trbušasto-koničnim recipijentom, debljeg cilindričnog vrata i profilisanog oboda, i varijanta sa zvonolikim recipijentom, profilisanim ili konično razgrnutim obodom i uvučenim dnom.

Pored koničnih, na budvanskoj nekropoli su zastupljeni i cjevasti balzamarijumi sa blago koničnim recipijentom, zaobljenim dnom, dugim vratom i sa uglavnom ljevkasto proširenim obodom, kao i cjevasti sa naglašenim prijelazom u vrat, čija je dužina jednaka dužini recipijenta i sa najčešće ljevkasto proširenim obodom. Javlja se i tip balzamarijuma sa bokastim recipijentom i kraćim cilindričnim vratom, kao i kapljičasti tip. Svi ovi osnovni tipovi imaju i veći broj varijanti kod kojih se razlike uočavaju u profilaciji recipijenta, oboda i dna, kao i u odnosu dužine vrata i tijela. Bitno je istaći da veći broj pripada I i II vijeku, mada se izvjesne forme koje se javljaju u II vijeku produžavaju sve do IV vijeka.¹⁸⁴

Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje balzamarijumi se javljaju u četiri osnovna tipa – kao bokasti, kao balsamarijumi sa proširenom bazom, koji imaju veći broj varijanti, kao kapljičasti, i kao vretenasti, koji imaju i dvije varijante. Bokasti balsamarijumi su najrjeđi i na nekropoli Dokleje se javljaju krajem I i u prvoj polovini II vijeka.¹⁸⁵ Kod balzamarijuma sa proširenom bazom, u zavisnosti od oblika recipijenta, izdvojene su četiri varijante – sa koničnim recipijentom, sa koničnim recipijentom, i suženim cilindričnim vratom, sa hemisferičnim recipijentom i sa zvonolikim recipijentom. Varijanta balzamarijuma sa koničnim recipijentom i suženim vratom javlja se već u prvoj polovini I vijeka i u upotrebi je sve do sredine II vijeka, dok se balzamarijumi koničnog i zvonolikog recipijenta javljaju krajem I i traju kroz cio II, a moguće i do početka III vijeka.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176.

¹⁸⁵ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 166-167.

¹⁸⁶ Isti, 167-169.

Kapljičasti balzamarijumi su izuzetno rijetki i za sada je nađen samo jedan primjerak koji potiče iz groba spaljenog pokojnika sa jugoistočne nekropole Dokleje. Riječ je o balzamarijumu dugog, cjevastog recipijenta i zaobljenog dna, koji vjerovatno pripada kraju I ili II vijeku.¹⁸⁷

Balsamarijumi vretenastog recipijenta, koji potiču iz skeletnih grobova nekropole Dokleje i koji se javljaju u dvije varijante, od kojih prvu odlikuju zaobljeno dno i razgrnut obod, a drugu zaobljeno dno i ljevkasto prošireni vrat, na osnovu pratećeg materijala datovani su u kraj III ili prvu polovinu IV vijeka.¹⁸⁸

Toaletne bočice malih dimenzija, jajolikog ili trbušastog recipijenta, kratkog cilindričnog vrata, koje su izrađivane duvanjem u kalupima i koje su poznate kao *amforiskosi*, relativno su brojne među staklenim materijalom budvanske nekropole, na nekropoli Dokleje spadaju među najrjeđe oblike stakla, zastupljene su samo u jednom cijelom i jednom fragmentovanom primjerku, dok su na nekropolama Municipijuma S... potpuno nepoznate.

Amforiskosi na budvanskoj nekropoli potiču isključivo iz grobova spaljenih pokojnika i javljaju se u nekoliko varijanti. Posebno su brojni trbušasti, sa jednom ili dvije vertikalne drške i ravnim dnom, ukrašeni ili rebrastim ornamentom zrakasto raspoređenim na donjem i gornjem dijelu recipijenta i horizontalnim frizom sa vegetabilnim motivima preko stomaka, ili s uzdužnim rebrima raspoređenim preko čitavog recipijenta. Pored trbušastih, javljaju se i vretenasti amforiskosi sa ravnim dnom, ukrašeni vertikalnim udubljenjima duž čitavog recipijenta, zatim jajoliki sa zašiljenim dnom, ukrašeni vertikalnim udubljenjima, i jajoliki sa zašiljenim dnom, sa dvije drške, ukrašeni sitnim horizontalnim rebrima ili uzdužnim talasastim urezima i bradavičastim ispupčenjima, kao i bombasti, sa dvije drške i zašiljenim dnom, bez ukrasa. U ovu grupu spada i jedna posebno zanimljiva toaletna bočica spljoštenog i sedmostrano profilisanog recipijenta, sa jednom vertikalnom vrškom i sa ravnim dnom, ukrašena sa po nekoliko plastičnih, koncentričnih krugova. Svi primjerci amforiskosa najvjerovatnije su importovani sa istoka i svi pripadaju I vijeku.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Isti, 169.

¹⁸⁸ Isti, 169-170.

¹⁸⁹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176.

Rijetki primjerci amforiskosa sa nekropole Dokleje, jajolikog recipijenta sa zašiljenim dnom i sa dvije vertikalne drške, ukrašeni horizontalnim rebrima, datovani su u prvu polovinu II vijeka.¹⁹⁰

Sa budvanske nekropole, iz grobova spaljenih pokojnika potiče i relativno rijedak oblik staklene bočice tzv. *aribalos*, koji odlikuju loptasti recipijent, kratki cilindrični vrat, profilisan obod, zaobljeno dno i dvije drške koje spajaju rame sa vratom. Jedan primjerak je ukrašen apliciranom staklenom niti koja je spiralno uvijena oko čitavog recipijenta. Sudeći po ostalom materijalu sa kojim su nađeni, i oni se okvirno mogu datovati u I-II vijek.

Staklene urne, tzv. *ollae cinerariae*, predstavljaju relativno brojnu grupu staklenih nalaza na rimskim nekropolama Crne Gore. Posebno su brojne na nekropoli Budve, dok su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje i nekropolama Municipijuma S... zastupljene u nešto manjem broju. Veći broj pripada tipu loptastih urni koje se javljaju ili sa kratkim cilindričnim vratom, profilisanim i horizontalno razgrnutim obodom i uvučenim dnom, ili sa višim cilindričnim vratom, koji može biti i ljevkasto proširen. Brojno su zastupljene i cilindrične urne sa visokim cilindričnim vratom, profilisanim obodom, uvučenim dnom i sa jednom vertikalnom drškom, koje ponekad mogu biti ukrašene horizontalno urezanim linijama. U značajnom broju se javljaju i bokaste urne niskog cilindričnog ili ljevkastog vrata, razgrnutog oboda, sa dvije vertikalne drške, koje ponekad mogu biti formirane u obliku latiničnog slova „M“ i koje se javljaju od I – III vijeka.¹⁹¹ Sasvim su rijetke urne prizmatičnog recipijenta sa kratkim cilindričnim vratom i posuvraćenim obodom, kao i duboke, cilindrične sa dvije vertikalne drške, kratkim cilindričnim vratom i profilisanim obodom, ukrašene nizom dubljih, horizontalno urezanih linija.

Jedan broj staklenih urni opisanih tipova, koji potiče sa budvanske nekropole i koji se nalazi u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, uglavnom je datovan u I vijek.¹⁹²

Staklene urne sa jugoistočne nekropole Dokleje, koje nijesu posebno brojne, gotovo sve pripadaju tipu sa loptastim recipijentom. Na osnovu profilacije oboda razvrstane su u tri varijante – u

¹⁹⁰ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 172.

¹⁹¹ Cermanović-Kuzmanović, A. 1976. 176-177.

¹⁹² Veličković, M. 1976. 166-167.

urne sa horizontalno razgrnutim i zadebljanim obodom, u urne sa horizontalno razgrnutim i ka unutrašnjoj strani povijenom obodu, i u urne sa razgrnutim i ka spoljašnjoj strani povijenom obodu. Sve pripadaju italskim radionicama i na nekropoli Dokleje se javljaju od kraja I do sredine II vijeka, ali su vjerovatno bile u upotrebi sve do kraja III vijeka.¹⁹³

Među staklenim materijalom sa budvanske nekropole nalazi se i određen broj malih posuda koje su vjerovatno služile za kozmetičke preparate i koje svojim oblikom podsjećaju na staklene urne. Uglavnom su bokastog ili loptastog recipijenta, niskog cilindričnog vrata, horizontalno razgrnutog oboda i uvučenog dna. Nekoliko primjeraka se odlikuje dužim cilindričnim ili ljevkastim vratom, ravnim ili uvučenim dnom. Nalažene su u grobovima spaljenih pokojnika i okvirno se vezuju za I-II vijek.

Uz staklene urne su često nalaženi i posebno oblikovani poklopci, najčešće koničnog oblika, profilisanog oboda, sa jednom dugmetastom drškom na sredini, ali se javljaju i plitki, širokog, profilisanog recipijenta sa širom dugmetastom drškom.

Pored navedenih oblika, potrebno je napomenuti da se među rimskim staklom javljaju i neki posebno rijetki oblici, od kojih je nekoliko zastupljeno na nekropoli Budve. Među njima se izdvaja jedna duga, vretenasta boca kratkog cilindričnog vrata, razgrnutog oboda, sa visokom koničnom stopom, čiji je gornji dio ukrašen tankim, koso apliciranim staklenim trakama, a donji dio rijetkim bradavičastim ispupčenjima, koja potiče iz groba spaljenog pokojnika, kao i posebno zanimljiva kruškolika boca kratkog cilindričnog vrata, zadebljanog i horizontalno razgrnutog oboda i ravnog dna, načinjena od naizmjenično raspoređenih, uzdužnih traka plavog, tamno plavog, bijelog i svijetlo ljubičastog stakla.

Među staklenim materijalom nalazi se i nekoliko oblika za koje nije moguće utvrditi njihovu osnovnu namjenu. Tako je jedna staklena boca u obliku ptice, tzv. *askos*, nađena u jednom skeletnom grobu na nekropoli Budve, koja se, sudeći prema materijalu sa kojim je nađena, okvirno može vezati za IV vijek.

I sa nekropole Dokleje poznato je nekoliko staklenih posuda nejasne namjene, kao što je *askos*, ili boca loptastog oblika čija je

¹⁹³ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 172-173.

unutrašnjost staklenom pregradom podijeljena na dva dijela, datovana u kraj I vijeka, ili staklene posude pljosnatog recipijenta sa koničnom stopom i ljevkastim vratom, tzv. ampule, proizvedene tokom II i III vijeka.¹⁹⁴

Predmeti od metala, kosti, staklene paste i ćilibara predstavljaju relativno brojnu i raznovrsnu grupu nalaza, koji uglavnom potiču sa rimskih nekropola Crne Gore, jedan broj potiče sa iskopavanja koja su tokom posljednjih godina obavljena i u samim gradovima – Risnu, Budvi i Dokleji, a sasvim mali broj pripada slučajnim nalazima. Nažalost, od velikog broja pronađenih predmeta koji pripadaju ovoj grupi, samo je manji dio obrađen, dok o većem gotovo da nema nikakvih konkretnijih podataka. Detaljnije su obrađeni nalazi sa jugoistočne nekropole Dokleje, dok su posebno brojni i raznovrsni predmeti ove grupe sa nekropole Budve i nekropole Municipijuma S... samo djelimično poznati, i to uglavnom iz terenske dokumentacije sačinjene tokom arheoloških iskopavanja i jednog kraćeg priloga o nakitu od plemenitih metala sa nekropole Municipijuma S...

Na osnovu objavljene građe, kao i na osnovu uvida u dokumentaciju sačinjenu tokom terenskih istraživanja, moguće je konstatovati da su predmeti od metala, kosti, staklene paste i drugih organskih materijala, koji potiču sa nekropola Budve, Dokleje i Municipijuma S..., nalaženi u objema vrstama grobova, odnosno i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika. S tim u vezi, na nekropoli Dokleje je zapaženo da su čak pojedine vrste predmeta, kao što su strigili, ogledala i kovčežići za nakit, polagani isključivo u grobove spaljenih pokojnika, dok su pojedini djelovi nakita, kao što su grivne, djelovi pojasa i djelovi obuće, nalaženi samo u grobovima inhumiranih pokojnika. Takođe je na nekropoli Dokleje zapaženo da su pojedini predmeti, uglavnom djelovi odjeće, koji su nalaženi u grobovima spaljenih pokojnika, često bili deformisani, što govori da se ne radi o klasičnim grobnim priložima, već o nalazima koji su zajedno sa pokojnikom spaljivani na lomači i sa ostacima sa lomače prenijeti u grob.

Predmeti načinjeni od metala, organskih materijala – kosti i ćilibara i staklene paste, prema osnovnoj namjeni mogu se razvrstati na nekoliko podgrupa – na djelove odjeće, na nakit i djelove na-

¹⁹⁴ Isti, 173-174.

kita, na predmete namijenjene za svakodnevnu upotrebu i na rijetke primjerke oružja. Podgrupi predmeta vezanih za odjeću pripadaju fibule, djelovi pojasa, dugmad i predice za obuću, podgrupi nakita pripada prstenje, minduše, ogrlice, grivne i igle; podgrupi predmeta za svakodnevnu upotrebu pripadaju različiti djelovi pribora namijenjenog za toaletu, različite vrste alatki, odnosno oruđa i djelovi pribora vezanih za zabavu, dok podgrupi oružja pripada manji broj gvozdjenih kopalja.

U podgrupi predmeta vezanih za odjeću, *f i b u l e* predstavljaju najbrojnije nalaze. Posebno su brojne na nekropoli Budve i nekropolama Municipijuma S..., dok su na nekropoli Dokleje fibule relativno rijetke i otkrivene su u svega nekoliko grobova, uglavnom spaljenih pokojnika, pa su pojedini tipovi zastupljeni najčešće u jednom ili dva primjerka. Veći broj fibula je načinjen od bronz, dok je svega nekoliko primjeraka načinjeno od srebra i gvožđa. Prema obliku razvrstane su u nekoliko osnovnih tipova – na tzv. *Aucissa* fibule, na koljenaste, na lengeraste, na krstaste, na fibule sa posuvraćenom nogom i na figuralne, s tim što svi navedeni tipovi nijesu konstatovani kod svih nekropola. Tako na nekropoli Dokleje nedostaju krstaste fibule, ali se nalaze lengeraste, kojih nema na nekropolama Budve i Municipijuma S.... Na nekropoli Budve nema ni fibula sa posuvraćenom nogom, a čini se da na nekropolama Municipijuma S... nedostaju figuralne fibule, ali su zato posebno brojne krstaste, kojih, kako je rečeno, na nekropoli Dokleje nema, dok su na nekropoli Budve zastupljene u samo jednom primjerku.

Fibule *Aucissa* tipa posebno su brojne na nekropoli Budve i nekropolama Municipijuma S..., dok su na jugoistočnoj nekropoli Dokleje zastupljene sa samo dva primjerka. Javljaju se u većem broju varijanti koje se međusobno razlikuju uglavnom u načinu ukrašavanja luka i u broju igala. Ukrasi na luku mogu biti sasvim jednostavni, izvedeni od nekoliko urezanih uzdužnih linija, ili složeniji, izvedeni u kombinaciji uzdužnih linija, kraćih zareza, kružića i punktiranih ornamenta ili niza granula. Na budvanskoj i doklejskoj nekropoli fibule *Aucissa* tipa javljaju se isključivo sa dvije igle, dok se na nekropolama Municipijuma S... ovaj tip fibula javlja sa jednom iglom.¹⁹⁵ Zanimljiva je pri tome konstatacija da su fibule

¹⁹⁵ Jedan broj *Aucissa* fibula objavljen je u: Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejo-
vić, D. – Marković, Č. 1972.

Aucissa tipa sa dvije igle rasprostranjene samo u provinciji Dalma-
ciji, gdje su zastupljene i druge, brojne varijante, što navodi na po-
misao da je na ovom prostoru, vjerovatno, postojala i lokalna radio-
nica za njihovu izradu.¹⁹⁶ I fibule sa nekropola Municipijuma S...
koje se odlikuju jednom iglom takođe su nastale u nekoj lokalnoj
radionici, koja se moguće nalazila u Sisciji, današnjem Sisku.¹⁹⁷
Osim činjenice da potiču iz grobova spaljenih pokojnika, da se u
osnovi vezuju za I vijek, *Aucissa* fibule sa rimskih nekropola Crne
Gore ne mogu se precizno datovati, jer ne postoje odgovarajući po-
daci. Jedna fibula sa budvanske nekropole, nađena u grobnici XXIII,
datovana je novcem Trajana u kraj I i početak II vijeka, dok su dvije
fibule sa doklejske nekropole, od kojih jedna ima luk dekorisan
granulama, kakvih je nekoliko nađeno i na budvanskoj nekropoli,
datovane u I vijek.¹⁹⁸

Koljenasti tip fibule je znatno rjeđi, tako da je sa nekropole
Budve poznat samo jedan primjerak sa dvije igle, gotovo identičan
koljenastoj fibuli sa nekropole Dokleje, koja je datovana u II vi-
jek.¹⁹⁹ Jedan broj koljenastih fibula potiče i sa nekropola Municipi-
juma S... koje uglavnom pripadaju varijanti sa jednom iglom, među
kojima se nalaze i dvije srebrne, sa lančićima od upletene žice, da-
tovane u kraj II i početak III vijeka.²⁰⁰

Za sada je poznat samo jedan primjerak lengeraste fibule, i
to sa nekropole Dokleje, koji je nađen u grobu zajedno sa novcem
Domicijana, te izvjesno pripada kraju I vijeka, mada se ovaj tip fi-
bula obično datuje u kraj II i početak III vijeka.²⁰¹ Nekoliko figu-
ralnih fibula potiče sa budvanske nekropole – jedna u obliku lava
i dvije u obliku ptice, dok je jedna poznata i sa nekropole Dokleje,
koja je izrađena u obliku psa koji napada zeca, datovana u kraj I i
početak II vijeka.²⁰² Fibula u obliku lava sa budvanske nekropole,
sa ukrasima od emajla, nađena je u grobu spaljenog pokojnika za-
jedno sa novcem Trajana, što je svrstava u kraj I i početak II vije-

¹⁹⁶ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejo-
vić, D. 1975. 230.

¹⁹⁷ Cermanović – Kuzmanović, A. 1998. 15.

¹⁹⁸ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejo-
vić, D. 1975. 230.

¹⁹⁹ Isti, 231.

²⁰⁰ Cermanović-Kuzmanović, A. 1997. 338.

²⁰¹ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejo-
vić, D. 1975. 231.

²⁰² Isti, 230.

ka.²⁰³ Dvije druge fibule izrađene u obliku ptica, jedna sa predstavom hrišćanskog motiva euharistije, odnosno sa dvije ptice koje piju iz istog suda, i druga sa predstavom goluba, potiču iz skeletnih grobova i nađene su zajedno sa kopčama za pojas tzv. korinskog tipa, koje se uglavnom vezuju za VII vijek.²⁰⁴ Figuralna fibula u obliku goluba gotovo je identična bronzanoj fibuli nađenoj u jednom grobu srednjovjekovnog grada Svača, uz koju je nađena i jedna kopča za pojas korinskog tipa, što omogućava da se ovaj oblik fibule datuje u VII vijek. Istom periodu bi pripadala i fibula sa predstavom euharistije, budući da je i ona nađena zajedno sa kopčama tipa „Korint“.

Zanimljivo je da je na nekropoli Budve nađen samo jedan primjerak krstaste fibule, na nekropoli Dokleje ovaj tip fibule je nepoznat, dok je na nekropoli II Municipijuma S... relativno brojno zastupljen. Primjerak iz Budve potiče iz skeletnog groba i pripada tipu krstaste fibule sa neizdiferenciranim lukovicama, koji se okvirno može datovati u kraj III i IV vijek. I krstaste fibule sa nekropole II Municipijuma S... potiču iz skeletnih grobova i sve pripadaju varijantama sa razvijenim lukovicama, profilisanim prečkama i izduženim nogama, najčešće ukrašenim nizom utisnutih kružića i punktiranim ornamentom, koje se uglavnom vezuju za IV vijek.²⁰⁵ Jedan primjerak krstaste fibule, koji potiče sa lokaliteta Karlova mogila kod Sutomora, datovan je u IV vijek.²⁰⁶

Pored navedenih oblika, sa nekropole Dokleje i nekropole II Municipijuma S... potiče i nekoliko fibula sa savijenom nogom. Na nekropoli Dokleje nađena je samo jedna, načinjena od gvožđa, datovana u prve decenije IV vijeka,²⁰⁷ dok je u jednom grobu nekropole II Municipijuma S...nađeno nekoliko fragmentovanih, načinjenih od srebra.²⁰⁸ Sa nekropole Municipijuma S... potiče i jedna neobična fibula sa kružnom pločom ukrašena emajlom, bez bližeg hronološkog opredjeljenja.

Na kraju, kada je riječ o rimskim fibulama u Crnoj Gori, pada u oči konstatacija da je u grobovima doklejske nekropole pronađen

²⁰³ Podatak preuzet iz terenske dokumentacije.

²⁰⁴ Milinković, M. 2000. 31.

²⁰⁵ Cermanovi-Kuzmanović, A. 1998. 12.

²⁰⁶ Marković, Č. 1971. 54-55.

²⁰⁷ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 231.

²⁰⁸ Cermanović-Kuzmanović, A. 1997. 338.

jako mali broj fibula, što su istraživači pravdali činjenicom da se radi o grobovima u kojima je sahranjeno romanizovano ilirsko stanovništvo za koje nije vezan tradicionalan običaj polaganja fibula u grob, koji je inače prisutan kod grobova neromanizovanog stanovništva, kakav je slučaj kod nekropole Municipijuma S... Čini se da ovakav stav treba korigovati iz prostog razloga što je običaj polaganja fibula u grob prisutan na nekropoli Budve, na kojoj su sahranjivani upravo romanizovani Iliri.

Među djelove odjeće spadaju i *pređice za pojas*, koje se na rimskim nekropolama Crne Gore javljaju u nekoliko osnovnih tipova – kao jednostavne kružne, koje mogu biti otvorene ili zatvorene, zatim kao pređice sa pravougaonom ili sedlastom pločom, i kao masivne, livene pređice u obliku stilizovane amfore i pređice tzv. korinskog tipa. Nekoliko kružnih otvorenih i zatvorenih pređica nađeno je u grobovima nekropole Budve, Dokleje i Municipijuma S... Iz Budve potiču dva primjerka pređica sa otvorenim krajevima, jedna iz groba spaljenog pokojnika, koja pripada varijanti sa povijenim krajevima i koničnim ukrasima na kraju, koja se može vezati za kraj II i prvu polovinu III vijeka, i druga iz skeletnog groba, koja vjerovatno pripada kraju III i IV vijeku. Slična pređica otvorenih krajeva sa kugličastim zadebljanjima, koja potiče sa nekropole Dokleje, datovana je u drugu polovinu III vijeka.²⁰⁹ U isto vrijeme se može datovati i jedna pređica sa nekropole Municipijuma S... čiji su krajevi ukrašeni sa po tri kuglice. Sa nekropole Municipijuma S... potiče i jedna zatvorena pređica čiji je ram ukrašen kratkim zarezima, dok je ležište za trn izduženo i formirano u obliku stilizovanog krina. Pojava ovog tipa pređica vezana je za III vijek, ali se njegova upotreba produžava sve do poznog IV vijeka.²¹⁰

Ovalne pređice u obliku slova „D“ ili sa utisnutim središnjim dijelom rama, sa pravougaonom ili sedlastom pločom, poznate su sa nekropole Budve i sa nekropole Dokleje, gdje su datovane u drugu polovinu IV vijeka.²¹¹ Sa nekropole Budve i nekropole Dokleje potiče po jedna bronzana pređica za pojas u obliku stilizovane amfore. Doklejska je formirana od ploče izlivena u obliku stilizovane amfore, ukrašena urezima i punktiranjem, dok je budvanska livena

²⁰⁹ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 232.

²¹⁰ Sagadin, M. 1979. 307.

²¹¹ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 232.

na proboj u obliku krajnje stilizovane amfore. Pređica sa nekropole Dokleje datovana je u IV vijek, dok budvanska mora biti znatno mlađa, budući da je nađena zajedno sa pređicom tipa „Korint“, čija se upotreba, kako je rečeno, uglavnom vezuje za VII vijek. Zanimljivo je da je u jednom broju skeletnih grobova budvanske nekropole nađeno nekoliko pomenutih bronzanih pređica tipa „Korint“, od kojih dvije na okruglom završetku imaju urezane pentagrame. Jedna pređica istoga tipa potiče sa lokaliteta Malo Rose, na poluostrvu Luštici, dok ih je nekoliko nađeno u grobovima srednjovjekovnog grada Svača. Jedna od budvanskih pređica je gotovo identična pređici sa lokaliteta Malo Rose, kao i jednoj pređici iz Svača, koje se uglavnom vezuju za VII vijek,²¹² pa nema razloga da se i budvanska, a time i ostale, ne datuju u isto vrijeme.

Iz grobova jugoistočne nekropole Dokleje potiče još nekoliko predmeta koji su pripadali odjeći i obući. Radi se o nekoliko dugmadi sastavljenih od dva diska i nekoliko jednostavnih bronzanih pređica za obuću koji uglavnom potiče iz skeletnih grobova, okvirno datovanih u III – IV vijek.²¹³

N a k i t nađen u grobovima nekropole Budve i nekropolama Municipijuma S... je relativno brojan i raznovrstan i često načinjen od plemenitih metala, ćilibara i staklene paste, dok je na jugoistočnoj nekropoli Dokleje sasvim rijedak, sveden na ograničen broj primjeraka, uglavnom lokalne proizvodnje.

Prema osnovnoj namjeni nakit se može razvrstati na nekoliko vrsta – na prstenje, minđuše, ogrlice, grivne i igle, od kojih je veći broj načinjen od bronzne, mada se javljaju i primjerci pojedinih vrsta koji su načinjeni od gvožđa, srebra, zlata, ćilibara i staklene paste.

P r s t e n j e nađeno u grobovima rimskih nekropola odlikuje se i brojnošću i raznovrstošću oblika i materijala od kojih je načinjeno. Zastupljeno je prstenje sasvim jednostavnih formi, uglavnom u obliku zatvorenih ili otvorenih alki, sa ili bez formiranog ležišta za ukrasni kamen, kao i prstenje složenije izrade, sa reljefnim ukrasima na diskovima. Prstenje je uglavnom nalaženo u grobovima spaljenih pokojnika, dok iz skeletnih potiče svega nekoliko primjeraka. Tako, na nekropoli Budve i nekropoli Dokleje samo po je-

²¹² Milinković, M. 2000. 31-33; Zečević, E. 1989. 112-114.

²¹³ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 232-233.

dan prsten potiče iz skeletnog groba, iz Budve bronzani, dok je iz Dokleje načinjen od zlata. Među prstenjem sa nekropola Municipijuma S... izdvaja se nekoliko primjeraka načinjenih od plemenitog metala koji pripadaju tipu sa ravnom pločom, od kojih jedan ima i gemu od crvene staklene paste sa urezanom predstavom neke životinje. Prstenje ovog tipa uglavnom se vezuje za I vijek, mada se javlja sve do sredine III vijeka.²¹⁴ Zanimljivo je da je od dvadesetak onih sa budvanske nekropole, veći broj načinjen od ćilibara i staklene paste, a samo četiri od metala – dva od gvožđa i dva od bronzne. Dva prstena od gvožđa pripadaju jednostavnim formama sa tankom alkom i širokom glavom u kojoj je formirano ležište za ukrasni kamen, dok jedan bronzani prsten pripada tipu prstena-ključa, a drugi, koji potiče iz skeletnog groba, ima kvadratnu glavu u koju je urezan stilizovani cvijet. Prstenje načinjeno od mliječnobijele staklene paste uglavnom je jednostavne forme, debelog obruča i sa završenom elipsoidnom glavom. Jedan primjerak je načinjen od tordiranih staklenih niti bijele boje s apliciranom reljefnom predstavom ljudske glave na disku. Posebno je vrijedno pažnje masivno prstenje od ćilibara, od kojeg dva primjerka imaju obruč u obliku tordiranog užeta, ukrašeni reljefnim predstavama ženskih glava, treći na disku ima predstavu Amora, dok je četvrti sa obje strane glave ukrašen sa po jednom reljefnom ženskom glavicom. Nažalost, nedostatak detaljnije analize ne dozvoljava preciznija hronološka opredjeljenja prstenja sa budvanske nekropole. Jedan masivan ćilibarski prsten sa reljefnom ženskom glavom nađen je u jednom grobu spaljenog pokojnika na sjevernoj nekropoli Emone, koji je datovan u drugu polovinu I vijeka,²¹⁵ dok drugi, također masivan, sa reljefnom predstavom Atisa, potiče sa nekropole antičkih Skupa, datovan u kraj I i početak II vijeka.²¹⁶ Okvirno se i budvansko prstenje može datovati u I i II vijek. Tip prstena-ključa nije čest nalaz na rimskim nekropolama. Slično prstenje poznato je sa područja Slovenije, gdje je okvirno datovano u prvu polovinu III vijeka.²¹⁷ Prsten-ključ iz Budve je znatno stariji, pripada kraju I vijeka, jer je nađen zajedno sa novcem Domicijana. Bronzani ključ sa četvrta-

²¹⁴ Cermanović-Kuzmanović, A. 1997. 388-389.

²¹⁵ Plesničar-Gec, Lj. 1972. T. CIV, grob 384/6; Bertonec-Kučar, V. 1979. 262.

²¹⁶ Jovanović, A. 1978. 17, sl. 19.

²¹⁷ Mihovilič, K. 1979. 228.

stom glavom iz skeletnog groba vjerovatno pripada ranom srednjem vijeku.

Prsteni koji potiču sa jugoistočne nekropole Dokleje uglavnom pripadaju krajnje jednostavnim formama i javljaju se kao alke sa zatvorenim ili otvorenim krajevima, ili kao alke sa ležištima za kamen. Načinjeni su od bronzane i gvožđa, dok je jedan, koji potiče iz skeletnog groba, načinjen od zlata. Jedan gvozdeni prsten datovan je u početak I vijeka, ostali pripadaju razdoblju od I do sredine III vijeka, dok je zlatni prsten datovan u IV vijek.²¹⁸

M i n đ u š e na rimskim nekropolama Crne Gore pripadaju relativno rijetkim nalazima i uglavnom su načinjene od plemenitih metala, mada ih ima i od bronzane i potiču iz grobova spaljenih i inhumiranih pokojnika. Prema obliku moguće je razlikovati dva osnovna tipa – jedan ima karičicu u obliku slova „S“, dok je drugi u obliku karičice sa krajevima spojenim u omču, o koju mogu biti okačeni i različiti privjesci. Na nekropoli Budve nađeno je svega nekoliko primjeraka minđuša u obliku karičica sa krajevima savijenim u omču, načinjenih od bronzane žice. Jedna minđuša potiče iz groba spaljenog pokojnika i mogla bi pripadati I-II vijeku, dok su ostale nađene u skeletnim grobovima koji pripadaju kraju III i IV vijeku. I na nekropoli Dokleje minđuše su rijetko nalažene. Od svega pet nađenih primjeraka, dvije minđuše su načinjene od srebra, dvije od zlata i samo jedna od bronzane. Jedna pripada tipu sa karičicom u obliku „S“ slova i ona je najstarija, datovana u sredinu II vijeka, dok ostale, u obliku jednostavnih karičica sa spojenim krajevima, pripadaju III ili IV vijeku.²¹⁹

Minđuše na nekropolama Municipijuma S... pripadaju brojnijem dijelu nakita, među kojima se razlikuju minđuše u obliku karičica i minđuše sa kukicom za kačenje u obliku slova „S“, koje se vezuju za razdoblje od I do III vijeka. Posebno je zanimljiv par minđuša od iskucanog zlatnog lima, načinjen u obliku ljudske figure koja predstavlja Erosa, datovan u I-II vijek.²²⁰

Među rimskim nakitom n o g r l i c e nijesu brojne ni raznovrsne i uglavnom pripadaju jednostavnim formama od perli cilindričnog, loptastog, prizmatičnog, bikoničnog, koničnog, poligonal-

²¹⁸ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 234.

²¹⁹ Isti, 234.

²²⁰ Cermanović-Kuzmanović, A. 1997. 387.

nog, dinjastog i sočivastog oblika, načinjenih od zelene, žute, plave i crne staklene paste, dok je samo nekoliko načinjeno od srebrnih perli ili srebrne žice. Perle, odnosno ogrlice nalažene su i u spaljenim i u skeletnim grobovima, pa je izvjesno da su korišćene kroz duži vremenski period. Po brojnim nalazima sa rimskih nekropola perle od staklene paste se kao djelovi ogrlica koriste kroz čitav rimski period, odnosno od I pa do kraja IV vijeka.²²¹ Sa nekropole Budve potiče veći broj perli od staklene paste zelene, plave i crne boje, koje su nanizane na konac predstavljale kraće ili duže ogrlice i, budući da su nalažene i u grobovima spaljenih i u grobovima inhumiranih pokojnika, okvirno se mogu vezati za period od I pa do IV vijeka. Na jugoistočnoj nekropoli Dokleje u nekoliko skeletnih grobova nađene su perle od zelene, plave i žute staklene paste, koje pripadaju IV vijeku.²²² Iz grobova nekropole Municipijuma S..., pored ogrlica načinjenih od perli staklene paste različitih formi, nađene su i dvije ogrlice sastavljene od srebrnih perli bikoničnog oblika povezanih alkicama od srebrne žice. Jedan kraj ogrlica se završava dužom alkicom, a drugi kukicom u obliku ptičje glave. Datovane su u II-III vijek.²²³ Sa nekropole II Municipijuma S... potiče i jedan srebrni lančić načinjen od upletene žice sa srebrnim privjeskom u obliku srca. Krajevi lančića se završavaju alkicama, što može da znači da su bile zakačene za fibulu, ili se možda lančić alkicama vezivao za neku vrstu trake, moguće kožne, pa je služio kao ogrlica. Datovan je u II-III vijek.²²⁴

G r i v n e su nešto brojnije zastupljene na nekropoli Dokleje, na nekropoli Budve su sasvim rijetke, dok sa nekropole Municipijuma S..., osim podatka da je nađeno nekoliko grivni, drugih bližih informacija nema. Sa budvanske nekropole potiču četiri grivne, od kojih je jedna načinjena od tanke bronzane žice sa zadebljanim krajevima, dvije su načinjene od tankog i uzanog bronzanog lima ukrašene kratkim zarezima i zatvorene „Heraklovim čvorom“, dok je četvrta načinjena od deblje bronzane žice sa višestruko profilisanim krajevima, koja je jedina nađena u grobu spaljenog pokojnika.

²²¹ Bertonec-Kučar, V. 1979. 254-260.

²²² Isti, 234.

²²³ Cermanović-Kuzmanović, A. 1997. 388.

²²⁴ Isti, 388.

U skeletnim grobovima nekropole Dokleje nađen je jedan broj bronzanih jednostavnih grivni, koje se javljaju u tri tipa – jednostavne zatvorene grivne, grivne zatvorene „Heraklovim čvorom“, i otvorene grivne sa proširenim krajevima. Zatvorene grivne datovane su u IV vijek, grivne zatvorene „Heraklovim čvorom“, kakve su nađene i na budvanskoj nekropoli, javljaju se od sredine III i kroz čitav IV vijek, dok otvorene grivne sa jednostavno proširenim krajevima ili sa krajevima u obliku zmijskih glava pripadaju kraju III i IV vijeku.²²⁵ Grivna sa proširenim krajevima sa budvanske nekropole nađena je u skeletnom grobu zajedno sa krstastom fibulom, pa se i ona može datovati u IV vijek, dok je masivna grivna sa profilisanim krajevima, nađena u grobu spaljenog pokojnika zajedno sa jednim amforiskosom i kapljičastim balzamarijumom, što govori da se okvirno može vezati za I-II vijek.

I g l e, posebno koštane, brojno su zastupljene na nekropoli Budve, gdje je nađeno više od četrdesetak primjeraka, dok je na nekropoli Dokleje u tri skeletna groba nađeno svega nekoliko primjeraka. Sve koštane igle sa budvanske nekropole nađene su u grobovima spaljenih pokojnika i uglavnom su to jednostavne igle sa ušicom, dok svega nekoliko pripada ukrasnim iglama sa kuglastom ili višestruko profilisanom glavom. Među iglama nađeno je i nekoliko načinjenih od bronzne, vretenaste forme sa kuglastom glavom. Budući da se igle u istim oblicima javljaju kroz duži vremenski period, teško ih je preciznije datovati, mada se one sa nekropole Budve okvirno mogu vezati za I-II vijek, dok su sa nekropole Dokleje svakako kasnije.

Podgrupi metalnih i koštanih nalaza koji su korišćeni u svakodnevnom životu pripadaju predmeti namijenjeni za ličnu toaletu – ogledala, kovčežići, kutije za šminku i nakit, zatim sitne alatke, odnosno različiti instrumenti, kao i predmeti vezani za gimnastiku i zabavu – strigili i kocke za igru i predmeti vezani za razna zanimanja – mastionice, noževi i razne druge alatke.

O g l e d a l a su izuzetno rijetka i poznata su dva fragmentovana primjerka sa nekropole Dokleje, jedno konveksno, načinjeno od tzv. bijelog metala – legure bakra i srebra, italske forme, datovano u kraj I vijeka, i drugo, koje je vjerovatno bilo načinjeno od stakla i od koga se sačuvao samo ram od pozlaćene bronzne, datovano

²²⁵ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 233.

u drugu polovinu III vijeka.²²⁶ Moguće je da su dvije masivne bronzane drške sa nekropole Budve, od kojih je jedna bogato dekorisana reljefnim floralnim ornamentom, pripadale luksuznim ogledalima. Obje drške potiču iz grobova spaljenih pokojnika. Jedna, jednostavnije izrade, pripada grobnoj cjelini koja je novcem Domicijana datovana u kraj I vijeka.

Nekoliko k u t i j a za šminku i čuvanje manjih alatki potiče sa nekropole Budve, dok su se od kovčežića za nakit i kutija za šminku sa nekropole Dokleje sačuvali samo fragmenti bronzanog lima. Iz Budve je posebno zanimljiva pravougaona kutija za šminku načinjena od bronzanog lima, uz koju je nađeno i piramidalno postolje od zelenog kamena i cilindrična kutija-futrola za čuvanje instrumenata, takođe načinjena od bronzanog lima. Kutija za šminku ima poklopac koji se završuje posebnim mehanizmom smještenim sa bočne strane. Unutrašnjost je izdijeljena u pet manjih odjeljaka, od kojih svaki ima svoj poklopac sa drškom. Cilindrična kutija sa poklopcem, koji zaprema jednu trećinu dužine, ima profilisane krajeve i u njemu su nađene dvije manje bronzane alatke sa središnjom drškom i istanjenim krajevima. Kutija za šminku i futrola potiču iz iste grobne cjeline koja je novcem Domicijana datovana u kraj I vijeka. Pored bronzanih, iz Budve potiču i dvije manje koštane kutije cilindričnog oblika, od kojih je jedna, koja ima sačuvan višestruko profilisan poklopac, nađena zajedno sa *Aucissa* fibulom, pa se okvirno može datovati u I-II vijek.

U kozmetičke svrhe vjerovatno su služili i određeni bronzani instrumenti sa istanjenim krajevima, od koji je nekoliko nađeno na budvanskoj nekropoli, a jedan je poznat i sa nekropole Dokleje, zatim nekoliko instrumenata sličnih skalpelu, sa dugim drškama i širokim kopljastim vrhovima, i jedna široka koštana, lučno povijena spatula iz Budve. Navedeni instrumenti sa budvanske nekropole datovani su novcem Domicijana u kraj I vijeka, dok je bronzani instrument sa nekropole Dokleje datovan u II ili početak III vijeka.²²⁷ Vjerovatno su u iste svrhe korišćeni i noževi na sklapanje – perorezi, od kojih dva primjerka potiču sa budvanske nekropole. Gvozdena, lučno povijena sječiva se sklapaju u prorez drški načinjenih od kosti, jedna u obliku fino modelovane ljudske noge sa visokom ci-

²²⁶ Isti, 235.

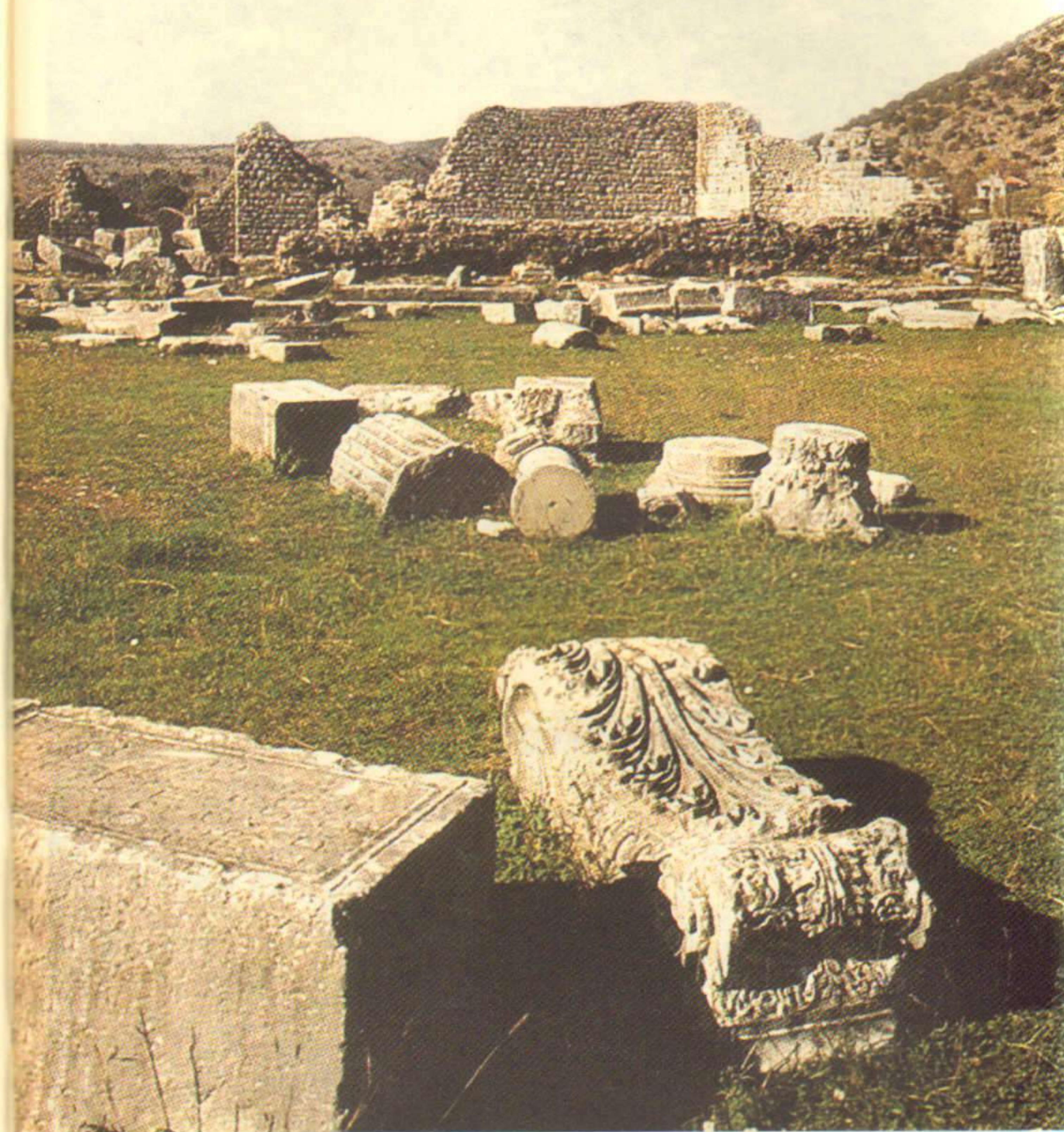
²²⁷ Ružić, M. 1997. 299.

pelom na šnjiranje i čarapom predstavljenom kosim urezima, a druga u obliku svinjske noge. Jedan sličan perorez, sa gvozdenom sječicom i drškom od kosti modelovanom u obliku ljudske ruke sa šakom koja između prstiju drži sud, potiče iz Singidunuma, ali bez bliže hronološke orijentacije.²²⁸ Perorezi iz Budve nađeni su u istom grobu i datovani su novcem Domicijana u kraj I vijeka.

U toaletni pribor spadalo bi i nekoliko gvozdernih strigila nađenih u grobovima spaljenih pokojnika na nekropoli Budve i na nekropoli Dokleje. Svi imaju oblik srpa i sastoje se od povijenog lučnog dijela za struganje i drške formirane od savijenog produženog dijela. Tipološki se vezuju za grčki tip strigila koji je u vrijeme Carstva bio rasprostranjen na području balkanskih provincija. Strigili iz Budve pripadaju grobnoj cjelini datovanoj novcem Domicijana u kraj I vijeka, dok su strigili sa nekropole Dokleje datovani u II i početak III vijeka.²²⁹

Među predmete vezane za zabavu sa nekropole Budve i nekropole Dokleje potiče nekoliko koštanih i jedna bronzana kockica za igru i veći broj žetona načinjenih od kosti, kamena i staklene paste. Zanimljivo je da su kao žetoni korišćene koštane tesere sa različitim brojem urezanih koncentričnih krugova na jednoj strani, a uz njih i žetoni polusferičnog oblika načinjeni od bijelog, tamno crvenog i žutog kamena i od zelene, tamno plave i crne staklene paste. Dvije koštane kocke za igru sa nekropole Dokleje datovane su u kraj I i početak II vijeka.²³⁰ U isto vrijeme se mogu datovati i budvanske kocke zajedno sa žetonima, budući da su nađene sa novcem Domicijana.

Sa rimskih nekropola Crne Gore poznat je i jedan broj predmeta koji se mogu vezati za određena zanimanja, odnosno zanate, među kojima se ističu mastionice, noževi različitih oblika i neke alatke čija se namjena ne može precizno utvrditi. Mastionice su za sada poznate jedino sa nekropole Dokleje, gdje su nalažene u grobovima i spaljenih i inhumiranih pokojnika. Sve su cilindričnog oblika, načinjene od tankog bronzanog lima, s napomenom da mastionice nađene u grobovima spaljenih pokojnika imaju diskoidne, a mastionice iz skeletnih grobova cilindrične poklopce. Na diskoidnom poklopcu jedne mastionice aplicirana je reljefna glava Medu-

Sl. 73. Dokleja, pogled na dio foruma sa bazilikom

²²⁸ Ivanišević, V. – Nikolić-Dorđević, S. 1997. 136, sl. 56.

²²⁹ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejić, D. 1975. 236.

²³⁰ Isti, 236.

Sl. 74. Budva, pogled na dio grobnih konstrukcija rimske nekropole

Sl. 76. Budva, grob formiran od amfora

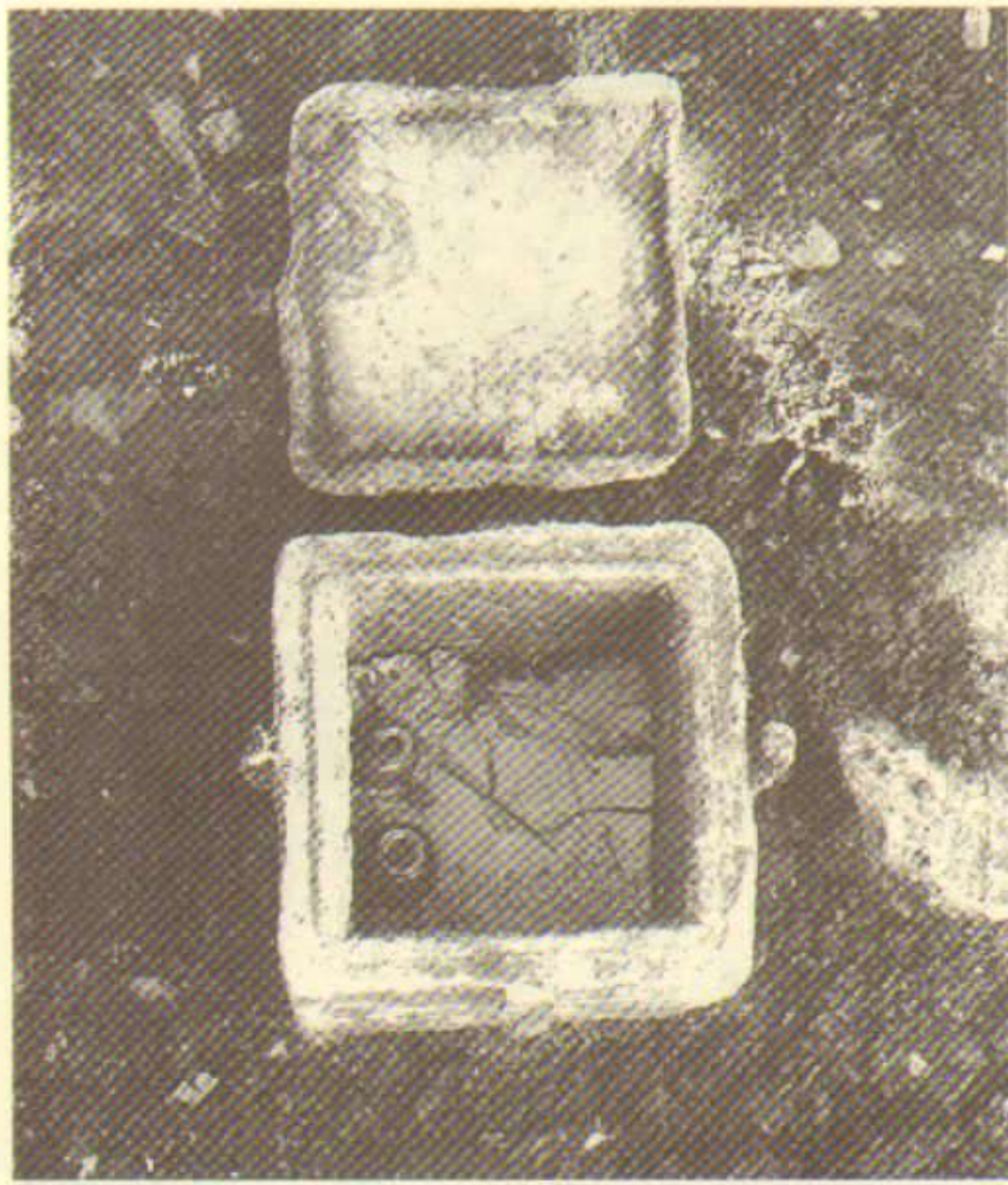
Sl. 75. Budva, dio kasnoantičke nekropole

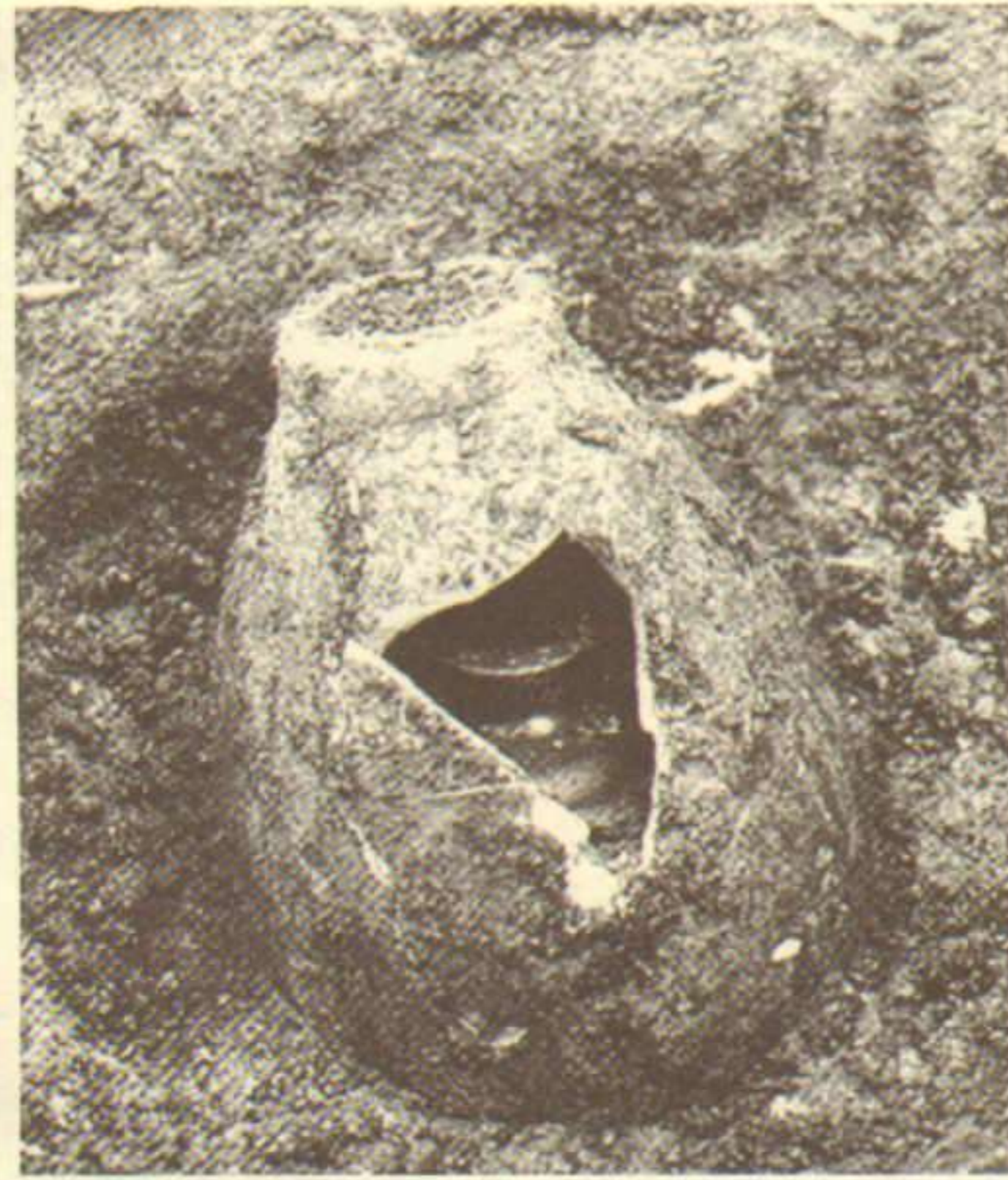
Sl. 77. Budva, kupasti cippus

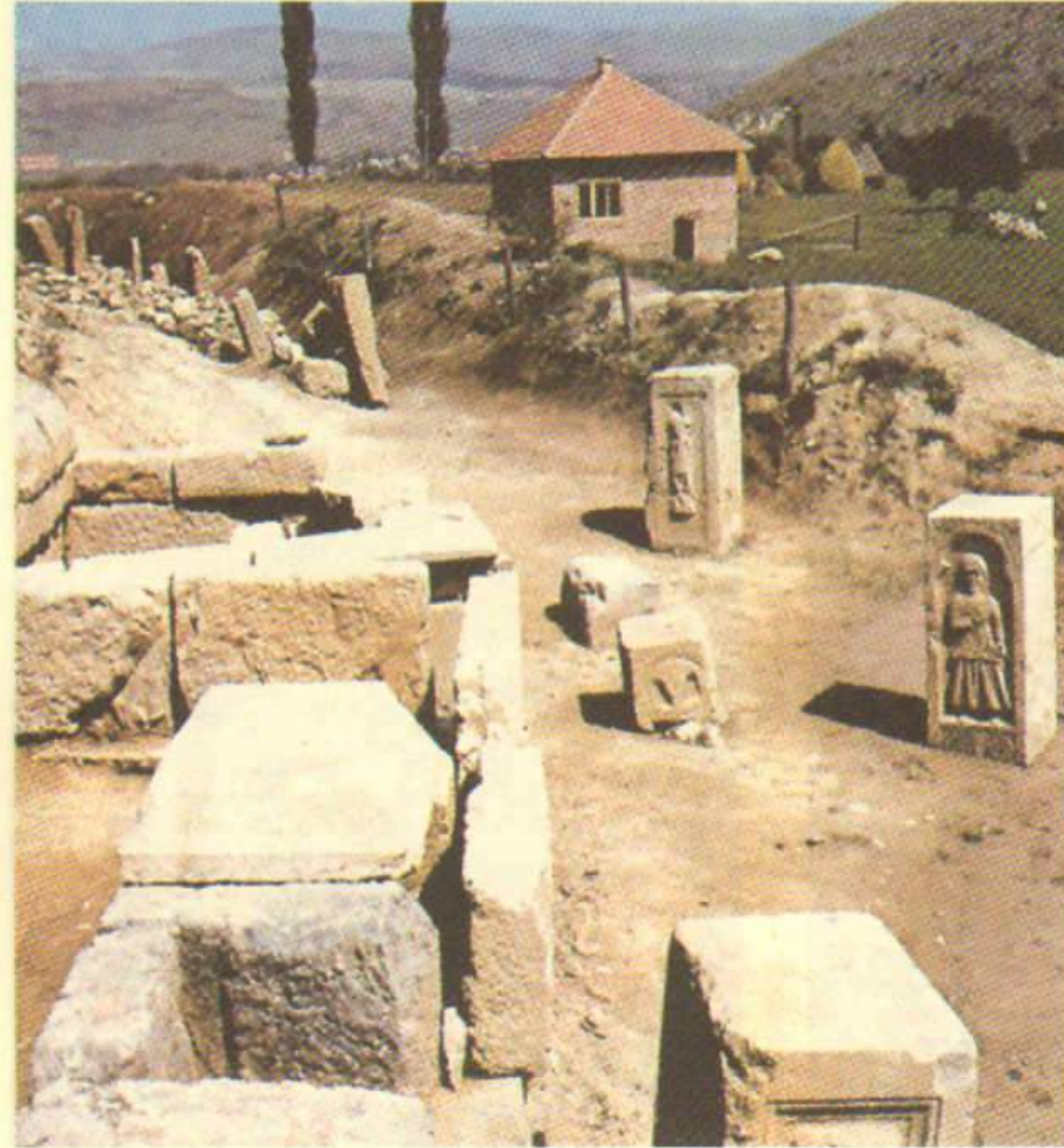
Sl. 78. Budva, komora sa urnama

Sl. 79. Budva, kamena urna sa prilozima

Sl. 80. Budva, grob tipa *dolium*

Sl. 82. Municipijum S... aleja sa grobnicama i nadgrob-
nim spomenicima na nekropoli II

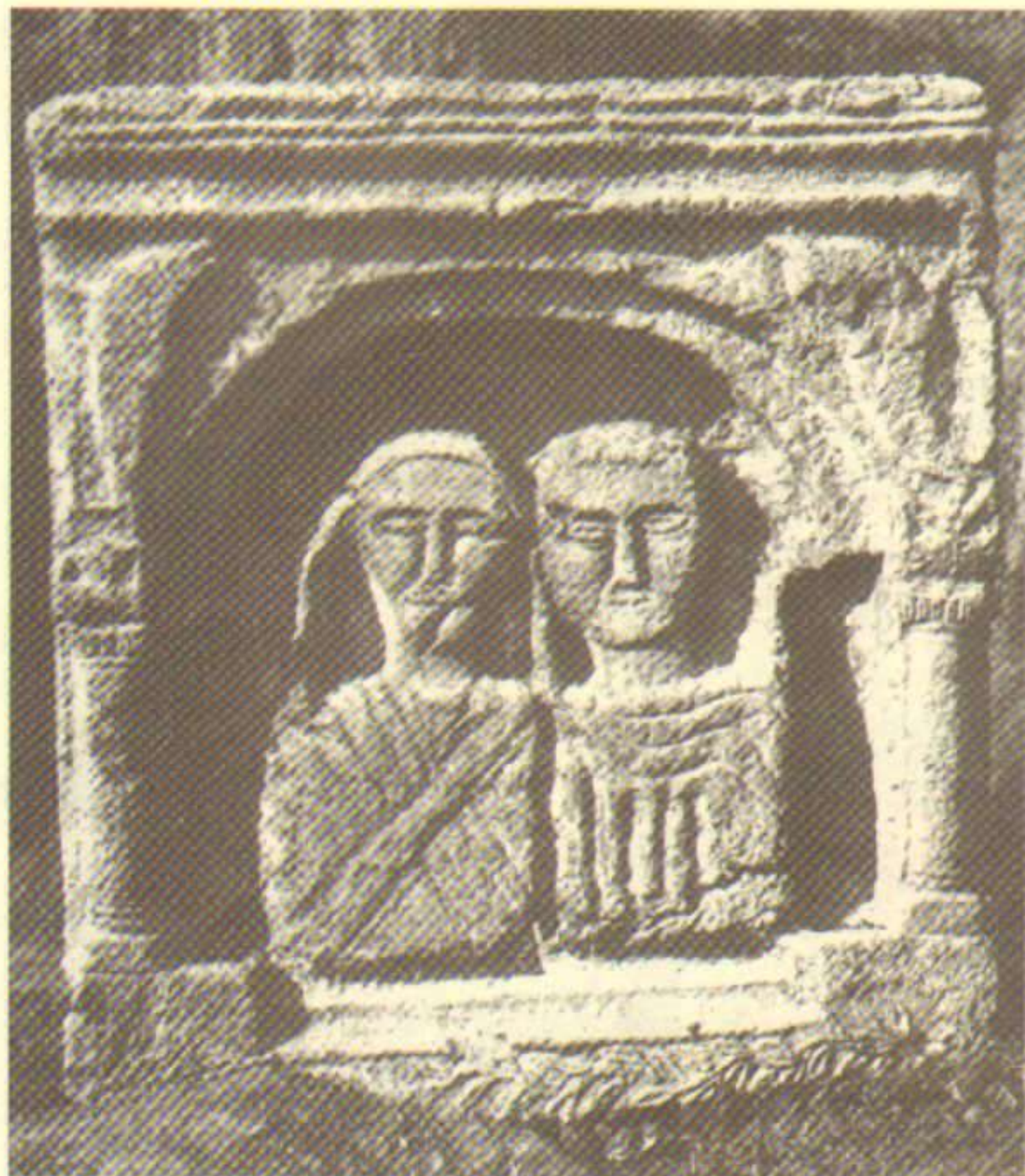
Sl. 83. Municipijum S... nadgrobni
spomenik

Sl. 81. Municipijum S... monumentalne grobnice

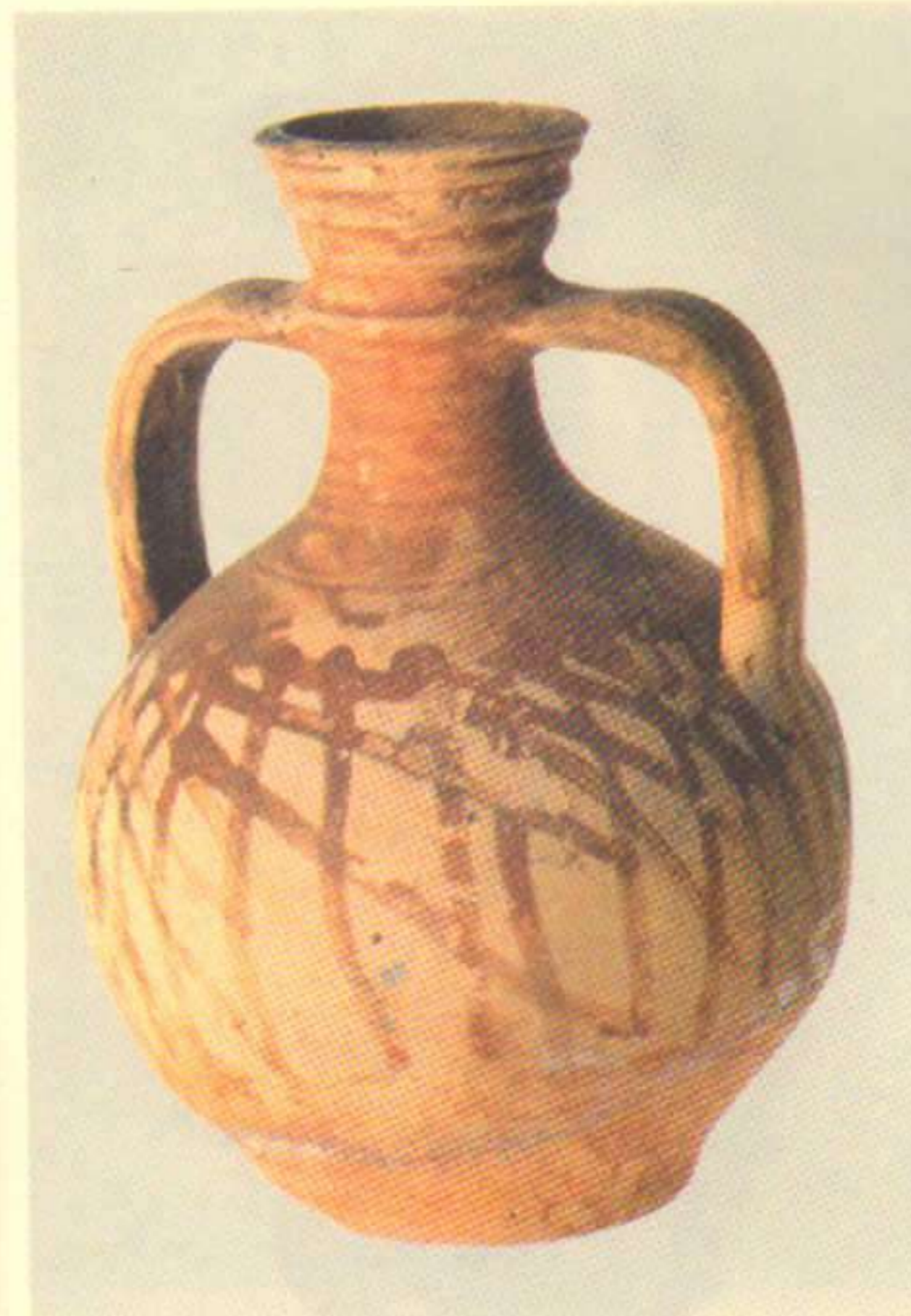
Sl. 84. Municipijum S... grobovi sa kamenim urnama u toku iskopavanja

Sl. 85. Municipijum S... nadgrobni spomenik sa predstavom pokojnika

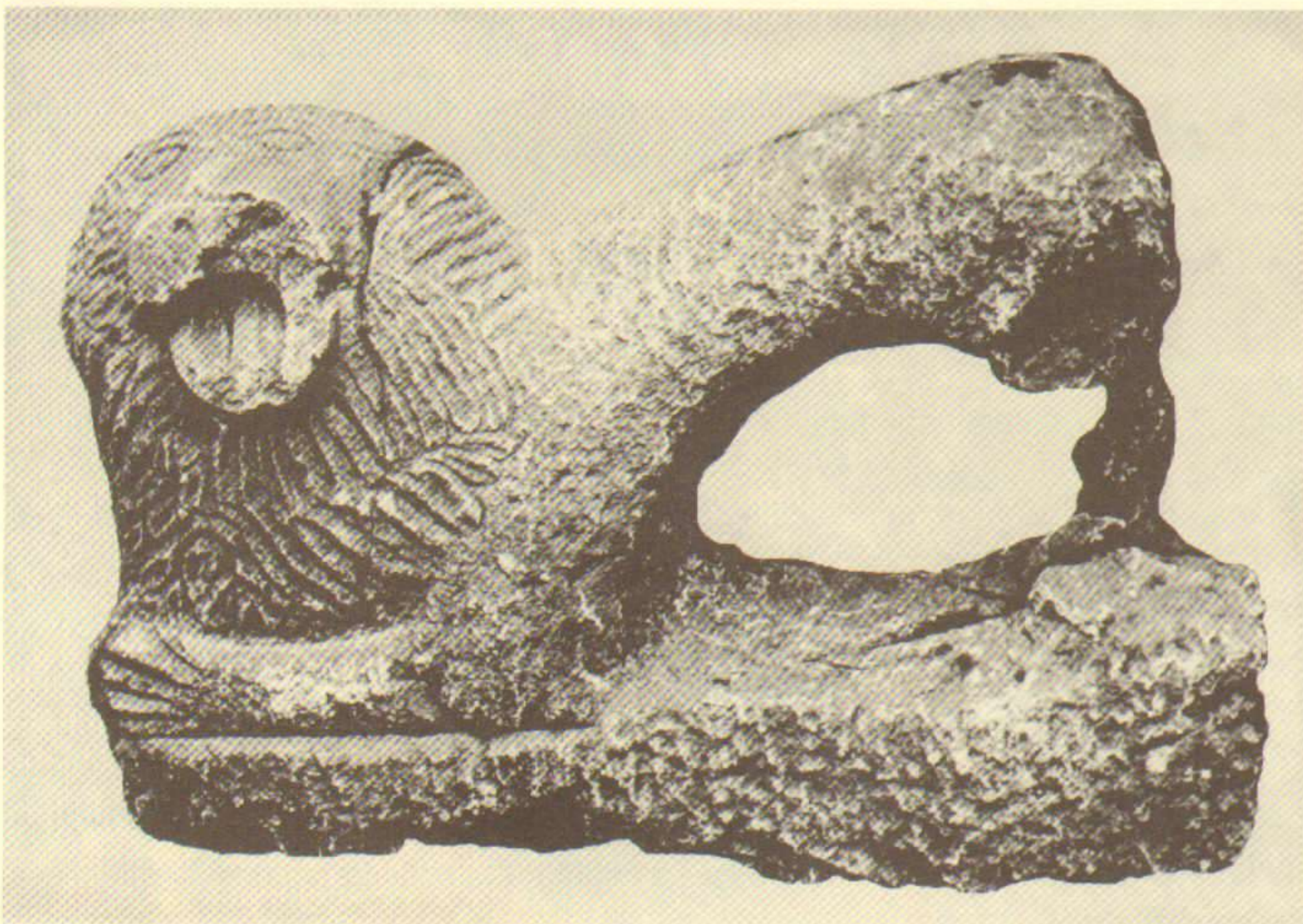
Sl. 86. Municipijum S... predstava Atisa na nadgrobnom spomeniku

Sl. 88. Dokleja, slikana keramika

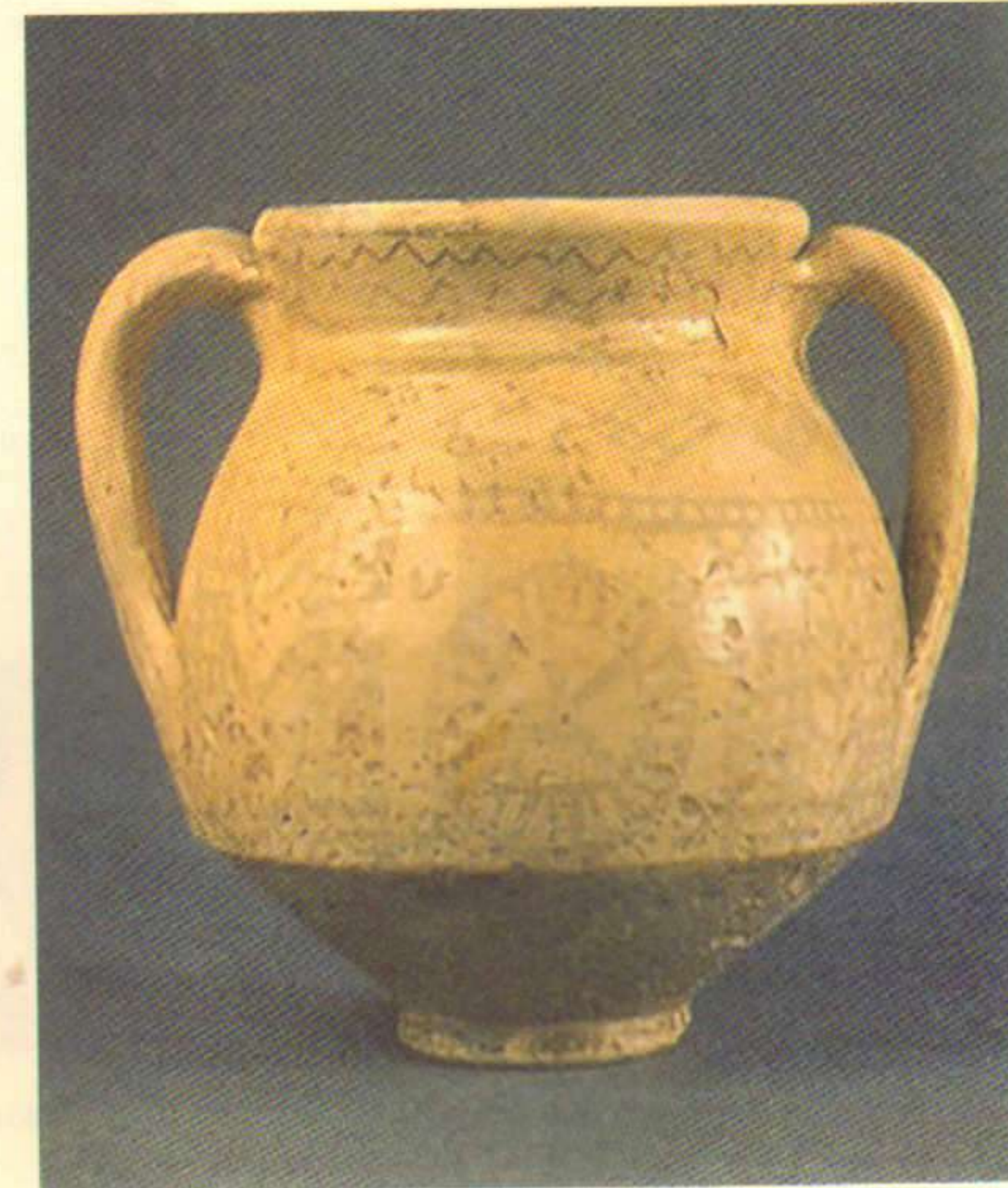
Sl. 89. Municipijum S... slikana keramika

Sl. 87. Municipijum S... kamena skulptura lava

Sl. 90. Dokleja, keramički krčag

Sl. 91. Municipijum S... slikana keramika

Sl. 92. Budva, staklena urna

Sl. 93. Budva, staklena bočica sa predstavom ženskih glava

Sl. 96. Municipijum S... diatreta

Sl. 97. Dokleja, stakleni krčag

Sl. 94. Budva, staklena bočica sa reljefnim simboličkim predstavama

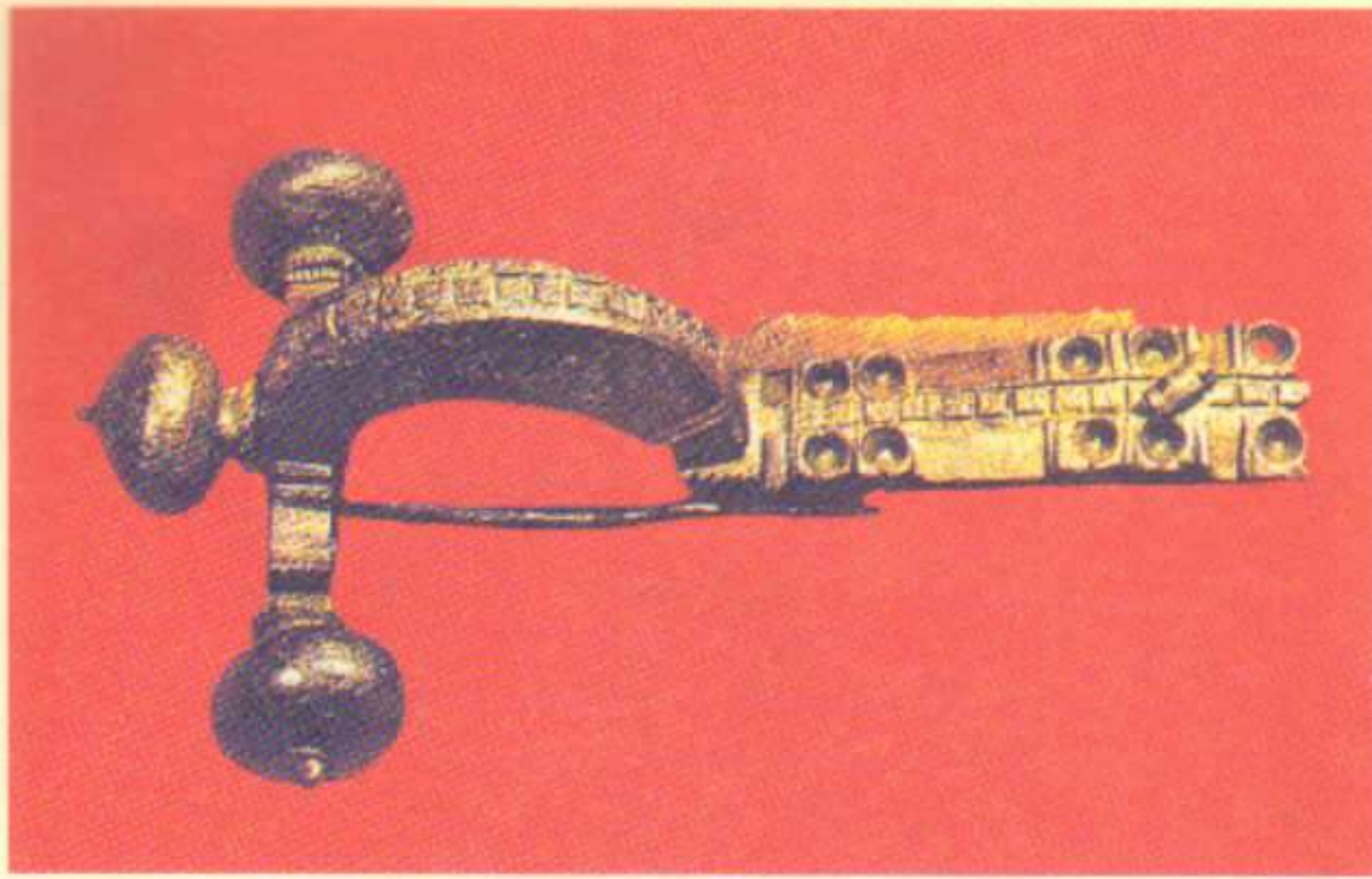
Sl. 95. Budva, staklena bočica sa reljefnim ukrasima

Sl. 98. Dokleja, žensko poprsje, bronza

Sl. 99. Budva, boginja Viktorija, bronza

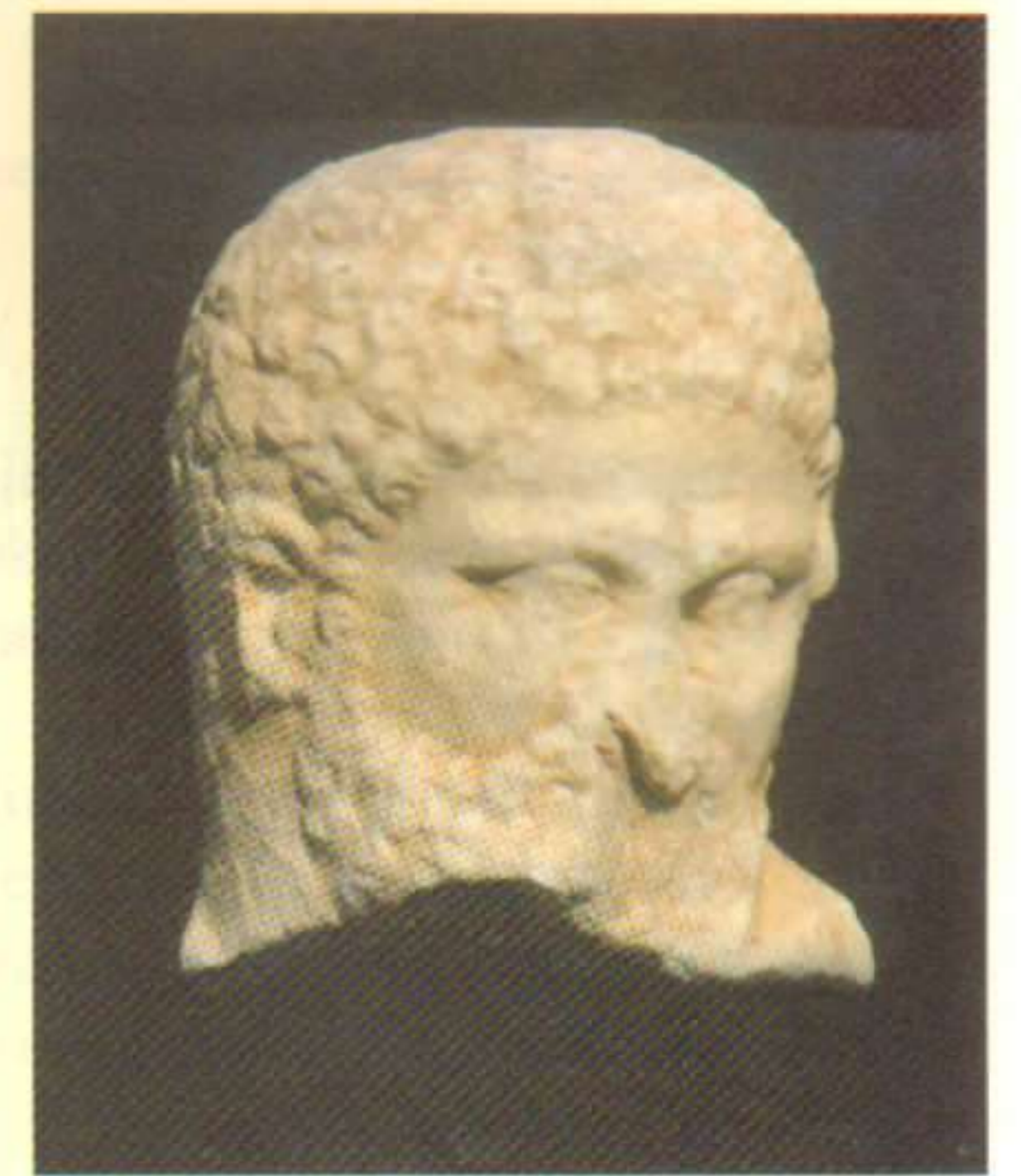
Sl.100. Municipijum S... krstasta fibula

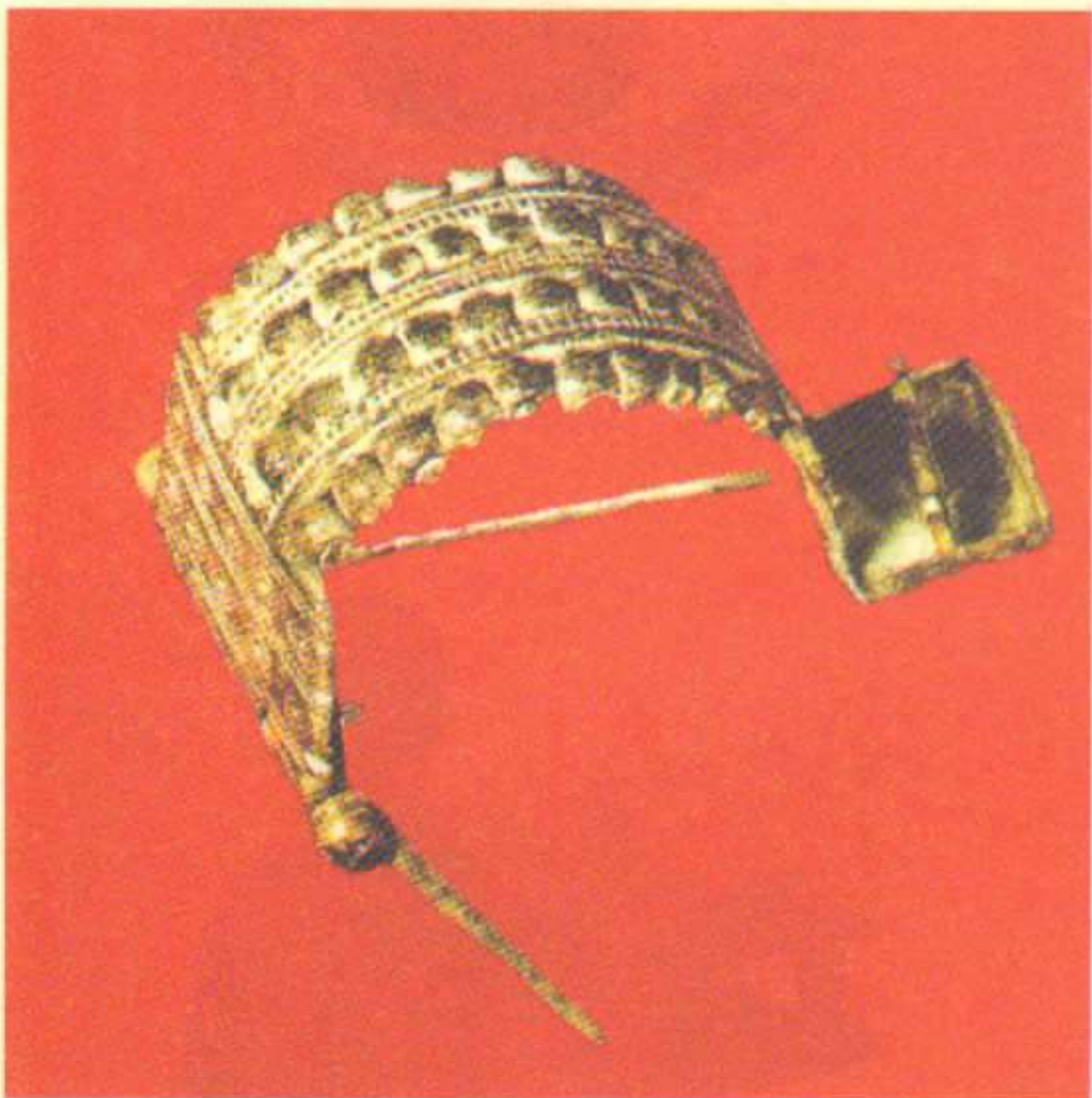
Sl.101. Dokleja, ukrasni kamen iz prstena-kameja

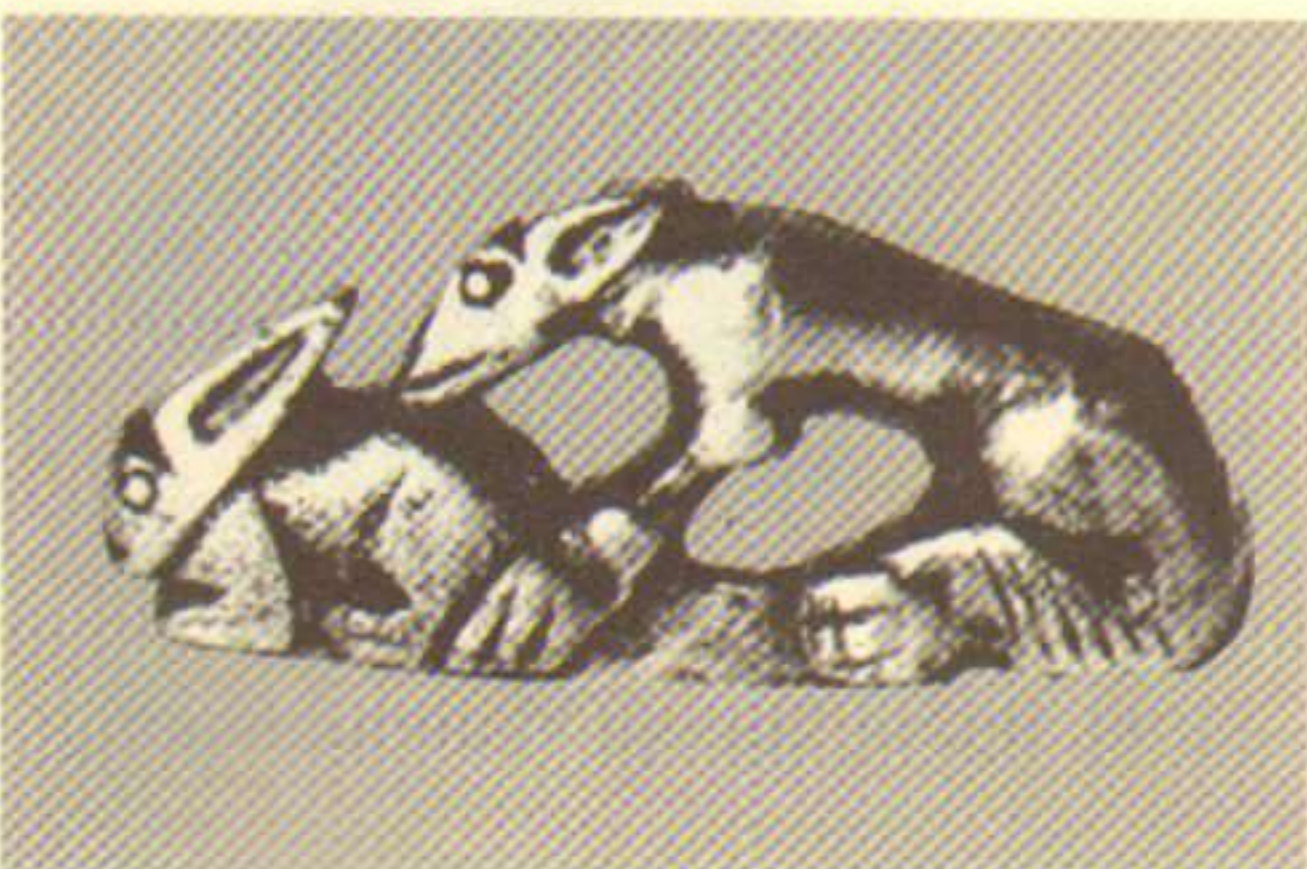
Sl.105. Risan, keramički žizak sa maskom na disku

Sl.106. Dokleja, portret muškarca, Karakala (?)

Sl.102. Municipijum S... Ausissa fibula

Sl.103. Dokleja, srebrna figuralna fibula

Sl.104. Dokleja, portret Septimija Severa

Sl.107. Risan, mozaik iz jedne od prostorija palate urbane, detalj

ze. Mastionice iz grobova spaljenih pokojnika datovane su u drugu polovinu II i prvu polovinu III vijeka, dok su mastionice iz skeletnih grobova nešto poznije i datovane su u drugu polovinu III i početak IV vijeka.²³¹

Zanimljivo je mišljenje da jedna cilindrična kutija nađena zajedno sa jednim gvozdenim strigilom, jednim gvozdenim instrumentom sa središnjom drškom i istanjenim krajevima i jednom gvozdenom alkom, nije služila kao mastionica, već da je korišćena za držanje ulja za mazanje tijela i da je pripadala kompletu namijenjenom za održavanje lične higijene.²³²

Gvozdeni noževi različitih oblika, od kojih je nekoliko nađeno i u kanijama, poznati su sa nekropole Budve, nekropole Dokleje i nekropola Municipijuma S... Na nekropoli Dokleje javljaju se kao kratki i dugi noževi, noževi sa okomitom tupom stranom i listoliki noževi. Svi su na dršci imali oplatu od drveta ili kosti, dok je kod nekih završetak ojačan bronzanim ili srebrnim limom. Kratki noževi zdepastog sječiva i kratke drške datovani su u prvu polovinu III vijeka, dok su noževi sa dužim sječivom i dužom drškom, od kojih je nekoliko fragmentovanih poznato i sa budvanske nekropole, datovani u II vijek.²³³ Noževi sa okomitom tupom stranom koji potiču iz grobova spaljenih pokojnika vezuju se za kraj II vijeka, dok je jedan primjerak iz skeletnog groba datovan u razdoblje od kraja III do kraja IV vijeka.²³⁴ Jedan nož sa okomitom tupom stranom, koji potiče iz groba spaljenog pokojnika sa nekropole Budve, datovan je novcem Domicijana u kraj I vijeka, dok je jedan gvozdeni dobro očuvan krivi nož, sa posebno oblikovanom drškom okovanom bronzanim limom, koji potiče iz spaljenog groba nekropole I Municipijuma S..., datovan u I vijek.²³⁵ Iz iste nekropole potiče još jedan dugi krivi nož, sa drškom čiji se kraj završava u obliku prstena, koji, verovatno, potiče iz I vijeka.²³⁶ Gvozdeni noževi sa širo-

²³¹ Isti, 236.

²³² Ružić, M. 1997. 295-300.

²³³ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. 1975. 237.

²³⁴ Isti, 237.

²³⁵ Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejšević, D. – Marković, Č. 1972. 142.

²³⁶ O nalazima gvozdenih noževa sa nekropola Municipijuma S... nema podataka, osim činjenice da su često nalaženi u grobovima spaljenih pokojnika na nekropoli I, zabodeni pored urne. Vidi: Cermanović-Kuzmanović, A. 1998. 3.

kim, listolikim sječivom, nađeni u grobovima spaljenih pokojnika na nekropoli Dokleje, vjerovatno su keltskog porijekla i pouzdano su datovani u II i prvu polovinu III vijeka, dok su slični noževi iz skeletnih grobova nešto mlađi.²³⁷

Pored noževa, u grobovima rimskih nekropola – Budve, Dokleje i Municipijuma S... nađen je još jedan broj alatki koje su se mogle koristiti u različite svrhe. Među njima se nalaze bronzane pincete, poznate sa nekropole Dokleje i nekropole Budve, vjerovatno iz I-II vijeka, koje su mogle da služe kao kozmetički, ali i kao medicinski instrumenti, a slično je i s alatkama čiji oblik podsjeća na dljeta, koje su mogle da služe i kao medicinski instrumenti ali i kao alatke korišćene u pojedinim zanatima. U ovu grupu predmeta spadala bi i tri primjeraka manjih gvozdениh sjekira iz Budve, sa širokim lepezastim oštricama i ravnim ušicama, koje su mogle da služe i kao sjekire i kao čekići. Jedna, nađena u grobu spaljenog pokojnika, datovana je novcem Hadrijana u prvu polovinu II vijeka, dok druge dvije potiču iz skeletnih grobova i svakako pripadaju kasnijem periodu. U grupu utilitarnih predmeta svakako bi spadale i ranije pomenute koštane igle sa ušicom, od kojih je veliki broj nađen u grobovima spaljenih pokojnika nekropole Budve, a samo jedna u skeletnom grobu nekropole Dokleje, koje su sigurno korišćene u domaćinstvima, ali vjerovatno i u pojedinim zanatima.²³⁸

Gvozdeno oružje je gotovo nepoznato na nekropolama Budve i Dokleje, dok je sa nekropola Municipijuma S... poznat jedan broj gvozdениh kopalja nađen položen pored urni, ali bez bližih podataka o oblicima i uslovima nalaza. Očito se običaj polaganja oružja u grobove, kao dio tradicije, zadržao kod neromanizovanog domorodačkog stanovništva, pa otuda i njegova pojava na nekropoli I Municipijuma S... Gvozdena koplja nađena položena uz urne vezuju se za I vijek.²³⁹

Na osnovu iznijetih karakteristika pokretnih nalaza iz perioda rimske dominacije na tlu Crne Gore, koji uglavnom potiču iz tri istražene rimske nekropole – Budve, Dokleje i Municipijuma S..., moguće je iznijeti nekoliko opštih zapažanja vezanih kako za same

²³⁷ Velimirović-Žižić, O. – Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. 1975. 237.

²³⁸ Isti, 237..

²³⁹ Cermanović-Kuzmanović, A. – Srejović, D. – Marković, Č. 1972. 139, 142

nalaze tako i za nekropole iz kojih potiču, što svakako utiče na formiranje jasnije slike o karakteru i jednih i drugih.

Kao prvo, uočeno je da su u grobovima spaljenih pokojnika prilozii i brojniji i luksuzniji, što je posebno karakteristično za nekropolu Budve, ali i za nekropolu Dokleje, na kojima ova vrsta grobova većim dijelom pripada doseljencima, o čijoj ekonomskoj snazi i čvrstim vezama sa matičnim područjima govori upravo grobni inventar. Kao drugo, zapaženo je da broj priloga u grobovima sa inhumiranim pokojnicima prvenstveno zavisi od društveno-ekonomskog statusa pokojnika, pa solidnije građene grobne konstrukcije, posebno one sa zasvedenim pokrivačem, kakve su otkrivene na nekropoli Dokleje, po pravilu sadrže i brojnije i skupocjenije priloge, dok obične grobnice u vidu raka imaju sasvim skroman broj priloga. Kao treće, zaključeno je da veći broj priloga, odnosno pokretnih nalaza, pripada stranim provenijencijama, što pokazuje da su već od samih početaka I vijeka, kako su datovani najstariji nalazi, stanovnici rimskih gradova kojima su pripadale istražene nekropole uspostavili čvrste trgovačke veze sa mnogim bližim i daljim krajevima Rimskog carstva, i da se te veze sa promjenljivim intenzitetom mogu pratiti sve do kraja IV vijeka. I, kao četvrto, zapaženo je da se na periferiji rimske nekropole Budve nalaze ukopani grobovi sa inhumiranim pokojnicima u kojima su nađeni prilozii koji pripadaju vremenu vizantijske vlasti u Budvi i koji, moguće, indiciraju postojanje još jedne nekropole na prostoru Budve.

Na kraju, osvrćući se na gornji pregled pokretnih nalaza, kao i na ukupni pregled razvoja rimske kulture na području Crne Gore, potrebno je, svakako sa žaljenjem, ukazati da njime nijesu obuhvaćeni svi segmenti koji bi omogućili potpuno sagledavanje ovog perioda. Tako su, između ostalog, kada se radi o razvoju materijalne kulture, izostali oni segmenti o kojima nije bilo objavljenih podataka, ili je dostupnih podataka bilo tako malo da se na osnovu njih nije mogao formirati ni jedan konačan, odnosno pouzdan stav. To se u prvom redu odnosi na brojne epigrafske spomenike otkrivene na području Crne Gore, od kojih je samo manji broj proanaliziran i objavljen, dok je veći broj, posebno iz novijih istraživanja, uglavnom ostao neobjavljen. Istina, poneki od ovih brojnih spomenika je i objavljen, ali to ni iz daleka nije bilo dovoljno za njihovo cjelovito sagledavanje, što samo po sebi znači da su za njihovo kompleksno izučavanje neophodna dodatna istraživanja, čiji bi rezultati omogućili izradu posebne monografije o ovom jedinstvenom izvoristu drago-

cjenih podataka o vremenu rimske dominacije u Crnoj Gori. Isto se odnosi i na brojne nalaze rimskog, ali i drugog novca, koji su u muzejske zbirke dospjeli ili iz obavljenih arheoloških istraživanja ili kao slučajni nalazi, koji su, slično epigrafskim spomenicima uglavnom ostali neproučeni i neobjavljeni. I ovdje bi rezultati dodatnih istraživanja rezultirali pojavom posebne monografije posvećene segmentu numizmatike, koji bi obuhvatio period antike u Crnoj Gori.

U svakom slučaju, naprijed izloženi pregled razvoja arheologije Crne Gore treba shvatiti kao pokušaj da se na jednom mjestu sumiraju rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja i kao pokušaj da se saopšti njihov doprinos izučavanju i razotkrivanju dublje prošlosti Crne Gore. Pri tome određene praznine i određene nedorečenosti treba da posluže kao podsticaj daljim istraživanjima, jer arheologija Crne Gore to svakako zaslužuje.

RESUME

Archeological researches, done in last five decades in Montenegro, showed that the first communities of hunters and gatherers of yields settled its area in the very end of The Lower Paleolithic. There were the phases which temporarily proceed to The Middle Paleolithic, in other words-Mousterian in the classic sense. Phases called Pre-Mousterian and Proto-Mousterian, with the tracks discovered in the deepest layers of the cave of Red Rock, located above the Trebisnjica river, nearby the village of Petrovic, apart from certain similarities to the cultures of The Lower Paleolithic of Western Europe, mostly to the culture known as Micoquien and Tayacien, could be marked as autochthonous, concerning the fact that their origin and development are connected to the strong influences of the local factors.

The Middle Paleolithic of Montenegro, i.e. Mousterian, with lithic industry from the lower layers of The Red Rock, as well as the lower layers of the rock shelter Malisina Rocks in The Cehotina Canyon and from the rock shelter Bioce in The Moraca Canyon, which shows some certain similarities to The Middle Paleolithic finds in Hungary, France, the Apennines Peninsula (Pontinian phase), as well as the Krapina Cave in Croatia, mostly is defined by long-term and continuous independent development.

The Upper Paleolithic Period of Montenegro, with findings originated from upper layers of the Red Rock, upper layers of the Malisina Rock, as well as lower layers of the Medena Rock and from the rock shelter Trebacki Karst, at the edge of the Lim valley, according to its elementary characteristics mostly is connected to the cultures of Gravettian and Tardigravettian.

The Epoch of Mesolithic, which is archeologically documented in upper layers of Red Rock, upper layers of Medena Rock and in the deepest layers of the Odmut Cave, in The Canyon of the Piva, according to its basic characteristics, belongs to The Adriatic-Mediterranean region. Stone tools, especially those of small dimen-